

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przegląd rusycystyczny

2025, nr 3 (191)

Katowice 2025

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz — przewodniczący

Franciszek Apanowicz, Petar Bunjak, Jens Herlth, Jewgienij Jabłokow, Władimir Klimonow, Joanna Madloch, Daria Nevskaya, Kadisha Nurgali, Antoaneta Olteanu, Grzegorz Przebinda, Barbara Stempczyńska, Walerij Tiupa, Halina Waszkielewicz

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Paulina Charko-Kleot (sekretarz redakcji), Piotr Fast (redaktor naczelny), Aleksander Gadowski (adiustacja tekstów rosyjskojęzycznych), Michał Głuszkowski (zastępca redaktora naczelnego; dział językoznawstwa), Beata Pawletko (dział literaturoznawstwa), Justyna Pisarska (korekta, pomoc techniczna), Piotr Plichta (adiustacja tekstów anglojęzycznych)

ADRES REDAKCJI

Przegląd Ruscystyczny, 41-500 Chorzów, ul. Zjednoczenia 1/11

tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667

e-mail: prz.rus@op.pl

<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Ruscystyczne**

Polskie Towarzystwo Ruscystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteeer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

SPIS TREŚCI

7	MARCIN CYBULSKI	Najwcześniejsze rosyjskie ekranizacje utworów Fiodora Dostojewskiego
26	PATRIK LEKEŠ	Pan Goladkin i jego sobowtór: historia schizofrenika z perspektywy współczesnej psychologii
45	MICHAŁ KRUSZELNICKI	Recepcja Dostojewskiego w rosyjskim renesansie kulturowym: specyfika, wpływ, ograniczenia
66	ROMAN SZUBIN	Wzorce retrospektywne w literaturze wojennej: 1812
90	JANA LEWIŃSKA	<i>My</i> Zamiatina i <i>Oni</i> Witkiewicza w zwierciadle dystopii: perspektywa porównawcza
107	URSZULA TROJANOWSKA	Koncepcja „ruskiego miru” w opowiadaniach pisarzy rosyjskich ze zbioru <i>Молчание о войне</i>
122	IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA	Wojna i tożsamość: Autobiografia <i>Конь рыжий</i> Romana Gula
141	ADAM JASKÓLSKI	Obraz Zachodu w oficjalnej rosyjskiej narracji w kontekście inwazji Rosji na Ukrainę
159	MARCIN TRENDOWICZ	Językowy obraz powietrza w świetle analizy porównawczej frazeologizmów polskich i rosyjskich
175	OKSANA MAŁYSA	O frazemach z gatunkowo-komunikacyjnymi nazwami w języku rosyjskim i polskim
203	EWA KAPELA	O kilku sposobach (dez)informowania w rosyjskiej encyklopedii internetowej
222	PIOTR ZEMSZAŁ	Zarys obrazu władz Federacji Rosyjskiej w totalitarnym dyskursie rosyjskiego radykalnego prawosławia`
259	MACIEJ LABOCHA	Wybrane słowniki przekładowe z językiem rosyjskim i polskim — analiza ilościowa vs. jakościowa
		RECENZJE
276	JUSTYNA TYMIENIECKA-SUCHANEK	Goricheva wobec współczesnego świata XX wieku (Tatiana Goriczewa, <i>Prawosławie a postmodernism</i> , przeł. Grzegorz Ojcewicz, Wydawnictwo GregArt, Szczytno 2023)
291	NOTY O AUTORACH	

СОДЕРЖАНИЕ

7	МАРЦИН ЦИБУЛЬСКИ	Самые ранние российские экранизации произведений Фёдора Достоевского
26	ПАТРИК ЛЕКЕШ	Господин Голядкин и его двойник: история шизофреника в ракурсе современной психологии
45	МИХАЛ КРУШЕЛЬНИЦКИ	Рецепция Достоевского в русском культурном ренессансе: особенности, влияние, ограничения
66	РОМАН ШУБИН	Ретроспективные паттерны в литературе о войне: 1812
90	ЯНА ЛЕВИНСКАЯ	<i>Мы</i> Замятина и <i>Они</i> Виткевича в зеркале дистопии: сравнительная перспектива
107	УРШУЛЯ ТРОЯНОВСКА	Концепция «русского мира» в рассказах русских писателей из сборника <i>Молчание о войне</i>
122	ИВОНА КРЫЦКА-МИХНОВСКА	Война и идентичность: автобиография <i>Конь рыжий</i> Романа Гуля
141	АДАМ ЯСКУЛЬСКИ	Образ Запада в официальном российском нарративе в контексте вторжения России на Украину
159	МАРЦИН ТРЕНДОВИЧ	Языковая картина воздуха в свете сравнительного анализа польских и русских фразеологизмов
175	ОКСАНА МАЛЫСА	О фраземах с жанрово-коммуникативными наименованиями в русском и польском языках
203	ЭВА КАПЕЛЯ	Несколько механизмов (дез)информирования в русскоязычной интернет-энциклопедии
222	ПЕТР ЗЕМШАЛ	Очертания образа власти Российской Федерации в тоталитарном дискурсе российского радикального православия
259	МАЦЕЙ ЛАБОХА	Избранные словари с русским и польским языками — количественный и качественный анализ

РЕЦЕНЗИИ

276	ЮСТЫНА ТЫМЕНЕЦКА-СУХАНЕК	Горицева и современный мир XX века Татьяна Горичева, <i>Prawosławie a postmodernizm</i> , пер. Grzegorz Ojcewicz, Wydawnictwo GregArt, Szcztyno 2023
291	ОБ АВТОРАХ	

TABLE OF CONTENTS

7	MARCIN CYBULSKI	The Earliest Russian Film Adaptations of Fyodor Dostoevsky's Works
26	PATRIK LEKEŠ	Mr. Golyadkin and his Doppelganger: the Story of a Schizophrenic from the Perspective of Modern Psychology
45	MICHAŁ KRUSZELNICKI	The Reception of Dostoevsky in the Russian Cultural Renaissance: Specifics, Influence, Limitations
66	ROMAN SZUBIN	Retrospective Patterns in War Literature: 1812
90	JANA LEWIŃSKA	Zamyatin's <i>We</i> and Witkiewicz's <i>They</i> in the Mirror of Dystopia: a Comparative Perspective
107	URSZULA TROJANOWSKA	The Concept of "Russian Mir" in the Stories From The Collection of Russian writers <i>Молчание о войне</i>
122	IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA	War and Identity: The Autobiography <i>Конь рыжий</i> by Roman Gul
141	ADAM JASKÓLSKI	Image of the West Created in Russian Narrative During the Russian Invasion of Ukraine
159	MARCIN TRENDOWICZ	The Linguistic Picture of Air in the Light of a Comparative Analysis of Polish and Russian Phraseologisms
175	OKSANA MAŁYSA	On Phrases with Genre-Communicative Names in Russian and Polish
203	EWA KAPELA	Several Ways of (Dis)Information in the Russian Online Encyclopedia
222	PIOTR ZEMSAŁ	Outline of the Image of the Russian Federation Authorities in the Totalitarian Discourse of Russian Radical Orthodoxy
259	MACIEJ LABOCHA	Selected Translation Dictionaries with Russian and Polish — Quantitative vs. Qualitative Analysis
		REVIEWS
268	JUSTYNA TYMIENIECKA-SUCHANEK	Goricheva Towards the Contemporary World of the 20th Century (Tatiana Goricheva, <i>Prawosławie a postmodernizm</i> , trans.Grzegorz Ojcewicz, Wydawnictwo GregArt, Szcztyno 2023)
291	ABOUT THE AUTHORS	

MARCIN CYBULSKIORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6196-6699>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

NAJWCZEŚNIEJSZE ROSYJSKIE EKRANIZACJE UTWORÓW FIODORA DOSTOJEWSKIEGO

THE EARLIEST RUSSIAN FILM ADAPTATIONS OF FYODOR DOSTOEVSKY'S WORKS

The article aims to collect and organize knowledge about film adaptations of Fyodor Dostoevsky's prose works produced in the Russian Empire during the reign of the last tsar, Nicholas II. Where possible, the author presents a critical reception of each film, often referring to popular pre-revolutionary periodicals or, when feasible, also to the results of contemporary scholars' research. The analysis reveals that the number of films based on Dostoevsky's novels and novellas produced within the specified time frame is most likely nine. Additionally, published materials mention unverified claims about the existence of three other cinematic adaptations of this "classic of the golden age" of Russian literature.

Keywords: Fyodor Dostoevsky, cinematography, film adaptation, literature, Russian Empire

Wybitny przedstawiciel „złotego wieku” literatury rosyjskiej zmarł dokładnie piętnaście lat przed tym, kiedy X Muza na dobre zagościła w Imperium Romanowów, nie miał zatem możliwości ani obcowania z nową gałęzią sztuki, ani też czynnego uczestnictwa w jej powstawaniu. Mimo to Fiodor Dostojewski „miał szczęście” do kinematografii: wedle ostrożnych szacunków jego utwory były ekranizowane na całym świecie niemal trzysta razy¹, co plasuje go na jednym z czołowych miejsc wśród pisarzy rosyjskich, których spuścizna została przeniesiona na duży bądź szklany ekran.

Specjalnego zdumienia nie budzi fakt, że reżyserzy filmowi w pierwszej kolejności zwracali się ku czterem powieściom z tak zwanego „wielkiego pięcioksięgu” pisarza: *Zbrodni i karze* (*Преступление и наказание*, 1866), *Idiocie* (*Идиот*, 1868–1869), *Biesom* (*Бесы*, 1870–1872) oraz *Braciom Karamazow* (*Братья Карамазовы*,

¹ Wliczając w to filmy krótkometrażowe, animowane oraz serie telewizyjne.

1878–1880). Piąta pozycja z owego szacownego szeregu — *Młodzik* (*Подпосток*, 1875) — nie cieszyła się już taką popularnością, wchodząc na ekrany zaledwie dwukrotnie, przy czym za każdym razem jako serial telewizyjny (w ZSRR i w Rosji — odpowiednio w latach 1983 i 2017).

Pomimo że Dostojewski nie zapisał się w historii jako dramaturg czy autor scenariuszy, to jednak rozpoczął właśnie od utworów, które w zamyśle miały być przeznaczone do realizacji scenicznej. Pierwszy biograf pisarza, Orest Miller, przywołując słowa Aleksandra Riesenkampfa (przyjaciela Dostojewskiego z czasów młodości), odnotowuje, że pisarz w latach 1840–1842 (pozostając pod silnym wpływem twórczości Friedricha Schillera, Nikołaja Gogola i Aleksandra Puszkina) pracował nad dwoma dramatami historycznymi — *Борис Годунов* (1840–1842, Borys Godunow) i *Мария Стюарт* (1840–1842, Maria Stuart). Dzisiaj recepcja tych utworów nie jest niestety możliwa, oba rękopisy uznaje się bowiem za zaginione, względnie zniszczone przez samego autora². *Notabene*, podobny los spotkał sztukę *Жид Янкель* (1844, Żyd Jankiel), do której ukończenia w roku 1844 pisarz przyznał się w liście do swojego starszego brata Michaiła³.

Twórczość literacka Dostojewskiego stała się jednak obiektem zainteresowania ze strony sceny jeszcze za życia przyszłego klasyka „złotego wieku”. Dość wspomnieć, że w roku 1867 do Fiodora Michajłowicza zwrócił się znany moskiewski literat i księgarz Aleksander Uszakow z prośbą o wyrażenie przezeń zgody na „dostosowanie” powieści *Zbrodnia i kara* do potrzeb scenicznych⁴. Pomimo przychyłnej reakcji autora na tę propozycję oraz solennej obietnicy pomocy na każdym etapie pracy, realizacja projektu nie doszła jednak do skutku. Powodem tego była — ni mniej, ni więcej — interwencja carskiego aparatu cenzorskiego, który zarzucił nowo powstałemu scenariuszowi między innymi „brak triumfu prawdy życiowej i zasad moralnych”⁵.

² О.Ф. Миллер, Н.Н. Страхов, *Биография, письма и заметки из записной книжки Ф.М. Достоевского. С портретом Ф.М. Достоевского и приложениями*, Типография А.С. Суворина, Санкт-Петербург 1883, s. 41, 49, 54.

³ М.П. Алексеев, *О драматических опытах Достоевского*, w: Л.П. Гроссман (red.), *Творчество Достоевского 1821–1891–1921. Сборник статей и материалов*, Всеукраинское Государственное Издательство, Одесса 1921, s. 52–53.

⁴ *Неизданные письма к Достоевскому*, w: В.Г. Базанов, Г.М. Фридлендер (red.), *Достоевский и его время*, Наука, Ленинград 1971, s. 267–272.

⁵ Т.И. Орнатская, Г.В. Степанова, *Романы Достоевского и драматическая цензура (60-е годы XIX в. — начало XX в.)*, w: Г.М. Фридлендер (red.), *Достоевский. Материалы и исследования*, Том I, Наука, Ленинград 1974, s. 270–271. Jeśli nie podano inaczej, tłumaczenia moje — M.C.

Pięć lat później z analogiczną prośbą wystąpiła do pisarza córka wiceministra Dóbr Państwowych Imperium Rosyjskiego księżna Warwara Oboleńska. Niestety także tym razem ambitne plany spełzły na niczym: rozczarowana księżna otrzymała od Dostojewskiego list, w którym pisarz w sposób dość kategoryczny odwołał ją od tego pomysłu, sugerując bardziej realny — jego zdaniem — pomysł „wydobycia” z powieści konkretnego epizodu i dopiero wówczas dostosowania go do wystawienia na scenie⁶. Koniec końców, pierwsza inscenizacja teatralna utworu Dostojewskiego miała miejsce dopiero w roku 1883 (dwa lata po śmierci pisarza) — sztuka, którą wystawiono wówczas na deskach moskiewskiego teatru Korsa, składała się z kilku epizodów wyekscerpowanych ze *Zbrodni i kary*⁷.

Pisarstwo Fiodora Dostojewskiego z pewnością nie stanowi także najwdzięczniejszej substancji do przekładania na język „ruchomych obrazów”. Pomimo oczywistych trudności z przenoszeniem potężnych dzieł epickich na ekrany, filmy oparte na powieściach, opowiadaniach i nowelach wielkiego pisarza pojawiły się w zasadzie już u zarania kinematografii rosyjskiej.

Rosyjska kinematografia przedrewolucyjna — bo o niej będzie tu w przeważającej mierze mowa — jest zjawiskiem tyleż fascynującym, ile zagadkowym i bezapelacyjnie kryjącym najwięcej tajemnic w całej historii kina wschodnich sąsiadów Polski. Zgłębiając kino Słowiańszczyzny Wschodniej, badacz tematu dość nieoczekiwanie zderza się ze szczególnego rodzaju paradoksem: otóż im starszy wycinek czasu ze chce poddać studiom, tym kinematografia tego okresu jest mniej spenetrowana od strony naukowej. Studia i materiały poświęcone kinu epoki Mikołaja II należy dziś bez najmniejszych wątpliwości uznać za wysoce niewystarczające (zarówno jakościowo, jak też ilościowo), zaś

⁶ Ф. М. Достоевский, В. Д. Оболенской, в: Ф. М. Достоевский, *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, Том 29, Книга первая, *Письма 1869–1874*, Наука, Ленинград, s. 225.

⁷ Stan badań dotyczący adaptacji scenicznych Dostojewskiego (nie tylko w okresie przedrewolucyjnym) należy obecnie uznać za zadowalający. Wśród publikacji rosyjskojęzycznych godnymi odnotowania są np.: А. В. Бурмистрова, *Инсценировки романов Достоевского (первые опыты)*, „Неизвестный Достоевский” 2019, nr 3, s. 96–115; П. Е. Фокин, И. О. Борецкий, *Первая постановка „Братьев Карамазовых” на русской сцене в зеркале прессы (На материале фондов Государственного музея истории российской литературы имени В. И. Даля)*, „Достоевский и мировая культура. Филологический журнал” 2020, nr 4 (12), s. 219–241; В. В. Стасюк, *Достоевский на театральной сцене. Спектакль-роман*, „Театр. Живопись. Кино. Музыка. Ежеквартальный альманах” 2012, nr 3, s. 9–28.

nieliczne opracowania przekrojowe, które są współcześnie dostępne (i to nie tylko w języku polskim i rosyjskim, ale także na przykład w angielskim), nie mogą pretendować do miana prac wyczerpujących zagadnienie.

Nauce nie przynosi również chluby fakt, że pokaźna część artykułów i książek wydanych w ostatnich kilku czy kilkunastu latach nierzadko obarczona jest szeroko rozpowszechnionym obecnie piętnem, a mianowicie brakiem weryfikacji efektów badań poprzedników. Towarzyszące eksploracji kina ponad stuletniej dawności chaos, rozproszenie, rozbieżne informacje czy nieścisłości zaczynają funkcjonować jako odrębne byty i są wcale nierzadko powielane, wywołując tym samym jeszcze większą dezorientację wśród naukowców⁸. Sytuacji absolutnie nie usprawiedliwia argument, że pokaźna liczba artefaktów kulturowych (nie tylko filmy, ale i część literatury) przepadła w trakcie obu wojen światowych lub w mrocznych latach 30., kiedy podzieliła los wielu dzieł wydanych w czasach „słusznie minionego” reżimu carskiego.

Zgola odrębna sytuacja ma miejsce z „sukcesorem” kinematografii carskiej, a więc filmem czasów Związku Radzieckiego, który opracowany jest nieporównanie lepiej — i to nawet pomimo obecności w literaturze krytycznej tego okresu powszechnego naddatku ideologicznego, zdecydowanie obniżającego rangę danej pozycji. Do wartościowych publikacji w większym lub mniejszym stopniu poświęconych kinematografii przedrewolucyjnej zaliczyć można dziś monografie wydane jeszcze w okresie wczesnoradzieckim. W pierwszej kolejności wspomnieć należy o pracy zbiorowej pod redakcją Leonida Grossmana, opublikowanej w Odessie w roku 1921⁹, czy książce Borisa Lichaczowa, wydanej sześć lat później¹⁰. Nie można także zapomnieć o fundamentalnym dziele Wieniamina Wiszniewskiego, które, co prawda, ujrzało światło dzienne w roku zakończenia II wojny światowej, lecz materiały do jego powstania gromadzone były jeszcze w latach 20. oraz 30. XX wieku¹¹. Wśród publikacji poświęconych kinu epoki carskiej godnymi uwagi pozostają również spisane

⁸ Por. M. Cybulski, *Groza w czasach carskich. (Zaginione) horrory filmowe Imperium Rosyjskiego*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 2, s. 305.

⁹ Л.П. Гроссман (red.), *Творчество...*

¹⁰ Б. Лихачев, *Кино в России (1896–1926). Материалы к истории русского кино, часть I, 1896–1913*, Academia, Ленинград 1927.

¹¹ В. Вишневецкий, *Художественные фильмы дореволюционной России*, Госкиноиздат, Москва 1945.

i wydane wspomnienia osób ściśle związanych z przedrewolucyjnym przemysłem filmowym, jak chociażby książka reżysera, scenarzysty i producenta filmowego Aleksandra Chanżonkowa¹².

Celem niniejszego artykułu jest zebranie i uporządkowanie wiedzy o najstarszych ekranizacjach dzieł Fiodora Dostojewskiego — filmach, które powstały w czasach panowania ostatniego cara Imperium Rosyjskiego, zaś przyjęta w tekście perspektywa (co do zasady) chronologiczna w odniesieniu do badań tego typu jawi się jako w pełni usprawiedliwiona. Oprócz tego, autor stawia sobie za cel przedstawienie okoliczności powstania każdej z ekranizacji oraz — w miarę możliwości — ich recepcję: „na gorąco” (najczęściej w postaci okolicznościowych recenzji w periodykach) i bardziej fachowo: w profilowanych czasopismach oraz publikacjach książkowych, wydanych, z reguły, w dłuższej perspektywie czasowej. Z pomocą przychodzi tu, po pierwsze, takie przedrewolucyjne gazety, jak „Кинe-журнал”, „Проектор”, „Сине-фоно” czy „Вестник кинематографии”, po drugie zaś — opracowania naukowe autorstwa między innymi Siemiona Ginzburga¹³, Nei Zorkiej¹⁴, prace Nadieždy Szmulewicz¹⁵ i Ludmiły Saraskiny¹⁶ czy wreszcie rozdział pióra Joanny Wojnickiej w monumentalnym projekcie *Historia kina*¹⁷. Spośród publikacji w językach innych niż polski i rosyjski zdecydowanie wyróżnić należy rozdział w tomie zbiorowym autorstwa amerykańskiej badaczki Denise J. Youngblood¹⁸.

Na wstępie zaznaczyć wypada, że w Rosji przedrewolucyjnej (podobnie zresztą, jak i na Zachodzie) kinematografia pierwotnie miała wypełniać funkcję czysto ludyczną — być rozrywkową namiastką sztuki, w związku z czym błędem byłoby ocenianie jej w całości wy-

¹² А. Ханжонков, *Первые годы русской кинематографии. Воспоминания*, Искусство, Москва-Ленинград 1937.

¹³ С. Гинзбург, *Кинематография дореволюционной России*, Искусство, Москва 1963.

¹⁴ Н. М. Зоркая, *История советского кино*, Алетейя, Санкт-Петербург 2005.

¹⁵ Н. В. Шмелевич, *Довоенные киноадаптации произведений Ф. М. Достоевского*, „Stephanos” 3 (35), s. 168–173.

¹⁶ Л. И. Сараскина, „Преступление и наказание” в зарубежных киноверсиях: трансформации хронотопа, „Достоевский и мировая культура. Филологический журнал” 2022, nr 2 (18), s. 192–226.

¹⁷ J. Wojnicka, *Kino Rosji carskiej i Związku Sowieckiego*, w: T. Lubelski, I. Sowińska, R. Syska (red.), *Historia kina*, Tom 1, *Kino nieme*, Universitas, Kraków 2012, s. 463–544.

¹⁸ D. J. Youngblood, *The return of the native. Yakov Protazanov and Soviet cinema*, w: R. Taylor (red.), *Inside the Film Factory*, Routledge, London, s. 103–122.

łącznie przez pryzmat tejże. Mimo to jednak dość pokaźny odsetek dzieł filmowych powstałych w czasach panowania ostatniego cara Rosji z pewnością zasługuje na uznanie i nawet z perspektywy ponad stu lat przykuwa uwagę nie tylko badacza, ale też zwykłego konesera sztuki filmowej.

Chronologicznie rzecz ujmując, o okresie kinematografii carskiej *sensu stricto* przyjęło się mówić najczęściej w kontekście lat 1908–1917. Wśród historyków kina panuje przekonanie, że to właśnie rok 1908 (zrealizowanie pierwszego filmu rosyjskiego zasługującego obecnie na miano fabularnego — *Stieńki Razina* [Стенька Разин] w reżyserii Władimira Romaszkowa) otwiera datę, od której można mówić o początku przemysłu filmowego imperium Mikołaja II. Co się jednak tyczy okoliczności zamykającej ten symboliczny okres, to tutaj niełatwo wskazać jednoznaczne i niepodlegające dyskusji wydarzenie. Pośród doniosłych kazusów schyłku kinematografii Imperium Romanowów z pewnością wymienić należy, po pierwsze, abdykację cara Mikołaja II (marzec 1917 roku), po drugie — wejście w życie dokumentu *Разъяснение Отдела местного самоуправления Народного комиссариата внутренних дел РСФСР* (Wyjaśnienie samorządu terytorialnego Ludowego Komisarjatu Spraw Wewnętrznych RFSRR) — wymierzonego w kinematografię i ogłoszonego niecały rok później, po trzecie wreszcie (i być może najważniejsze) — podpisanie przez Lenina w sierpniu 1919 roku dekretu o przejściu przemysłu kinematograficznego pod jurysdykcję Ludowego Komisarjatu Oświaty RFSRR, kierowanego wówczas przez słynnego w świecie polityki i sztuki Anatolija Łunaczarskiego.

Pierwszą rosyjską ekranizacją utworu klasyka literatury rosyjskiej była *Zbrodnia i kara* — zdecydowanie najchętniej, a co za tym idzie — najczęściej ekranizowana powieść Dostojewskiego. Wypada w tym miejscu od razu dopowiedzieć, że filmy oparte na beletrystyce XIX-wiecznej (przede wszystkim rosyjskiej: Aleksandra Puszkina, Michaiła Lermontowa, Nikołaja Gogola, Iwana Turgieniewa — choć zdarzały się także ekranizacje na przykład polskich pisarzy: Henryka Sienkiewicza, Elizy Orzeszkowej czy Jerzego Żuławskiego) stanowiły znakomitą większość dzieł, które trafiały do kin rosyjskich w latach 10. XX wieku. *Zbrodnia i kara* po raz pierwszy zagościła na dużym ekranie Imperium 28 maja 1910 roku¹⁹, jej reżyserem był Wasilij

¹⁹ В. Вишневский, *Художественные...*, s. 12.

Gonczarow (1861–1915), zaś pracę operatorską powierzono Alfonsowi Winklerowi²⁰. Gonczarow, nie bez racji nazywany prekursorem reżyserii rosyjskiej, był w istocie (obok Piotra Czardynina) jednym z pierwszych rosyjskich reżyserów *sensu stricto*, a przy tym twórcą niezwykle płodnym i pracowitym, choć — co może nieco zaskakiwać — wcześniej zawodowo pracował jako urzędnik na kolei. Film jego autorstwa zrealizowany został na taśmie o długości sto dziewięćdziesiąt siedem metrów (około ośmiu minut czasu ekranowego), budżet przedsięwzięcia wynosił sto rubli, główne role odegrali Władimir Kriwcow (Raskolnikow) i Aleksandra Gonczarowa²¹ (Sonia Marmieladowa), zaś zdjęcia zrealizowane zostały w moskiewskiej filii oddziału francuskiego przedsiębiorstwa kinematograficznego Gaumont. Oto, co mówili o swoim dziele producenci:

Trudno w niewielkim szkicu chociażby przybliżyć się do powierzchownego przedstawienia tej głębokiej powieści psychologicznej. Pocieszając się myślą, że obrazy bohaterów nieśmiertelnego Dostojewskiego są zbyt bliskie każdemu z nas, pozwoliliśmy sobie jedynie — rezygnując z głębszych charakterystyk — przenieść na ekran kanwę powieści²².

Pierwsza rosyjska ekranizacja *Zbrodni i kary* była zatem czymś na kształt filmowej wariacji na temat oddzielnych scen powieści. Niestety — owa premierowa próba przeniesienia na ekran powieści wielkiego pisarza nie zachowała się do naszych dni.

Prawie równocześnie z pracami nad *Zbrodnią i karą* trwały zdjęcia do następnego filmu opartego na innej powieści Dostojewskiego, czyli do *Idioty*. Film, powstały w prężnie działającej wówczas wytwórni Dom Handlowy Chanżonkowa, został zaprezentowany szerokiej widowni Imperium latem 1910 roku. Reżyserem obrazu był wspomniany wyżej Piotr Czardynin (właściwie: Krasawcew, 1873–1934), za kamerą zaś stanął francuski operator Louis Forestier, który dopiero co przybył do Rosji na zaproszenie Chanżonkowa i podjął pracę w jego firmie²³. *Idiota* to oczywiście film niemy, trwa niecałe czternaście minut²⁴, nakręcony został na taśmie o długości czterysta trzydzieści

²⁰ Powszechnym i powielanym błędem jest przypisywanie roli operatora w pierwszej ekranizacji *Zbrodni i kary* Nikołajowi Kozłowskiemu, który — w odróżnieniu od Winklera — nie pracował dla wytwórni Gaumont.

²¹ Zbieżność nazwiska aktorki i reżysera jest przypadkowa.

²² „Сине-фоно” 1910, nr 16, s. 15.

²³ А. Ханжонков, *Первые...*, s. 38.

²⁴ Według Ginzburga film trwa(ł) 21 minut (С. Гинзбург, *Кинематография...*, s. 124), jednak badacz ten nieco wcześniej przywołuje datę 1909 jako rok pojawienia

metrów, a jego budżet wynosił dwieście trzydzieści sześć rubli i pięćdziesiąt kopiejek²⁵. Z żalem należy skonstatować, że do czasów obecnych nie zachowały się niestety specjalnie skonstruowane dla niego plansze z napisami (podobny los spotkał zresztą wiele innych dzieł powstałych w tym okresie). Główne role w filmie odegrali między innymi: Andriej Gromow (książę Lew Myszkina), Lubow Wariagina (Nastazja Filipowna), Tatiana Szornikowa (Aglaja Jepanczyna) i Paweł Biriukow (Parfion Rogożyn).

Film składa się z dziesięciu wyraźnie wyodrębnionych scen: 1) plan jadącego pociągu; 2) zawarcie w nim znajomości Myszkina z Rogożynem; 3) dom generała Jepanczyna; 4) wrzucenie przez Nastazję Filipownę paczki z pieniędzmi do kominka; 5) odwiedzenie Rogożyna przez księcia Myszkina; 6) nieudana próba zabójstwa Myszkina przez Parfiona; 7) spotkanie księcia z Agłają nad brzegiem Newy; 8) ucieczka Nastazji sprzed ołtarza; 9) kolejne spotkanie Myszkina z Rogożynem; 10) ujrzenie przez księcia martwego ciała Nastazji Filipowny w domu Rogożyna. Jak zauważa Zorkaja, „dramat’ [...] jest ‘rzutem oka’ na najbardziej istotne momenty powieści, z dzisiejszej perspektywy – naiwnym i komicznym”. I dalej w nieco innym tonie: „Jednakże w dziele tym, jednym z najwcześniejszych, udaje się już zauważyć [...] próby ‘zrównania’ obrazu filmowego z opisem literackim, osiągnięcia ekwiwalencji”²⁶. Warto zatem w tym miejscu sięgnąć do źródeł archiwalnych i skonfrontować słowa współczesnej badaczki z recenzjami pomieszczonymi w poczytnych periodykach przedrewolucyjnych. Na przykład redakcja „Сине-фоно” świeżo po projekcji skomentowała film w sposób następujący:

Obraz *Idiota*, będący dziełem [...] Domu Handlowego [Chanżonkowa], należy postrzegać jako ilustrację do utworu Dostojewskiego pod tym samym tytułem. Dostojewski, którego każdy wers (jak wykazało doświadczenie teatru naturalistycznego) stanowi głęboką obserwację psychologiczną, nie jest predestynowany do wystawiania [go] na scenie, a zatem każda inscenizacja jego powieści winna być traktowana jedynie jako ilustracja do utworu. [...] Wszystko, co można było

się *Idioty* na ekranach, co jest oczywistą pomyłką (tamże, s. 123). Dopiero w dalszych partiach swojej książki autor podaje właściwy rok (1910) i delikatnie zmodyfikowaną długość filmu, która miała wynosić 22 minuty (tamże, s. 145). Metraż filmu (430) sugeruje jednak, że film nie mógł trwać dłużej niż kilkanaście minut, tak więc teza Ginzburga wydaje się nietrafiona. Nawiasem mówiąc, inny badacz kina przedrewolucyjnego utrzymuje, że *Idiota* pojawił się na ekranach kin dopiero w roku 1911 (Б. Лихачев, *Кино...*, s. 80).

²⁵ Б. Лихачев, *Кино...*, s. 80.

²⁶ Н. М. Зоркая, *История...*, s. 39–40.

zrobić, by wiernie odwzorować postaci, zostało wykonane. Od strony technicznej film jest bez zarzutów²⁷.

Czasopismo „Вестник кинематографии” z kolei poświęciło pierwszej rosyjskiej ekranizacji *Idioty* wyjątkowo dużo miejsca, zaś ton wypowiedzi redakcji, zgola odmienny od cytowanego powyżej, zakrawa wręcz o panegiryzm:

Wiele odwagi potrzeba, by podjąć się przeniesienia na ekran tak wielkiego i oryginalnego dzieła Dostojewskiego, jakim jest *Idiota*. [...] Jakkolwiek niedorzecznie by to zabrzmiało, przed naszymi oczami rzeczywiście rozgrywa się inscenizacja powieści wielkiego pisarza [...]. Kinematografia odkryła przed nami całe bogactwo fabuły tego utworu [...]. Oglądamy obrazy, które niegdyś dokonały spustoszenia w naszych duszach [...] obraz *Idiota* bez dwóch zdań wnosi wiele świeżości do twórczości kinematograficznej ostatnich lat²⁸.

Skrajnie odmienny punkt widzenia na premierę filmu miał zaś periodyk „Кине-журнал”, który w lakonicznej notce prasowej określił całe przedsięwzięcie mianem fiaska — jakoby w głównej mierze za sprawą faktu, że pisarstwo Dostojewskiego z największą trudnością poddaje się przełożeniu na język ekranu — a już tym bardziej w formie dramatycznej²⁹.

Jak wspomniano powyżej, *Idiota* powstał w Domu Handlowym Chanżonkowa — jednej z pierwszych rosyjskich wytwórni filmowych, założonej w 1906 roku, sześć lat później przemianowanej na spółkę akcyjną A. Chanżonkow & Co, w 1917 roku przeniesionej do Jałty, i znacjonalizowanej kolejne dwa lata później³⁰. Oto co pisał o filmie sam jego producent:

Latem w Kryłatskim³¹ zostały nakręcone następujące obrazy: *Коробейники* na motywach pieśni ludowej Niekrasowa, [...] *Вадим* oraz *Маскарад* według Lermontowa, *Dama pikowa* [oparta na opowiadaniu] Puszkina, a także *Idiota* według Dostojewskiego.

²⁷ „Сине-фоно” 1910, nr 6, s. 11–12.

²⁸ „Вестник кинематографии” 1911, nr 1, s. 5. W przeważającej liczbie ogólnodostępnych obecnie publikacji mylnie powtarzany jest niewłaściwy adres bibliograficzny, jakoby „Вестник” był wydany w roku 1910, podczas gdy czasopismo powstało dopiero rok później.

²⁹ „Кине-журнал” 1910, nr 24, s. 11.

³⁰ M. Cybulski, *Groza...*, s. 299.

³¹ Kryłatskoje — do roku 1960 wieś w Guberni Moskiewskiej Carstwa Rosyjskiego, potem Imperium Rosyjskiego, następnie Republiki Rosyjskiej, RFSRR i ZSRR. Obecnie wchodzi w skład Moskwy. W Kryłatskim w latach 1912–1917 znajdowało się studio filmowe założone przez Chanżonkowa.

Dziela te nie zostały w pełni zekranizowane; wyjęto z nich kluczowe sceny, przy czym nie przykładano większej wagi do związku semantycznego między nimi — zapewne dlatego, iż zakładano, że widz nie może nie znać tak popularnych dzieł literatury³².

Jedna ze współczesnych badaczek rosyjskiego kina przedrewolucyjnego zwraca uwagę na jeszcze inny fakt, a mianowicie to, że w kontekście daty powstania filmu, postrzeganie go obecnie jako ciekawego i zajmującego wcale nie musi być pozbawione sensu:

Uwagę przykuwa różnorodność wnętrza i krajobrazów — przeróżnych światów, w których żyje Myszkin. Mamy do czynienia i ze zdjęciami w dekoracjach studia filmowego, i z ujęciami plenerowymi posiadłości Jepanczynów, i — co szczególnie symptomatyczne — z ciemną stroną Petersburga Dostojewskiego. Warto zauważyć, że w filmie ważne są nie tylko zdarzenia fabularne, lecz również to, co dzieje się w życiu wewnętrznym bohaterów³³.

Wypada w tym miejscu poświęcić zatem nieco uwagi arkanom powstawania filmów u progu kinematografii rosyjskiej, ponieważ są one skrajnie odmienne od tych, które znamy współcześnie. W końcu pierwszej dekady XX wieku, gdy produkcja wstępowała dopiero w fazę początkową, zdjęcia do jednego filmu kręcone były maksymalnie kilka dni (z reguły: od pięciu do tygodnia). Pośpiech ten spowodowany był czymś na kształt rywalizacji producentów (a co za tym idzie — reżyserów), którzy w szaleńczym biegu gorączkowo prześcigali się w liczbie zrealizowanych przez siebie obrazów. Budżet takich filmów był przeważnie symboliczny, zaś obsada ograniczała się do kilku osób. Z tego też względu produkcje, które trafiały wówczas na ekrany kin, apriorycznie nie mogły pretendować do miana dzieł artystycznych w ścisłym sensie tego słowa. *Idiota*, jak wspomniano powyżej, zrealizowany został na taśmie o długości 430 metrów, co w owych czasach wpisywało się w ramy ogólnie przyjętych standardów. Obrazy pięciusetmetrowe i dłuższe były raczej rzadkością, zaś te dwukrotnie większe uważane były wręcz za wypaczenie idei kinematografii i zwiastowano ich rychły upadek³⁴.

Co się tyczy budżetu, to w przypadku najstarszej ekranizacji *Idioty* był on oczywiście niezwykle skromny. Dość wspomnieć, że średnia pensja robotnika w zakładzie metalurgicznym Petersburga w latach

³² А. Ханжонков, *Первые...*, s. 37.

³³ Н. В. Шмелевич, *Довоенные...*, s. 169.

³⁴ Пор. Б. Лихачев, *Кино...*, s. 82.

10. XX wieku wynosiła pomiędzy dwadzieścia pięć a trzydzieści pięć rubli, zaś wykwalifikowani tokarze czy ślusarze (tak zwana arystokracja robotnicza) mogli pochwalić się zarobkami trzykrotnie albo nawet czterokrotnie większymi³⁵. Nietrudno zatem obliczyć, że budżet *Idioty* (dla przypomnienia: dwieście trzydzieści sześć rubli i pięćdziesiąt kopiejek) odpowiadał w najgorszym razie dziesięciokrotności średniej miesięcznej pensji pracownika fizycznego Rosji epoki Mikołaja II. Jako ciekawostkę można w tym miejscu dodać, że deputaci III Dumy Państwowej (1907–1912) otrzymywali dietę poselską w wysokości trzystu pięćdziesięciu rubli³⁶, co w znacznym stopniu przewyższało budżet filmu Chanżonkowa i Czardynina.

O kolejnej ekranizacji utworu Fiodora Dostojewskiego nie da się niestety powiedzieć zbyt wiele. Skąpe informacje, którymi dzisiaj dysponujemy, pozwalają jedynie na skonstatowanie, że *Паскаж Мармеладова* (1911, Opowieść Marmieladowa), bo o tym dziele tutaj mowa, był tak zwaną deklamacją filmową (kinodeklamacją). Powstał w roku 1911 w Domu Handlowym Chanżonkowa na zamówienie towarzystwa dystrybucyjnego Globus i został nakręcony na taśmie o długości trzystu dwudziestu pięciu metrów. Lektorem w owym zaginionym dziele na podstawie *Зbrodni i kary* był Władimir Nigłow, który, nawiasem mówiąc, uważany jest za jednego z twórców tego niezwykłego „filmu dźwiękowego”.

Kinodeklamacje były w zasadzie — pisze Siemion Ginzburg — ogniwem spajającym kinematografię (nakręcony na taśmie prymitywny film) z aktorskim wykonywaniem replik. Najprawdopodobniej powstały one z zamysłem pokonania niemoty filmu, niemniej z czasem przeistoczyły się w coś na kształt koncertów odgrywanych przez aktorów wszędzie tam, gdzie miały miejsce projekcje filmowe³⁷.

Deklamacje filmowe powstawały zazwyczaj z inicjatywy aktorów występujących przede wszystkim w teatrach prowincjonalnych, stanowiły ich własność, zaś w warstwie formalno-treściowej wyróżniała je daleko idąca różnorodność. „Deklamowano” zatem fragmenty spektakli teatralnych, popularne utwory wierszowane, opowiadki humo-

³⁵ Л. И. Бородин, Т. Я. Валетов, *Измерение и моделирование динамики неравенства в оплате труда промышленных рабочих России в начале XX в.*, w: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров (red.), *Компьютер и экономическая история*, Алтайский государственный университет, Барнаул, s. 13.

³⁶ *Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва 1907–1919 гг.*, часть 1, 1912, Государственная типография, Санкт-Петербург 1912, s. 15–18.

³⁷ С. Гинзбург, *Кинематография...*, s. 128.

rystyczne, niekiedy odrębne sceny z najwcześniejszych filmów itd. Z czasem gatunek ten, rzecz jasna, ustąpić miał filmom „mówionym” w dzisiejszym pojmowaniu tego terminu, chociaż do pojawienia się pierwszego radzieckiego filmu dźwiękowego pozostawały jeszcze dokładnie dwie dekady. Nie zmienia to jednak faktu, że kinodeklamacje w początkowej fazie rozwoju kinematografii rosyjskiej cieszyły się wśród widowni niesłabnącym powodzeniem, zaś liczba powstałych w tym okresie produkcji stanowi wcale niemały odsetek na tle ogółu dzieł kinowych zrealizowanych wówczas w Imperium Mikołaja II.

Dwa lata po *Рассказе Мармеладова* światło dzienne ujrzała kolejna odsłona najpopularniejszego utworu Dostojewskiego. Na podstawie własnego scenariusza reżyser Iwan Wronski (1874–1937) zaprezentował widowni zrealizowaną z ogromnym rozmachem ekranizację *Zbrodni i kary*. Dramat filmowy, będący owocem produkcji Domu Handlowego A. Tałdykin, A. Drankow & Co, wszedł do kin 15 września 1913 roku, składał się z trzech części i nakręcony został na taśmie o długości aż tysiąca dwustu pięćdziesięciu metrów³⁸. Za kamerą stanął doświadczony już wówczas operator Nikołaj Kozłowski — autor zdjęć między innymi do pierwszego rosyjskiego filmu z fabułą (wzmiankowanego już na wstępie niniejszego artykułu *Stieńki Razina*), zaś odtwórcami głównych ról w *Zbrodni i karze* z 1913 roku byli między innymi Paweł Orleniew (właściwie: Orłow)³⁹ w roli Rodiona Raskolnikowa i Marija Niestierowa jako Sonia Marmieladowa, z kolei w rolę Siemiona Marmieladowa wcielił się popularny aktor charakterystyczny Wiktor Zimowoj. Co ciekawe, sam reżyser (i jednocześnie scenarzysta) wystąpił w produkcji także w trzeciej „odsłonie”, odgrywając rolę antagonisty głównego bohatera — śledczego Porfiego Pietrowicza. Z dzieła Iwana Wronskiego zachował się do naszych dni jedynie poster filmowy z postacią Orleniewa-Raskolnikowa z siekierą w dłoni i na tle ściany z napisem „Czy mniej więcej to mieliście na myśli?”.

Wydawałoby się, że przybliżając się z roku na rok do czasów coraz bardziej nam współczesnych, liczba zachowanych filmów nakręconych na podstawie twórczości Dostojewskiego i wyprodukowanych w Imperium Rosyjskim będzie rosła. Tak jednak niestety nie jest. Półtora roku po premierze obrazu Wronskiego światło dzienne ujrzała pierwsza rosyjska ekranizacja *Braci Karamazow*. Wiktor (właściwie: Wiaczesław) Turżański (1891–1976) nakręcił film pod tym

³⁸ В. Вишне́вский, *Художественные...*, s. 32.

³⁹ А. Мацкин, Орленев, *Искусство*, Москва 1977, s. 336.

samym tytułem i zaprezentował go widowni 31 marca 1915 roku⁴⁰. Za kamerą ponownie stanął wspominany już operator Nikołaj Kozłowski, główne role zaś powierzono między innymi Ippolitowi Pokrowskiemu (Fiodor), Władimirowi Uralskiemu (Alosza) oraz Fainie Szewczenko (Gruszeńka). Dzieło powstało na taśmie o długości tysiąca siedmiuset metrów, składało się z pięciu części, a jego produkcją zajął się Dom Handlowy A.G. Tałdykin & Co (rok wcześniej Aleksiej Tałdykin zakończył współpracę z Aleksandrem Drankowem i założył własne przedsiębiorstwo). Dzisiaj o tym zaginionym dziele znanego w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych reżysera wiadomo tylko, że spotkało się ono z raczej chłodnym przyjęciem, zaś w przedrewolucyjnych periodykach poświęconych kinematografii próżno szukać jego recenzji. Był to zapewne dla twórców cios tym bardziej dotkliwy, że inscenizacja teatralna tego utworu (na której po części bazował film — o czym szerzej będzie mowa w następnych partiach tego artykułu) bez reszty zaważnęła sercami widowni.

Rok 1915 to także data powstania jednej z najważniejszych przedrewolucyjnych prac filmowych (a może i całej kinematografii tego okresu) wybitnego reżysera Jakowa Protazanowa. Ten urodzony w roku 1881 filmowiec przeszedł do historii kina głównie za sprawą swoich zjadliwych satyr społecznych, utrwalanych na taśmach filmowych przede wszystkim w pierwszych latach funkcjonowania Związku Radzieckiego, choć naturalnie nie stronił także od innych gatunków filmowych. Spośród jego najważniejszych osiągnięć wymienić należy w pierwszej kolejności trzy komedie: *Krojczy z Torżka* (*Закройщик из Торжка*, 1925), *Proces o trzy miliony* (*Процесс о трёх миллионах*, 1926) oraz *Odpust na św. Jorgena* (*Праздник святого Иоргена*, 1930)⁴¹, a także obrazy bardziej „poważne”: *Ojciec Sergiusz* (*Отец Сергий*, 1918) na motywach opowiadania Lwa Tołstoja czy *Czterdziesty pierwszy* (*Сорок первый*, 1926) oparty na opowieści Borisa Ławrieniewa pod tym samym tytułem — oba wyróżniające się dojrzałym warsztatem i sprawnym zmysłem obserwatorskim epoki. W niniejszym artykule Protazanow jest jednak postacią istotną w głównej mierze za sprawą autorstwa (zarówno scenariusz, jak i praca reżyserska) pierwszej rosyjskiej ekranizacji *Biesów*.

Николай Ставровгин zatem (bo temu dziełu przyjdzie teraz poświęcić nieco uwagi) pojawił się w kinach epoki Mikołaja II 1 września 1915 roku. Składał się z sześciu części, liczył dwa tysiące dwieście

⁴⁰ В. Вишневецкий, *Художественные...*, s. 53–54.

⁴¹ D.J. Youngblood, *The return...*, s. 114–121 i in.

metrów, zaś producent (Towarzystwo Iosif Jermoljew) pracę operatorską powierzył Jewgienijowi Sławińskiemu — jednemu z założycieli rosyjskiej i radzieckiej szkoły operatorskiej, a także utalentowanemu reżyserowi⁴². W roli tytułowej wystąpił bodaj najbardziej rozpoznawalny i obiecujący aktor ówczesnego pokolenia — Iwan Mozzuchin⁴³, który rolę Mikołaja Stawrogina uważał za swoją najlepszą kreację aktorską w karierze. Potwierdził to zresztą w wywiadzie udzielonym w roku 1916⁴⁴ oraz w swojej książce wspomnieniowej o kinematografii przedrewolucyjnej, zatytułowanej *Ses débuts, ses films, ses aventures*, wydanej w Paryżu w roku 1927.

Historycy kina niejednokrotnie zwracali uwagę na podobieństwo osobowości Iwana Mozzuchina do literackiego Mikołaja Stawrogina, Protazanow zaś, najwyraźniej świadomy tej zależności,

wybrał do ekranizacji z treści powieści jedynie to, co bezpośrednio dotyczyło losów Stawrogina, dążąc do stworzenia na ekranie „kinowej ilustracji” tej postaci. [...] obraz Mikołaja Stawrogina w znacznym stopniu stracił na głębi, ponieważ jego rozwój został przedstawiony niejako poza ogólną strukturą powieści, zaś pozostałe postacie ukazano w filmie w sposób szkicowy, wyłącznie w ich relacjach ze Stawroginem. Niemniej właśnie dzięki temu film uniknął schematycznego streszczenia fabuły powieści. Rezygnując z drobiazgowego przedstawienia środowiska, które ukształtowało bohatera, twórcy [...] odnieśli sukces w innym aspekcie: w relatywnie pełnym ukazaniu życia wewnętrznego Stawrogina⁴⁵.

Na marginesie należy jeszcze wspomnieć, że *Николай Ставругин* Protazanowa wpisywał się w cykl tak zwanych ekranizacji teatralnych (podobnie jak wspomniani wyżej *Bracia Karamazow*), czyli najpierw powstawała sztuka (w tym przypadku: w Moskiewskim Teatrze Artystycznym), następnie zaś — dzieło filmowe, częściowo bazujące na doświadczeniu scenicznym. Mowa w tym przypadku jednak nie o naśladowaniu teatru przez kinematografię, a raczej o wpływie utworu teatralnego na obraz filmowy. Należy zdawać sobie bowiem sprawę, że kino nieme — właściwie pozbawione sztuki montażu — nie mogło w pełni podołać ukazaniu linii fabularnej i głębi psychologicznej kilku czy kilkunastu bohaterów, przez co elementy te ogniskowane były najczęściej zaledwie wokół jednej postaci — za to z reguły odgrywanej przez aktora wysokiej próby, szeroko znanego i z wypracowanym

⁴² В. Вишневыский, *Художественные...*, s. 70–71.

⁴³ L. Bazyłow, *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, PWN, Warszawa 1986, s. 727–728.

⁴⁴ „Сине-фоно” 1916, nr 9–10, s. 57–58.

⁴⁵ С. Гинзбург, *Кинематография...*, s. 283–284.

warsztatem artystycznym (w tym przypadku Iwana Mozzuchina). Z omawianego dzieła do naszych dni zachowała się niestety tylko fotografia jednego kadru filmowego, w związku z czym na tym należałoby zakończyć rozważania o tym utraconym niestety majstersztyku schyłkowego kina przedrewolucyjnego.

Jak udało się ustalić, było jeszcze sześć ekranizacji prozy Dostojewskiego, zrealizowanych w państwie ostatniego cara Rosji, z których trzy powstały bez wątpienia (przy czym nie były to adaptacje żadnego z utworów wchodzących w skład „wielkiego pięcioksięgu”), natomiast istnienie trzech kolejnych budzi uzasadnione wątpliwości, mimo że ich tytuły przywoływane są w pracach części badaczy⁴⁶. Wymienić tu należy zatem takie filmy jak: *Униженные и оскорблённые* (1914, Skrzywdzeni i poniżeni), *Игрок* (1915, Gracz) oraz *Илья Мурин* (1916, Ilja Murin), a także: *Родион Раскольников* (b.d., Rodion Raskolnikow), *Раскольников, обитатель чердака* (b.d., Raskolnikow, mieszkaniec strychu) i *Одержимый* (b.d., Opętany). Trzy pierwsze zostaną scharakteryzowane z konieczności w mocno skondensowanej formie, zaś co dotyczy pozostałych — nie zostaną w żaden sposób skomentowane czy poddane wartościowaniu.

Film *Униженные и оскорблённые* wpisywał się w popularny na przełomie lat 1914/1915 nurt tak zwanych ilustracji filmowych (киноиллюстрация), czyli dzieł rekonstruujących za pomocą języka kina treść klasycznych rosyjskich utworów prozatorskich. Obraz powstał w roku 1914, premierę miał w kolejnym roku i był owocem współpracy reżysera Iosifa Sojfiere (1882–1981) z trupą aktorów teatru Sołowcowa w Kijowie. Realizacja całego projektu odbyła się w studiu filmowym „Светотень” w tym samym mieście i mimo że metraż filmu pozostaje nieznany, wiadomo, że *Униженные и оскорблённые* składali się z dwóch „odcinków” i siedmiu części — pierwszy „odcinek” liczył cztery części, drugi zaś trzy. Za autorstwo scenariusza odpowiadał majątny kijowski impresario teatralny Siemion Pisariiew (prywatnie: właściciel studia „Светотень”), za kamerą zaś stanął operator o nazwisku Wurm⁴⁷. W głównej roli wystąpił Stiepan Kuzniecowa, a partnerowali mu artyści, których wymienić da się dziś jedynie z nazwiska: Andriejew oraz Pawlenko. Obraz zasadniczo określa się jako niezbyt wyszukaną (choć raczej agresywną) promo-

⁴⁶ Np. Л. И. Сараскина, „Преступление и наказание”..., s. 196.

⁴⁷ Mimo podjętych starań, nie udało się ustalić imienia operatora filmu (znany jest tylko jego inicjał: „W.”).

cję teatru za pomocą środków, którymi dysponowała w owym czasie kinematografia⁴⁸.

Z kolei *Игрок* (alternatywne tytuły: *Семья и карты* / Rodzina i karty; *Жертва азарта* / Ofiara hazardu; *За карты жизнь ребёнка* / Życie dziecka za karty) został w końcu 1915 roku zrealizowany przez Spółkę Akcyjną A. Drankow & Co. Reżyserem tego filmu był Władimir Kasjanow (1883–1960) — specjalista od „kina noir” przedrewolucyjnej Rosji, a także pionier w zakresie nowoczesnego opracowania napisów filmowych. Główne role powierzono Wiktorowi Portienowi, J. Larskiej oraz D. Wassermanowi⁴⁹, a cała ekranizacja, określana mianem „bulwarowo-przygodowej”, składała się z trzech części (o trudnym do ustalenia dziś metrażu) i wpisywała w cykl zatytułowany „Ciemna Moskwa”⁵⁰.

Równie szczątkowymi informacjami dysponujemy w kwestii ostatniej w Cesarstwie Rosyjskim ekranizacji prozy Dostojewskiego, co do której nie ma wątpliwości, że w ogóle ujrzała światło dzienne. Schyłek roku 1916 przynieść miał film nakręcony na podstawie noweli *Хозяйка* (1847, Gospodyni), który wyświetlano w kinach pod tytułem *Илья Муром*. Reżyserem tego zaginionego obrazu (zachował się tylko poster reklamowy i zdjęcie jednego kadru) był wzmiankowany już na wstępie niniejszego tekstu Piotr Czardynin, film zrealizowano na taśmie o długości tysiąca dwustu dziewięćdziesięciu metrów (liczył cztery części), a 3 grudnia relatywnie młoda wytwórnia Dom Handlowy Charitonowa udostępniła swoje dzieło szerokiej dystrybucji⁵¹. W roli tytułowej wystąpił Gieorgij Sarmatow, w Katierinę wcieliła się Marija Goriczewa, zaś postać Wasilija Ordynowa odegrał Osip Runicz. Niestety — także ten film przepadł w mrokach dziejów i obecnie nic więcej niepodobna o nim powiedzieć.

Konkluzja, która wyłania się z badań nad najstarszymi rosyjskimi ekranizacjami prozy Dostojewskiego, jest złożona i wieloraka. Po pierwsze, filmów nakręconych w Imperium Rosyjskim na podstawie utworów wielkiego klasyka było najprawdopodobniej dziewięć. O kolejnych trzech wspominają niektórzy badacze, jednak nie są oni w stanie poprzeć swoich tez żadnymi źródłami, zaś dostępna literatura poświęcona temu zagadnieniu całkowicie przemilcza fakt ich ist-

⁴⁸ В. Вишнеvский, *Художественные...*, s. 81; С. Гинзбург, *Кинематография...*, s. 168, 285.

⁴⁹ Imion dwojga ostatnich aktorów nie sposób dziś odtworzyć.

⁵⁰ В. Вишнеvский, *Художественные...*, s. 62.

⁵¹ Tamże, s. 98.

nienia. Po drugie, filmy powstałe na kanwie utworów Dostojewskiego ukazywały się w imperium carów w okresie pomiędzy rokiem 1910 a 1916, a więc na jeden rok przypadała więcej niż jedna ekranizacja dzieł pisarza. Z dzisiejszej perspektywy stanowi to odsetek niemały, należy mieć jednak na względzie całkowicie inne realia i zgoła odmienną sytuację, w której funkcjonowali i w ramach której tworzyli pionierzy reżyserii w okresie schyłku rządów Mikołaja II. Po trzecie wreszcie — do naszych czasów zachował się (w dużej części, bowiem bez napisów) zaledwie jeden film, przy czym jest on równocześnie jednym z najstarszych rosyjskich dzieł nakręconych na podstawie pisarstwa Dostojewskiego. Historia podpowiada wszelako, że utraczone (czy też raczej: zaginione) filmy mają szansę ujrzeć kiedyś światło dzienne, a stanowić o tym może nierzadko nawet przypadek — jak miało to na przykład miejsce z pierwszym zachowanym polskim filmem fabularnym *Pruska kultura*⁵². Do tego niebagatelne znaczenie ma fakt, że spośród około dwóch tysięcy zrealizowanych w Imperium Rosyjskim filmów, dziś możemy podziwiać zaledwie około dwustu pięćdziesięciu⁵³, a zatem prawdopodobieństwo, że gdzieś w archiwach filmowych spoczywają pozostałe zabytki tej kinematografii, wcale nie musi być bliskie zeru.

Na koniec raz jeszcze wypada podkreślić, że szeroko pojmowana praca nad dziełami filmowymi sprzed ponad dziesięciu dekad (w tym — w ogromnej mierze zaginionymi) jest zadaniem tyleż żmudnym i czasochłonnym, ile niezwykle odpowiedzialnym. W celu opublikowania rzetelnych badań naukowych, nieodzowne jest sięganie do głębokich archiwów i każdorazowa weryfikacja wszystkich ogłoszonych drukiem tekstów poświęconych najwcześniejszej kinematografii rosyjskiej. Niewybaczalnym piętrem ciążącym na badaczach losów utraconych artefaktów jest bowiem „mechanizacja” i odtworczy charakter procesu naukowego, które najczęściej skutkują powielaniem błędów i wprowadzaniem w konsternację zarówno kolejnych naukowców, jak też zwykłego odbiorcy.

⁵² M. Hendrykowska, M. Hendrykowski, *Pierwszy polski film fabularny. „Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura” (1908)*, „Kwartalnik Filmowy” 2009, nr 67–68, s. 213.

⁵³ В. Иванова, В. Мыльникова, С. Сковородникова, Ю. Цивьян, Р. Янгиров, *Великий Кино. Каталог сохранившихся игровых фильмов России (1908–1919)*, Новое литературное обозрение, Москва 2002, s. 559–564.

REFERENCES

- Bazyłow, Ludwik. *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*. Warszawa: PWN, 1986.
- Cybulski, Marcin. "Groza w czasach carskich. (Zaginione) horrory filmowe Imperium Rosyjskiego." *Slavia Orientalis*, 2022, no. 2: 293–309.
- Hendrykowska, Małgorzata, Hendrykowski, Marek. "Pierwszy polski film fabularny. 'Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura'." *Kwartalnik Filmowy*, 2009, no. 67–68: 212–229.
- Wojnicka, Joanna. "Kino Rosji carskiej i Związku Sowieckiego." Lubelski, Tadeusz, Sowińska, Iwona, Syska, Rafał (ed.). *Historia kina*. Tom 1. *Kino nieme*. Kraków: Universitas, 2012: 463–544.
- Youngblood, Denise. "The return of the native. Yakov Protazanov and Soviet cinema." Taylor, Richard (ed.). *Inside the Film Factory*. London: Routledge, 1991: 103–122.
- Алексеев, Михаил. "О драматических опытах Достоевского." *Творчество Достоевского 1821–1891–1921. Сборник статей и материалов*. Гроссман, Леонид (ed.). Одесса: Всеукраинское Государственное Издательство, 1921: 41–62.
- Базанов, Василий, Фридлендер, Георгий (ed.). *Достоевский и его время*. Ленинград: Наука, 1971.
- Бородкин, Леонид, Валетов, Тимур. "Измерение и моделирование динамики неравенства в оплате труда промышленных рабочих России в начале XX в." *Компьютер и экономическая история*. Бородкин, Леонид, Владимиров, Владимир (ed.). Барнаул: Алтайский государственный университет, 1997: 8–32.
- Бурмистрова, Алина. "Инсценировки романов Достоевского (первые опыты)." *Неизвестный Достоевский*, 2019, no. 3: 96–115.
- Гинзбург, Семен. *Кинематография дореволюционной России*. Москва: Искусство, 1963.
- Достоевский, Фёдор. "В.Д. Оболенской." *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Том 29. *Книга первая. Письма 1869–1874*. Ленинград: Наука, 1965: 225.
- Зоркая, Ней. *История советского кино*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005.
- Иванова, Вероника и др (ed.). *Великий Кино. Каталог сохранившихся игровых фильмов России (1908–1919)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2002.
- Лихачев, Борис. *Кино в России (1896–1926). Материалы к истории русского кино. Часть I. 1896–1913*. Ленинград: Academia, 1927.
- Мацкин, Александр. *Орленев*. Москва: Искусство, 1977.
- Миллер, Орест, Страхов, Николай. *Биография, письма и заметки из записной книжки Ф.М. Достоевского. С портретом Ф.М. Достоевского и приложениями*. Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1883.
- "Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва 1907–1919 гг. Часть 1. 1912." Санкт-Петербург: Государственная типография, 1912.
- Орнатская Тамара, Степанова Галина. "Романы Достоевского и драматическая цензура (60-е годы XIX в. – начало XX в.)." Фридлендер, Георгий (ed.). *Достоевский. Материалы и исследования*. Том I. Ленинград: Наука, 1974: 268–285.

NAJWCZEŚNIEJSZE ROSYJSKIE EKRANIZACJE...

Сараскина, Людмила. “‘Преступление и наказание’ в зарубежных киноверсиях: трансформации хронотопа.” *Достоевский и мировая культура. Филологический журнал*, 2022, no. 2 (18): 192–226.

Стасюк, Валентин. “Достоевский на театральной сцене. Спектакль-роман.” *Театр. Живопись. Кино. Музыка. Ежеквартальный альманах*, 2012, no. 3: 9–28.

Фокин, Павел, Борецкий Илья. “Первая постановка ‘Братьев Карамазовых’ на русской сцене в зеркале прессы (На материале фондов Государственного музея истории российской литературы имени В.И. Даля).” *Достоевский и мировая культура. Филологический журнал*, 2020, no. 4 (12): 219–241.

Ханжонков, Александр. *Первые годы русской кинематографии. Воспоминания*. Москва-Ленинград: Искусство, 1937.

Шмулевич, Надежда. “Довоенные киноадаптации произведений Ф. М. Достоевского.” *Stephanos*, 2019, no. 3 (35): 168–173.

ЖУРНАЛЫ:

Вестник кинематографии, 1911, no. 1.

Кине-журнал, 1910, no. 24.

Сине-фоно, 1910, no. 6.

Сине-фоно, 1910, no. 16.

Сине-фоно, 1916, no. 9–10.

PATRIK LEKEŠ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9466-1883>

Constantine the Philosopher University in Nitra, Slovakia

ГОСПОДИН ГОЛЯДКИН И ЕГО ДВОЙНИК: ИСТОРИЯ ШИЗОФРЕНИКА В РАКУРСЕ СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

MR. GOLYADKIN AND HIS DOPPELGANGER:

THE STORY OF A SCHIZOPHRENIC FROM THE PERSPECTIVE OF MODERN PSYCHOLOGY

The article is devoted to the analysis of F. M. Dostoevsky's story *The Double* (1845–1846). It explores the (psycho)pathology of the personality, the schizophrenic state of the main protagonist Mr. Golyadkin, regarding the aesthetic-anthropological concept of art and literature (Andrei Chervenyak). The focus is on the image of the hero's psyche, his symptoms and genesis of the disorder, while his doppelganger plays an important role in the formation of the image as a specific trigger for the development of the disorder. Based on data from the field of psychology, using psychological terminology (catatonia, proxemics, incongruence, etc.), the symptoms of different types of schizophrenia, manifested on several levels of the character's human existence, are examined.

Keywords: Russian literature, F. M. Dostoyevsky, psychology, schizophrenia

ВВЕДЕНИЕ

Двойник — повесть Федора Михайловича Достоевского, опубликованная в 1846 году в журнале „Отечественные записки”, а затем, в 1866 году, переизданная отдельной книгой с подзаголовком *Петербургская поэма*. История петербургского титулярного советника господина Голядкина начинается с описания жизни бедного простого чиновника, который с момента появления в сюжете его двойника постепенно меняется: трансформации наблюдаются в поведении, социальном взаимодействии, биологическом и психическом состоянии персонажа. Достоевский описывает, как внутренние процессы, происходящие в сознании Голядкина, так и внешние проявления его состояния.

Двойник как предмет исследования часто встречается в междисциплинарных научных работах: на пересечении философии и литературоведения анализируется способность Достоевского описывать противоречивость человеческого бытия¹, рассматривается борьба человека за подлинную идентичность на пути „индивид — социальная личность — духовная индивидуальность”, общепринята с точки зрения антропологии и психологии². Психоаналитическое литературоведение акцентирует внимание на умении Достоевского показать, насколько человек способен использовать свою вторую личность и как двойственная личность позволяет ему избежать страданий³. История господина Голядкина часто обсуждается с точки зрения психоанализа или на стыке разных отраслей психологии как науки, причем состояние персонажа трактуется как патологическое, а также расценивается как форма двойственности человеческой природы в целом⁴.

Среди российских ученых-психиатров, восхищавшихся творчеством Достоевского и исследовавших психологию персонажей его произведений, можно выделить работы Владимира Чиж, Владимира Бехтерева или Ивана Ермакова. Чиж, рассматривая образ Голядкина, анализирует явление так называемого обмана чувств, галлюцинаций, а также рассматривает точные описания различных ощущений главного героя, которые редко встречаются у психически здоровых людей. В XIX веке помимо *Двойника* таких детализированных описаний было крайне мало, даже в психиатрической научной литературе⁵. Бехтерев, оценив пси-

¹ И. И. Евлампиев, *Повесть „Двойник” и метафизика „двойничества” в творчестве Ф. Достоевского*, „Соловьёвские исследования” 2010, № 2, с. 4–17, <https://cyberleninka.ru/article/n/povest-dvoynik-i-metafizika-dvoynichestva-v-tvorchestve-f-dostoevskogo/viewer> (27.12.2024).

² A. Červeňák, *Dvojnictvo ako problém reprodukcie a autoreprodukcie*, «FILOZOFIA» 1995, nr 8, с. 419.

³ F. El-Z. M. Z. El-Sadek, *Mirror Images: The confusing Duality of the Doppelganger in Dostoevsky's The Double*, „Bulletin of The Faculty of Arts” 2024, nr 2, с. 3–30, https://journals.ekb.eg/article_355639_b7d39b13493eboc93cc88a61f1c4cba.pdf (28.12.2024).

⁴ О. В. Золотко, „Двойник” Ф. М. Достоевского в свете психоанализа: к истории рецепции, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 2019, № 3, с. 209–220, <https://cyberleninka.ru/article/n/dvoynik-f-m-dostoevskogo-v-svete-psihoanaliza-k-istorii-retseptsii/viewer> (23.12.2024).

⁵ В. Чиж, *Достоевский как психопатолог*, Унив. тип., Москва 1885, с. 12–15.

хологическую глубину творчества Достоевского в XX веке, в своем докладе⁶ утверждает:

Достоевский впервые проник настоящим образом в больную душу человеческой личности, вскрыл ее своим изумительным, чисто гениальным анализом художественного понимания и воспроизвел эти болезненные состояния [...]. Следя за его описаниями, мы ясно ощущаем, как зарождалась душевная болезнь данного лица и где ее корни, как затем болезнь развивалась дальше, что поддерживало душевное расстройство и чем оно проявлялось [...].⁷

Особое внимание Бехтерев уделял *Двойнику*, в котором Достоевский „рисует душевное заболевание канцелярского чиновника в лице Голядкина“⁸. Ермаков, проанализировав образ Голядкина через призму психоанализа, пришел к выводу, что сознание главного героя было вытеснено и вернулось в виде чуждого, с которым нравственное „я“ персонажа и вело борьбу. Таким образом, у него начали проявляться галлюцинации⁹. Ермаков добавляет, что „Первые намеки на двойственность есть уже в *Бедных людях*, но четко обозначенной и уже явно патологической является она в его *Двойнике*“¹⁰.

В нашем исследовании мы анализируем личность Голядкина в рамках современной психопатологии, опираясь на эстетико-антропологическую концепцию искусства и литературы (ЭАК), предложенную Андреем Червенияком¹¹. Данная концепция была выбрана, потому что импульсом ее создания послужило творчество Достоевского: „мы попытались смоделировать эстетико-антропологическую концепцию литературы, опираясь на

⁶ Первый раз прочитанный в 1924 году.

⁷ В. М. Бехтерев, *Достоевский и художественная психопатология*, «Русская литература» 1962, № 4, с. 137, <http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/RusLiteratura/RL-1962-4.pdf> (2.4.2025).

⁸ В. М. Бехтерев, *Достоевский и художественная психопатология...*, с. 137.

⁹ И. Д. Ермаков, *Психоанализ литературы: Пушкин, Гоголь, Достоевский*, Новое литературное обозрение, Москва 1999, с. 364.

¹⁰ И. Д. Ермаков, *Психоанализ литературы: Пушкин, Гоголь, Достоевский...*, с. 404.

¹¹ А. Червенияк (Prof. PhDr. Andrej Červeňák, DrSc.) — выдающийся словацкий ученый, филолог, литературовед, русист и словакист. Об его вкладе в науку см.: А. Červeňák, *Tajomstvo Dostojevského*, Pedagogická fakulta, Nitra 1991; А. Červeňák, *Dostojevského sny*, Formát, Pezinok 1998; N. Muránska (ред.), *Esteticko-anthropologická koncepcia literatúry a Andrej Červeňák*, FF UKF v Nitre, Nitra 2008 и др.

творчество Ф. М. Достоевского [...]. Мы хотели преодолеть социологизирующую концепцию человека”¹².

Основа концепции — „эстетико-антропологический путь” литературы, составляющими которого являются: генетика (природная индивидуальность); социализация (социальная индивидуальность); универсализация ноотипа (духовная индивидуальность). Данные компоненты также воплощают в себе основные трихотомные¹³ ценности творчества Достоевского — природную, социальную и духовную¹⁴.

Достоевский в *Двойнике* приписывает главному герою — господину Голядкину — реальные симптомы шизофрении (с точки зрения современной науки)¹⁵. Ян Йоханидес¹⁶ в послесловии словацкого перевода повести *Двойник* описывает данное произведение как „захватывающий рассказ о безумии”¹⁷, симптомы которого ярко иллюстрируются в некоторых фрагментах текста. Так, чешская психиатр Ева Чешкова, определяет основные симптомы шизофрении: бред и галлюцинации, искаженное восприятие реальности, нарушения речи и поведения и т.д.¹⁸.

¹² A. Červeňák, *Človek a text*, UKF v Nitre, Nitra 2002, с. 4.

¹³ О феномене триадичности в творчестве Ф.М. Достоевского см. также: P. Lekeš, *Some Notes of The Triadic Character of Dostoyevsky's Creativity*, „Cross-Cultural Studies: Education and Science” 2022, nr 3, с. 38–46, <https://jccses.org/wp-content/uploads/2022/11/4.-Patrik-Lekes.pdf> (30.12.2024); или работы Ленки Одохналовой, в которых рассматривает не только творчество Достоевского, но и современную литературу, ссылаясь на Достоевского: L. Odehnalová, *Dostojevského Deník spisovatele v kontextech a konfrontacích*, Brno, Masarykova univerzita, 2023, L. Odehnalová, *Žánrová specifika kronikových žánrů v současné ruské literatuře*, w: L. Odehnalová (ред.), *Jiné texty, jiní autoři. [Mezi]prostory současné literatury*, Pavel Mervart, Červený Kostelec 2024, с. 34.

¹⁴ A. Červeňák, *Tajomstvo Dostojevského...*, с. 11.

¹⁵ См. также: П. Лекеш, *Господин Гоядкин и шизофрения*, // А. И. Жишкевич (ред.), *Актуальные вопросы филологического образования в XXI веке*, Белорусский государственный педагогический университет, Минск 2022, с. 191–193.

¹⁶ Ян Йоханидес (Ján Johanides) (1934–2008) — известный словацкий прозаик и эссеист.

¹⁷ J. Johanides, *Dostojevskij a jeho dvojník*, // F. M. Dostojevskij, *Dvojník*, Hevi, Bratislava 1994, с. 173.

¹⁸ E. Češková, *Schizofrenie, schizofrenní poruchy a poruchy s bludy* // M. Svoboda, E. Češková, H. Kučerová (ред.), *Psychopatologie a psychiatrie*, Portál, Praha 2006, с. 181–184.

ГОСПОДИН ГОЛЯДКИН — ШИЗОФРЕНИК?

Первые признаки можно заметить уже в сцене, когда Голядкин навещает Олсуфия Ивановича¹⁹ и неожиданно поднимается по лестнице так, что Андрею Филипповичу²⁰ приходится быстро отпрыгнуть в сторону:

Господин Голядкин вдруг быстро поднялся на лестницу. Еще быстрее прыгнул Андрей Филиппович в комнату [...]. Господин Голядкин остался один. В глазах у него потемнело. Он сбился совсем и стоял теперь в каком-то бестолковом раздумье, как будто припоминая о каком-то тоже крайне бестолковом обстоятельстве, весьма недавно случившемся. „Эх, эх!“ — прошептал он, улыбаясь с натуги²¹.

Присутствует возбужденная²² форма активности: Голядкин действует совершенно импульсивно (он пребывает в недоумении, глаза его темнеют, он неожиданно замирает, что-то задумчиво шепчет и принужденно улыбается). В его действиях отсутствует какая-либо цель. В данном случае это считается физиологическим проявлением шизофрении, проникающим в социальную сферу жизни.

Позже Голядкин словно приходит в себя, однако продолжая быть нескоординированным и бездейственным:

Господин Голядкин отчасти опомнился, поскорее поднял повыше свой енотовый воротник, прикрылся им по возможности — и стал ковыляя, семена, торопясь и спотыкаясь, сходить с лестницы²³.

Чувствуя слабость, он бездействует, но придя в себя, он испытывает чувство стыда и хочет исчезнуть:

¹⁹ Олсуфий Иванович Берендеев — статский советник, папа Клары Олсуфьевны, в которую Голядкин-старший влюбился.

²⁰ Андрей Филиппович — начальник отделения, где работал господин Голядкин.

²¹ Ф. М. Достоевский, *Двойник* // *Полное собрание сочинений: В 30 т.*, Наука, Ленинград 1972, с. 127. Все цитаты из этого романа взяты из издания: *Полное собрание сочинений: В 30 т.*, Наука, Ленинград 1972 и будут сопровождаться ссылкой на номер страницы, указанный в скобках.

²² Ср.: J. Pečeňák, *Schizofrénia — koncepty, symptómy, diagnostické kritériá*, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava 2014, с. 26, https://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/lf/sluzby/akademicka_kniznica/PDF/Elektronicke_knihy_LF_UK/Schizofrenia.pdf (28.12.2024).

²³ Ф. М. Достоевский, *Двойник*..., с. 127.

ГОСПОДИН ГОЛЯДКИН И ЕГО ДВОЙНИК...

Чувствовал он в себе какое-то ослабление и онемение. Смущение его было в такой сильной степени, что, вышед на крыльцо, он не дождался кареты, а сам пошёл прямо через грязный двор до своего экипажа. [...] господин Голядкин мысленно обнаружил желание провалиться сквозь землю или спрятаться хоть в мышиную щелочку вместе с каретой. Ему казалось, что всё, что ни есть в доме Олсуфия Ивановича, вот так и смотрит теперь на него из всех окон. Он знал, что непременно тут же на месте умрет, если обернется назад (с. 127).

Как мы отмечали ранее, Голядкин испытывает чувство стыда, но через параноидные состояния его психика влияет на социальный уровень его бытия. Попытка принять меры и решить проблему возникает лишь постфактум:

Чувствовал он себя весьма дурно, а голову свою в полнейшем разброде и в хаосе. Долго ходил он в волнении по комнате; наконец сел на стул, подпер себе лоб руками и начал всеми силами стараться обсудить и разрешить кое-что относительно настоящего своего положения (с. 128).

Голядкин не может полностью сосредоточиться и лишь в ретроспективе анализирует сложившуюся ситуацию. Он не в состоянии понять, что произошло и почему. У него можно наблюдать психические проявления шизофрении (хаотичное мышление, внутреннее смятение) на биологическом, физиологическом (ощущение, что голова разваливается на части) и социальном уровнях (чувство стыда).

Более очевидные признаки шизофрении Достоевский описывает в тот самый момент, когда Голядкин встречается со своим двойником:

хотел закричать, но не мог, — протестовать каким-нибудь образом, но сил не хватило. Волосы встали на голове его дыбом, и он присел без чувств на месте от ужаса. Господин Голядкин совершенно узнал своего ночного приятеля. Ночной приятель его был не кто иной, как он сам, — сам господин Голядкин, другой господин Голядкин, но совершенно такой же, как и он сам, — одним словом, что называется, двойник его во всех отношениях (с. 143).

В данном случае мы можем рассматривать это как исходную стадию галлюцинаторного состояния. На первом этапе заболевания признаки наблюдаются на физиологическом уровне — частичные проявления мутизма (он не может выразить себя через речь), эмоционально-аффективная инконгруэнтность (эмоциональная сторона его личности начинает ограничиваться), про-

явления нарушенной психомоторной активности (слегка кататоническое²⁴ состояние). Здесь неизвестный человек, с которым Голядкин-старший уже встречался, превращается в его двойника.

Детальное описание говорит о наличии у Голядкина галлюцинаций. Для него сходство с двойником было поразительным:

такого же роста, такого же склада, так же одетый, с такой же лысиной, — одним словом, ничего, решительно ничего не было забыто для совершенного сходства, так что если б взять да поставить их рядом, то никто, решительно никто не взял бы на себя определить, который именно настоящий Голядкин (с. 147).

Образ второго Голядкина — это форма зрительных галлюцинаций. Однако из текста не совсем понятно, начинают ли проявляться слуховые галлюцинации, что еще больше усугубило бы патологическое состояние Голядкина. Достоевский пока уделяет внимание проявлениям шизофрении на биологическом уровне (физическое сходство двойников). У господина Голядкина постепенно развиваются более заметные признаки нарушения психической структуры:

думал он, — настоящее или продолжение вчерашнего? Да как же? [...]. Сплю ли я, грежу ли я?... Он даже стал, наконец, сомневаться в собственном существовании своём [...]. Всё, по-видимому, и даже природа сама, вооружилось против господина Голядкина [...] (с. 147).

С точки зрения психологии, эту ситуацию можно трактовать как нарастающее шизофреническое состояние. Словацкий психолог Михал Черешник утверждает, что шизофрения — это серьезное психическое расстройство, которое сопровождается такими проявлениями, как нарушение эмоциональности, мышления, восприятия человека и, конечно же, ослабление комплексной целостности психики человека²⁵.

²⁴ Кататония — это сложное нейropsychологическое расстройство, которое нарушает двигательную, поведенческую, языковую и волевую сферы человеческой деятельности. См.: *Catatonia // APA Dictionary of Psychology* 2018, <https://dictionary.apa.org/catatonia> (28.12.2024); А. Б. Смулевич, Т. П. Ключник, П. О. Борисова, В. М. Лобанова, Е. И. Воронова, *Кататония (актуальные проблемы психопатологии и клинической систематики)*, „ПСИХИАТРИЯ” 2022, № 1, с. 6–16, <https://www.journalpsychiatry.com/jour/article/view/774/541> (28.12.2024).

²⁵ М. Čerešník, *Psychopatológia a patopsychológia*, UKF v Nitre, Nitra 2017, с. 65.

Голядкин не может отличить сон от реальности. В описаниях эта патология также подкрепляется паранойей — сама природа отворачивается от него. В образе Голядкина можно увидеть развитие сложных внутренних конфликтов, проявляющихся в форме диалогов с самим собой²⁶. Он обсуждает только себя, что свидетельствует об усеченной форме социального взаимодействия, количестве и содержании речи. Те же признаки присутствуют и в последней главе повести, когда Голядкин ждет Клару:

думал, отчасти замирая, [...]. Да сегодня ли, впрочем? — пронеслось в его голове. — Не ошибка ли в числе? Может быть, всё может быть [...]. Оно ещё может быть, вчера было письмо-то написано, а ко мне не дошло, и потому не дошло, что Петрушка сюда замешался, шельмец он такой! Или завтра написано, то есть, что я... что завтра (с. 219).

Герой испытывает кататоническое состояние: он впадает в состояние оцепенения. Он снова ведет внутренние диалоги, подчеркивающие растерянность Голядкина: не знает даты встречи, времени написания письма, обвиняет слугу в том, что тот все перепутал, и сомневается, что письмо будет написано только через день. Таким образом, в поведении Голядкина наблюдается дезориентация во времени. Внезапно он обнаруживает, что письма в его кармане нет:

Тут герой наш похолодел окончательно и полез в своей карман за письмом, чтоб справиться. Но письма, к удивлению его, не оказалось в кармане. „Как же это? — прошептал полумертвый господин Голядкин, — где же это я оставил его? Стало быть, я его потерял? — этого еще недоставало! — простонал он наконец в заключение” (с. 220).

Господин Голядкин не в состоянии что-то сказать, не в силах рационально объяснить, где находится письмо и есть ли оно вообще у него в кармане. Постепенно он задает себе вопросы, на которые не может найти ответа. В его поведении продолжает прослеживаться паранойя, так как опасается, что письмо попало в чужие руки:

²⁶ См. тоже работу Колпаковой и Когана, которые рассматривают на материале *Двойника* проблему внутреннего диалога: М.Ю. Колпакова, И.М. Коган, *К вопросу о природе внутреннего диалога*, „Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология” 2014, № 1, с. 97–107, <https://old.pstgu.ru/download/1408359787.9kolpakova.pdf> (23.12.2024).

Ну, если оно в недобрые руки теперь попадѣт? (Да, может, попало уже!) Господи! что из этого воспоследует! [...] Тут господин Голядкин как лист задрожал при мысли, что, может быть, неблагопристойный близнец его, набрасывая ему шинель на голову, имел именно целью похитить письмо, о котором как-нибудь там пронюхал от врагов господина Голядкина (с. 220).

В параноидальных состояниях Голядкин представляет, как его двойник обманул его и украл вышеупомянутое письмо. Его состояние отражается и на биологическом уровне бытия — в виде дрожи.

В случае с господином Голядкиным Достоевский также описывает постприпадочные состояния: „После первого припадка и столбняка ужаса кровь бросилась в голову господина Голядкина. Со стоном и скрежеща зубами, схватил он себя за горячую голову, опустил на свой обрубок и начал думать о чем-то [...]” (с. 220). Физиологические симптомы (ригидность тела, ощущение прилива крови к голове, как будто горит голова) становятся более выраженными. В поведении это трансформировалось в стоны. В конце концов Голядкин полностью погружается в пассивность (прокрастинацию) и с трудом осмысливает происходящее. В его голове возникают нечеткие, иногда обрывочные воспоминания, идеи, мелодии:

Но мысли как-то ни о чём не вязались в его голове. Мелькали какие-то лица, припоминались, то неясно, то резко, какие-то давно забытые происшествия, лезли в голову какие-то мотивы каких-то глупых песен [...]. Тоска, тоска была неестественная! [...] несколько очнувшись, герой наш, подавляя глухое рыдание в груди [...] (с. 220).

Его охватывает неестественная печаль, которую он тщетно пытается подавить. Хаотичная структура мыслей и чувств претерпевает изменения в эмоциональной и ментальной сферах его личности.

Другой Господин Голядкин постоянно вводит настоящего Голядкина в напряженные ситуации и психические перегрузки:

— Душка мой!! — проговорил господин Голядкин-младший, скорчив довольно неблагопристойную гримасу господину Голядкину-старшему, и вдруг, совсем неожиданно, под видом ласкательства, ухватил его двумя пальцами за довольно пухлую правую щеку. Герой наш вспыхнул как огонь... (с. 166).

Голядкина-старшего раздражали проявления двойника, особенно невербальные — гримасы как иронический элемент соци-

ального взаимодействия, неадекватные прикосновения к лицу и т.д. Наблюдаются первые признаки агрессивного поведения: „Герой наш вспыхнул как огонь” (с. 166). У Голядкина-старшего физиологические и анатомические симптомы становятся все более ярко выраженными при контакте с его двойником:

Только что приятель господина Голядкина-старшего приметил, что противник его, трясаясь всеми членами, немой от испуга, красный как рак и, наконец, доведенный до последних границ, может даже решиться на формальное нападение, то немедленно, и самым бесстыдным образом, предупредил его в свою очередь. Потрепав его ещё раз два по щеке, пощекотав его ещё раз два, поиграв с ним, неподвижным и обезумевшим от бешенства, ещё несколько секунд [...] господин Голядкин-младший с возмущающим душу бесстыдством щелкнул окончательно господина Голядкина-старшего по крутому брюшку и с самой ядовитой и далеко намекающей улыбкой проговорил ему: «Шалишь, братец, Яков Петрович, шалишь!» (с. 166–167).

Двойник пытается в какой-то степени иронизировать над поведением господина Голядкина не только невербально (с помощью гримас), но и вербально (с помощью ехидных комментариев).

Для Голядкина-старшего поведение его двойника становится большим разочарованием, поскольку тот не оправдывает ожиданий: Голядкин-старший воспринимает двойника как (первого в жизни) друга, но «друг» огорчает его:

Сознав в один миг, что погиб, уничтожился в некотором смысле, что замарал себя и запачкал свою репутацию, что осмеян и оплеван в присутствии посторонних лиц, что предательски поруган тем, кого ещё вчера считал первейшим и надежнейшим другом своим, что срезался, наконец, на чём свет стоит, — господин Голядкин бросился в погоню за своим неприятелем. В настоящее мгновение он уже и думать не хотел о свидетелях своего поругания. «Это всё в стачке друг с другом, — говорил он сам про себя, — один за другого стоит и один другого на меня натравляет» (с. 166).

Голядкин чувствует себя центром насмешек, он даже не хочет представлять, кто смотрит или следит за ним. Поведение главного героя характеризуется когнитивным искажением²⁷: во внутренних диалогах он внушает себе, что люди подговаривают друг друга, чтобы унизить его. Таким образом, искаженное восприятие продолжает усугубляться.

²⁷ Когнитивное искажение — это некачественное суждение, регулярные ошибки в поведении, мышлении, восприятии окружающей действительности. См. тоже: D. Kahneman, *Thinking, Fast and Slow*, Penguin Books, London 2012.

На Голядкина-старшего сильное влияние оказывает включение двойника в его социальную жизнь, большая часть которой посвящена работе, поэтому предательство двойника главный герой воспринимает очень эмоционально:

господин Голядкин-младший иронически взглянул на господина Голядкина-старшего, действуя, таким образом, открыто и дерзко ему в пику, потом, с свойственной ему наглостью, осмотрелся кругом, посеменял окончательно, — вероятно чтоб оставить выгодное по себе впечатление, — около чиновников, сказал словцо одному, пошептался о чём-то с другим, почтительно полизался с третьим, адресовал улыбку четвёртому, дал руку пятому и весело юркнул вниз по лестнице. Господин Голядкин-старший за ним [...] (с. 169).

У него начинают проявляться агрессивные склонности: «таки нагнал его на последней ступеньке и схватил за воротник его шинели [...]». Казалось, что всё погибло для господина Голядкина [...]» (с. 169). Голядкину кажется, что в жизни все безнадежно потеряно. Это можно интерпретировать как причину развития шизофренических состояний главного героя: «Господин Голядкин был ошеломлен. “Что ж это, колдовство, что ль, какое надо мной совершается?” — подумал он» (с. 173). Это явление понимается как культурно неадекватный бред — он считает ситуацию колдовством. Господин Голядкин неоднократно ставит себя в социально неуместные ситуации при встрече со своим двойником.

На следующем этапе у Голядкина возникает ощущение, что он понимает все происходящее. С психологической точки зрения, это усугубление бредовых состояний и параноидальных реакций на ситуации, возникающие в его жизни:

Вдруг как будто что-то кольнуло господина Голядкина; он поднял глаза и — разом понял загадку, понял всё колдовство; разом разрешились все затруднения [...]. В дверях в соседнюю комнату, почти прямо за спиною конторщика и лицом к господину Голядкину, в дверях, которые, между прочим, герой наш принимал доселе за зеркало, стоял один человек, — стоял он, стоял сам господин Голядкин, — не старый господин Голядкин, не герой нашей повести, а другой господин Голядкин [...]. «Подменил, подлец!» — подумал господин Голядкин, вспыхнув как огонь от стыда, — не постыдился публичности! Видят ли его? Кажется, не замечает никто [...] (с. 173–174).

То, что он воспринимал как зеркало, вдруг превращается в дверь, через которую приходит его двойник. И снова Голядкин выражает себя через внутренние диалоги. Неадекватность вну-

треннего переживания и эмоциональности становится все более очевидной. Обостряются состояния внутреннего раздражения. Симптомы пока преимущественно внутренние, но не в полной мере. Голядкин все еще думает о том, что не все так, как надо, и размышляет о том, видят ли другого Голядкина окружающие. Достоевский постепенно добавляет в сюжет второй уровень бытия своих героев — социальный.

Голядкин не уверен, спит ли он или нет, постоянно находясь в каком-то полусне. Нарушения сна также являются сопутствующим симптомом у шизофреников, то есть это форма вторичной бессонницы²⁸:

Всю ночь провёл он в каком-то полусне, полубдении, переворачиваясь со стороны на сторону, с боку на бок, охая, кряхтя, на минутку засыпая, через минутку опять просыпаясь, и всё это сопровождалось какой-то странной тоской, неясными воспоминаниями, безобразными видениями, — одним словом, всем, что только можно найти неприятного [...] (с. 184).

В таком состоянии начинают проявляться разные галлюцинации и мысли о жизни без четких контуров. С этим связаны и другие физиологические проявления, вызванные эмоциональной нестабильностью: „Тоска подходила такая, как будто кто сердце выедал из груди [...]” (с. 187).

Из жизни Голядкина полностью исчезает реалистичное восприятие окружающей среды, а все происходящее с ним как бы «окутывается пеленой». Физиологические потребности подавляются психологическими состояниями:

«Кто ж это обедал? — подумал герой наш. — Неужели я? А всё может быть! Пообедал, да так и не заметил себе; как же мне быть?» [...] был нем и недвижим, не видя ничего, не слыша ничего, не чувствуя ничего» (с. 207–208).

Голядкин-старший не может отличить сон, галлюцинацию от реальности. Он не способен понять или вспомнить, что с ним произошло. Помимо психологических проблем, отмечается грация биологических признаков — ступор (снижение способности реагировать на внешние стимулы), нарушение речи и слуха. В эмоциональном состоянии заметна частичная ригидность,

²⁸ Ср.: B. Moťovský, *Poruchy spánku z pohľadu psychiatra — neorganická insomnia*, «VIA PRACTICA» 2004, nr 3, с. 184, <https://www.solen.sk/storage/file/article/ca226315112beb2dbc1ee853d77f6587.pdf> (27.12.2024).

ограниченность эмоций. В некоторой степени заметны и физиологические изменения, связанные с нарушением чувствительности других органов чувств. Достоевский вновь включает в текст элементы внутреннего диалога — вопроса, на который Голядкин ищет ответ.

В поведении Голядкина нарастает хаотичность и нестабильность. Он не в состоянии сосредоточиться, снова впадает в ступор, вызванный иллюзорным представлением о том, что все внимание обращено только на него:

Вдруг он оторопел, вздрогнул и едва не присел на месте от ужаса. Ему показалось, — одним словом, он догадался вполне, — что искали-то не что-нибудь и не кого-нибудь: искали просто его, господина Голядкина. Все смотрят в его сторону, все указывают в его сторону (с. 224).

Это состояние усугубляется из-за чувства стыда: «И вдруг сгорел со стыда окончательно [...]. Мне бы лучше домой пойти, Яков Петрович, — говорил наш герой, горя на мелком огне и замерзая от стыда и ужаса, всё в одно время» (с. 224). Достоевский придает серьезность этому обстоятельству, описывая его с помощью словосочетаний повышенной экспрессивности — «горя на мелком огне» и «замерзая от стыда». В данном случае наблюдаются проявления, которые выражены через *биологическую* природу патологических изменений в организме и пересекаются с социальным взаимодействием и восприятием Голядкина окружающими. Все эмоции и симптомы постепенно накапливаются в Голядкина, которому в таком состоянии трудно выражать свои мысли, поэтому вместо использования слов он активно жестикулирует: «[...] от полноты всего, в нем накопившегося, не мог ровно ничего объяснить, а только весьма красноречивым жестом молча указал на своё сердце [...]» (с. 226). Его все больше беспокоит, что все за ним наблюдают. Он пытается избавиться от этого чувства, бесцельно проталкиваясь сквозь толпу людей, лишь бы вырваться из неловой ситуации, которая усиливает в нем неприятные ощущения:

начал пробираться наш герой куда-то сквозь густую массу гостей. Все ему давали дорогу, все смотрели на него с каким-то странным любопытством и с каким-то необъяснимым, загадочным участием. Герой наш прошёл в другую комнату — то же внимание везде; он глухо слышал, как целая толпа теснилась по следам его, как замечали его каждый шаг, как втихомолку все между собою толковали о чём-то весьма занимательном, качали головами, говорили, судили, редили и шептались (с. 226).

ГОСПОДИН ГОЛЯДКИН И ЕГО ДВОЙНИК...

Голядкин видит и слышит, как все сплетничают, шепчутся друг с другом, осуждают его. У него проявляются зрительные, слуховые и тактильные галлюцинации.

Не только социальное взаимодействие и интриги, воспринимаемые Голядкиным, но и нарушение его личной и интимной зоны с точки зрения проксемики проводят его в психологически неадекватное состояние:

Господин Голядкин-младший важно кивнул головою и крепко сжал руку господина Голядкина-старшего. Сердце затрепетало от избытка чувств в груди героя нашего. Впрочем, он задыхался, он чувствовал, что его так теснит, теснит; что все эти глаза, на него обращенные, как-то гнетут и давят его [...]. На одно мгновение господин Голядкин почти забылся совсем, потерял и память, и чувства [...]. Очнувшись, заметил он, что вертится в широком кругу его обступивших гостей (с. 226).

Его эмоциональное состояние проявляется на физиологическом уровне — дрожь, учащенное сердцебиение, затрудненное дыхание, ощущение стеснения в груди (связанное с дыханием) — и ухудшается под воздействием социального давления, которое, по мнению героя, огромное. Голядкин достигает состояния, в котором не может воспринимать реальность. Вышеупомянутая ситуация усугубляется: Голядкин сближается с двойником, считая это попыткой или проявлением примирения:

оба торжественно свели двух совершенно подобных среди обставшей их кругом и устремившейся в ожидании толпы. Герой наш с недоумением осмотрелся кругом, но его тотчас остановили и указали ему на господина Голядкина младшего, который протянул ему руку. «Это мирить нас хотят», — подумал герой наш и с умилением протянул свою руку господину Голядкину-младшему; потом, потом протянул к нему свою голову. То же сделал и другой господин Голядкин [...] (с. 227).

Однако, затем он видит ироничную и коварную улыбку своего двойника:

Тут господину Голядкину-старшему показалось, что вероломный друг его улыбается, что бегло и плутовски мигнул всей окружавшей их толпе, что есть что-то зловещее в лице неблагопристойного господина Голядкина-младшего, что даже он отпустил гримасу какую-то в минуту иудина своего поцелуя [...] (с. 227).

Голядкин снова пугается невербальных сигналов двойника (гримасы, улыбки, зловещие выражения лица) и все еще испы-

тывает глубокое чувство неуверенности в себе, считая, что все на него ополчились.

Внешние воздействия и стимулы провоцируют биологические симптомы его патологического состояния. Его сознанию присущи изменения восприятия среды, особенно слуховые и зрительные галлюцинации: «В голове зазвонило [...], в глазах потемнело; ему показалось, что бездна, целая вереница совершенно подобных Голядкиных с шумом вламываются во все двери комнаты [...]» (с. 227). Присутствуют физиологические признаки шизофрении — и шум в ушах (тиннитус), и затуманенное зрение.

В результате всех этих изменений шизофрения начинает проявляться большим количеством психических (бредом, галлюцинациями, иллюзиями, нарушением восприятия и мышления и т.д.) и физиологических (нарушением терморегуляции и сильным сердцебиением) симптомов:

Глухо занывало сердце в груди господина Голядкина; кровь горячим ключом била ему в голову; ему было душно, ему хотелось расстегнуться, обнажить свою грудь, обсыпать ее снегом и облить холодной водой. Он впал наконец в забытие [...] (с. 229).

Нарастающая интенсивность признаков в конце концов приводит к тому, что Голядкин теряет сознание. Таким образом, можно говорить о том, что в тексте преобладают описания биологических симптомов.

Искаженное восприятие окружающей среды постепенно усиливается. Кажущиеся иллюзии полностью сменяются бредовым и галлюцинаторным состоянием: «Когда же очнулся, то увидел, что [...] направо и налево чернелись леса; было глухо и пусто [...] два огненные глаза смотрели на него в темноте, и зловещую, адскою радостью блестели эти два глаза» (с. 229). Социальное восприятие искажено: Голядкин видит, как вокруг него чернеет лес, как на него смотрят огненные, радостные глаза, выглядывающие из темноты. Мы можем наблюдать комбинированное проявление психического расстройства на биологическом и социальном уровнях бытия.

Достоевский неоднократно, даже метафорически — через зеркало — выражает состояние и ситуацию Голядкина с его двойником: «Голядкину, в дверях, которые, между прочим, герой наш принимал доселе за зеркало, стоял один человек, — стоял он,

стоял сам господин Голядкин» (с. 174); «В дверях, которые герой наш принимал доселе за зеркало, как некогда тоже случилось с ним, появился он, — известно кто, весьма короткий знакомый и друг господина Голядкина» (с. 216); и маски:

Я чувствую, Антон Антонович, я с моей стороны совершенно всё это чувствую-с. Но я не про то-с, я про маску говорил, Антон Антонович-с... — Про маску-с? — [...] я опасаюсь, что вы и тут примете в другую сторону смысл, то есть смысл речей моих, как вы сами говорите, ...Я только тему развиваю, то есть пропускаю идею, Антон Антонович, что люди, носящие маску, стали не редки-с и что теперь трудно под маской узнать человека-с [...] (с. 163).

В зеркале мы видим собственное отражение — оно дает возможность получить ретроспективный образ себя. С другой точки зрения, зеркало также может быть символом психического постоянства и психологической целостности личности, источником странности и отстраненности от собственного существования²⁹. Маска представляет собой возможную форму защитного механизма, а также и фальшивость человека.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С психологической точки зрения у Голядкина наблюдаются симптомы самого распространенного типа шизофрении — параноидной шизофрении, которой свойственно наличие большого количества бредовых мыслей, зрительных и слуховых галлюцинаций. Психическое состояние Голядкина также можно рассматривать как шизотипическое расстройство личности с симптомами, схожими с параноидной шизофренией или резидуальной шизофренией. Это психическое расстройство характеризуется эксцентричным поведением, социальной изоляцией или эмоциональной отстраненностью³⁰. В той или иной форме (возбужденная активность, иногда бесцельные действия) проявления главного героя могут быть отнесены к кататонической шизофрении.

²⁹ Ср. с работой Л. Б. Ключевой, которая применяет лакановскую психоаналитическую традицию в исследовании: Л. Б. Ключева, *К семиотике зеркала и зеркальности*, „Вестник ВГИК” 2011, № 8, с. 6–16, <https://doi.org/10.17816/VGIK326-16> (28.12.2024).

³⁰ Ср.: J. Pečeňák, *Schizofrénia — koncepty, symptómy, diagnostické kritériá...*, с. 25–28.

Например, в соответствии с таксономией³¹ Блейлера³² можно сделать вывод о том, что у Голядкина присутствуют как базальные (расстройство ассоциаций, амбивалентность), так и акцессорные симптомы (бред, галлюцинации).

Акцессорные симптомы представлены в большем количестве, чем базальные (фундаментальные), поэтому в симптоматике наблюдается явное искажение реальности, проявляющееся на разных уровнях. Стоит также отметить, что иногда акцессорные симптомы могут полностью отсутствовать. Признаки патологического состояния Голядкина носят преимущественно патологический характер и, учитывая ЭАК, проявляются только на биологическом (в основном) и социальном уровнях существования персонажей. С другой стороны, мы можем рассматривать двойника Голядкина по трехуровневой шкале его присутствия в сюжете: 1) неясный персонаж/существо, явившееся Голядкину; 2) равноправный партнер — идентичный двойник, входящий в жизнь и социальные отношения Голядкина; 3) вредный элемент в его жизни, приводящий главного героя в состояние полной псих(олог)ической патологии.

Статья написана с поддержкой проекта UGA: III/10/2025 — Metodologické výzvy literárnej vedy: od interdisciplinarity k transdisciplinarite (UKF v Nitre, Slovakia).

REFERENCES

- APA Dictionary of Psychology. "Catatonia," 19.04.2018, <<https://dictionary.apa.org/catatonia>>.
- Bleuler, Eugen. *Učebnica psychiatrie (vybrané kapitoly)*. Transl. Hašto, Jozef. Trenčín: Vydavateľstvo F, 1998.

³¹ Следует добавить, что истоки исследования шизофрении принадлежат другим ученым (Б. М. Морель, Э. Крепелин — см. термин *dementia praecox* как предшественника термина *шизофрения*). Мы используем классификацию Блейлера, поскольку он первым использовал термин «шизофрения». См. и ср.: E. Bleuler, *Učebnica psychiatrie (vybrané kapitoly)*, Vydavateľstvo F, Trenčín 1998, с. 239–267; A. Maatz, P. Hoff, J. Angst, Eugen Bleuler's schizophrenia — a modern perspective // „Dialogues in Clinical Neuroscience” 2015, nr 1, с. 45; J. Pečeňák, *Schizofrénia — koncepty, symptómy, diagnostické kritériá...*, с. 12–13.

³² Эйген Блейлер [Eugen Bleuler] (1857–1937) — швейцарский психиатр, впервые использовавший термин «шизофрения» и применивший к ней иной подход, опираясь на клиническую практику.

- Čerešník, Michal. *Psychopatológia a patopsychológia*. Nitra: UKF v Nitre, 2017.
- Červeňák, Andrej. *Človek a text*. Nitra: UKF, 2002.
- Červeňák, Andrej. *Dostojevského sny*. Pezinok: Formát, 1998.
- Červeňák, Andrej. "Dvojníctvo ako problém reprodukcie a autoreprodukcie." *FILOZOFA*, 1995, no. 8 (50): 415–422.
- Červeňák, Andrej. *Tajomstvo Dostojevského*. Nitra: PF, 1991.
- Češková, Eva. "Schizofrenie, schizofrenní poruchy a poruchy s bludy." *Psychopatologie a psychiatrie*. Svoboda, Mojmír, Češková, Eva and Kučerová, Hana (eds.). Praha: Portál, 2006: 181–201.
- El-Sadek, Fatma El-Zahraa Mohamed Zaki. "Mirror Images: The confusing Duality of the Doppelganger in Dostoevsky's The Double." *Bulletin of The Faculty of Arts*, 2024, no. 2 (71): 3–30, <https://journals.ekb.eg/article_355639_b7d-39b13493eboc933cc88a61fc4cba.pdf>.
- Johanides, Ján. "Dostojevskij a jeho dvojník." *Dostojevskij, Fiodor Michajlovič. Dvojník*. Transl. Ferenčík, Ján. Bratislava: HEVI, 1994: 163–180.
- Kahneman, Daniel. *Thinking, Fast and Slow*. London: Penguin Books, 2012.
- Lekeš, Patrik. "Some Notes of the Triadic Character of Dostoyevsky's Creativity." *Cross-Cultural Studies: Education and Science*, 2022, no. 3 (7): 38–46, <<https://j-ccses.org/wp-content/uploads/2022/11/4.-Patrik-Lekes.pdf>>.
- Maatz, Anke, Hoff, Paul and Angst, Jules. "Eugen Bleuler's schizophrenia — a modern perspective." *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2015, no. 1 (17): 43–49, <10.31887/DCNS.2015.17.1/amaatz>.
- Moťovský, Branislav. "Poruchy spánku z pohľadu psychiatra — neorganická insomnia." *VIA PRACTICA*, 2004, no. 3 (11): 184–187, <<https://www.solen.sk/storage/file/article/ca226315112beb2dbc1ee853d77f6587.pdf>>.
- Muránska, Natália (ed.). *Eстетicko-antropologická koncepcia literatúry a Andrej Červeňák*. Nitra: FF UKF v Nitre, 2008.
- Odehnalová, Lenka. *Dostojevského Deník spisovateľa v kontextech a konfrontáciach*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.
- Odehnalová, Lenka. "Žánrová špecifika kronikových žánrov v súčasnej ruskej literatúre." *Jiné texty, jiní autoři. [Mezi]prostory současné literatury*. Odehnalová, Lenka (ed.). Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2024: 17–39.
- Pečenák, Ján. *Schizofrénia — koncepty, symptómy, diagnostické kritériá*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2014, <https://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/lf/sluzby/akademicka_kniznica/PDF/Elektronicke_knihy_LF_UK/Schizofrenia.pdf>.
- Бехтерев, Владимир Михайлович. "Достоевский и художественная психопатология." *Русская литература*, 1962, № 4 (5): 135–141, <<http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/RusLiteratura/RL-1962-4.pdf>>.
- Достоевский, Фёдор Михайлович. "Двойник." *Полное собрание сочинений: В 30 т. Базанов, Василий* (ed.). Ленинград: Наука, 1972: 109–229.
- Ермаков, Иван Дмитриевич. *Психоанализ литературы: Пушкин, Гоголь, Достоевский*. Москва: Новое литературное обозрение, 1999.
- Евлампиев, Игорь. "Повесть Двойник и метафизика 'двойничества' в творчестве Ф. Достоевского." *Соловьёвские исследования*, 2010, № 2 (26): 4–17, <<https://cyberleninka.ru/article/n/povest-dvoynik-i-metafizika-dvoynichestva-v-tvorchestve-f-dostoevskogo/viewer>>.
- Золотко, Ольга. "Двойник Ф.М. Достоевского в свете психоанализа: истории рецепции." *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*,

- 2019, № 3 (20): 209–220, <<https://cyberleninka.ru/article/n/dvoynik-f-m-dostoevskogo-v-svete-psihoanaliza-k-istorii-retseptsii/viewer>>.
- Кадыров, Игорь. “Двойник Достоевского: попытка психоаналитической интерпретации.” *Психоанализ и искусство*. Спиркина, Елена (ed.). Москва: Когито-центр, 2011: 117–137.
- Клюева, Людмила. “К семиотике зеркала и зеркальности.” *Вестник ВГИК*, 2011, № 8 (май): 6–16, <<https://doi.org/10.17816/VGIK326-16>>.
- Колпакова, Марианна, Коган, Ирина. “К вопросу о природе внутреннего диалога.” *Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология*, 2014, № 1 (32): 97–107, <<https://old.pstgu.ru/download/1408359787.9kolpakova.pdf>>.
- Лекеш, Патрик. “Господин Гоядкин и шизофрения.” *Актуальные вопросы филологического образования в XXI веке*. Жишкевич, Алена (ed.). Минск: Белорусский государственный педагогический университет, 2022: 191–193.
- Смулевич, Анатолий, Ключник, Татьяна, Борисова, Полина, Лобанова, Вероника and Евгения Воронова. “Кататония (актуальные проблемы психопатологии и клинической систематики).” *ПСИХИАТРИЯ*, 2022, № 1 (20): 6–16, <<https://www.journalpsychiatry.com/jour/article/view/774/541>>.
- Чиж, Владимир. *Достоевский как психопатолог*. Москва: Унив. тип., 1885.

MICHAŁ KRUSZELNICKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4987-9218>

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego, Wrocław

RECEPCJA DOSTOJEWSKIEGO W ROSYJSKIM RENESANSIE KULTUROWYM: SPECYFIKA, WPŁYW, OGRANICZENIA

THE RECEPTION OF DOSTOEVSKY IN THE RUSSIAN CULTURAL RENAISSANCE: SPECIFICS, INFLUENCE, LIMITATIONS

Representatives of the cultural renaissance were the first to recognize in Dostoevsky not only a realistic writer addressing important social issues, as Belinsky did, and not only a „cruel talent”, as Dostoevsky was described by Mikhailovsky (a phrase so striking that it stuck with the writer for decades), but also a religious artist, one who seemed to encompass with almost divine intent every page of his creative reality. To “correctly” interpret Dostoevsky’s work for them, meant linking it closely to Christianity, and it was this connection that they demonstrated and affirmed in various ways in their writings. The aim of this text is not, as it might seem at first glance, to undermine or reject the religious interpretation of Dostoevsky, but to show that there is another Dostoevsky, one that cannot be seen within the confessional interpretation generated in the Russian cultural renaissance, which causes the pluralistic and philosophical heterogeneity of his text to suffer. I will attempt to do this by problematizing, based on the text of the novels, several concepts and ideas that stand out particularly in the world of Dostoevsky’s works and are also the most inspiring for the representatives of the Russian cultural revival.

Keywords: Russian cultural renaissance, religious interpretations, polyphony, criticism

Nie ulega wątpliwości, że to właśnie Fiodorowi Dostojewskiemu rosyjska myśl filozoficzna przełomu wieków zawdzięcza najwięcej najważniejszych i najbardziej oryginalnych dla niej idei, a więc: bogoczołwieczeństwa, usprawiedliwienia tragedii i zła historii, sensu miłości, wszechjedności i współodpowiedzialności jako siły ocalającej, zbawiającej roli piękna, krytyki progresywnej koncepcji historii i socjalistycznych utopii. Przedstawiciele renesansu kulturowego jako pierwsi dostrzegli w Dostojewskim nie tylko pisarza realistycznego poruszającego ważne społeczne problemy (Wissarion Bieliński), czy „okrutny talent” (Nikołaj Michajłowski — nawiasem mówiąc, określenie to przylgnęło do pisarza na dziesięciolecie), lecz także artystę

religijnego, ogarniającego nieledwie boskim zamysłem każdą stronicę swojej twórczej rzeczywistości. Odczytać „prawidłowo” dokonania Dostojewskiego znaczyło dla nich związać go ściśle z chrześcijaństwem i właśnie ten związek na różne sposoby w swych pismach pokazywali i potwierdzali.

Celem niniejszego artykułu nie jest podważenie i odrzucenie tez religijnej interpretacji autora *Biesów*, lecz pokazanie, że jest też inny Dostojewski, którego w ramach wygenerowanej w rosyjskim renesansie kulturowym wykładni konfesyjnej nie sposób dostrzec, przez co cierpi pluralistyczna i filozoficzna heterogeniczność jego tekstu. Spróbuję to uczynić przy okazji krótkiego omówienia kilku koncepcji i idei szczególnie wyróżniających się w jego dorobku, a zarazem najbardziej inspirowanych dla przedstawicieli rosyjskiego odrodzenia kulturowego.

1.

Zacznę od wielkiego problemu historii, żywo obecnego na przełomie wieków w rosyjskich dyskusjach nad apokalipsą kultury w obliczu cywilizacyjnego postępu. Zgodnie z myślą Bierdiajewa tragizmu losu ludzkości i świata nie można rozwiązać w granicach historii, ta jest bowiem przestrzenią powiększającej się degeneracji i upadku ducha, przechodzeniem od rewindykującej duchowość kultury symbolicznej do cywilizacji, która może i niesie postęp materialny i techniczny a wraz z nim łatwiejsze życie, ale zarazem dusi siły twórcze. Niszcząc podstawy kultury, czyli odwracając się od chrześcijaństwa, oczywiście prawosławnego, cywilizacja schodzi ze ścieżki wolności i wybiera drogę przymusu i determinizmu: socjalistycznego, faszystowskiego czy katolickiego. Wszystko to było u Dostojewskiego: w strasznej wizji Szygalewa w *Biesach*, w propozycji Wielkiego Inkwizytora, który obiecuje ludziom szczęście za cenę wyrzeknięcia się trudnej wolności. W *Idiocie* i w *Braciach Karamazow* przebłyskuje jeszcze inna myśl, że całe zło, które dzieje się w świecie, jest nieuniknione, bo to historia jest zła i winna się skończyć. Nie ma to zresztą większego znaczenia, bo człowiek i świat wstąpią w inną rzeczywistość, przemienią się religijnie, wejdą w okres historii niebiańskiej, odnowią się u końca czasów, w który to koniec Rosjanie bardzo głęboko wierzą i w jakiejś mierze ciągle go wyglądają. Dostojewski jako pisarz żegna się z czytelnikami zapewnieniem Aloszy Karamazowa, że wszystko jest dobrze, bo kiedyś spotkamy się w innym świecie. Czesław Miłosz odważył się zapytać,

czy można przyznać wiarygodność „słodkiej i oleodrukowej”¹, jak się wyrażał, finalnej scenie *Braci Karamazow* i uznać ją za dowód, że dla człowieka, który osiągnął autentyczną wiarę, całe dokonane zło można po prostu przeboleć w pespektywie wyższego, mającego się dopiero objawić sensu? Coś ważnego jest tu zaiste na rzeczy. Warto zauważyć, że Dostojewski genialnie potrafił pokazać, jak umiera i rozpada się zastała rzeczywistość, porządek tego, co stare, związanego z grzechem, złem i ludzkim błędzeniem po drogach wolności, i jak na jego zgłiszczach poczyna kiełkować coś zupełnie innego. Jednak tego, jak dokładnie ta nowa *действительность* miałyby wyglądać, powiedzieć nie umiał. Lew Szestow zauważył, że wydarzyło się to już w *Zbrodni i karze*. Powieść kończy się na wzniosłej promesie i mamy prawo pytać, czy gdyby Dostojewski w kolejnym tomie zaczął opowiadać o szczęściu nowego, odrodzonego Raskolnikowa, wychowującego z ukochaną Sonią Rodionka-juniora, nie byłaby to po prostu bajka zupełnie obca duchowi jego prozy? A zatem — jak przekonująco twierdzi Szestow — „przyrzeczenie nie zostało spełnione”. Dostojewski jednak nie rezygnuje:

W przedmowie do *Braci Karamazow*, ostatniego już dokonania Dostojewskiego, znów spotykamy podobne przyrzeczenie. Jedna powieść Dostojewskiego nie wystarcza. Aby pokazać swojego obecnego bohatera, potrzebna jest mu jeszcze jedna książka, choć w *Braciach Karamazow*, którzy rozrosli się do tysiąca stron, powinno starczyć miejsca na opis „nowego życia”².

Wasilij Rozanow w swojej *Legendzie o Wielkim Inkwizytorze* zauważył podobną sytuację w odniesieniu do *Braci*: „to, co się odradza — pisał — chociaż zostało zarysowane, to pokrótce i jakby z oddali [*сжато и извне*]. Jak właściwie odbywa się samo odrodzenie — tę tajemnicę Dostojewski zabrał ze sobą do grobu”³. Elżbieta Mikiciuk w pracy poświęconej *Idiocie* pisze, że „Dostojewski przeczuwa istnienie przemienione”⁴ — ale czemu tak trudno było dać mu wyraz? Czy

¹ Cz. Miłosz, *Rosja — widzenia transoceaniczne*, t. 1: *Dostojewski — nasz współczesny*, wybór B. Toruńczyk, M. Wójcik, Wydawnictwo Żeszytów Literackich, Warszawa 2010, s. 102.

² L. Szestow, *Dostojewski i Nietzsche. Filozofia tragedii*, przeł. i wstępem opatrzył C. Wodziński, Czytelnik, Warszawa 2000, s. 115.

³ В.В. Розанов, *Легенда о Великом Инквизиторе Ф.М. Достоевского*, типография С.М. Николаева, Санкт-Петербург 1894, s. 53. Jeśli nie podaję inaczej tłumaczenia moje — M.K.

⁴ E. Mikiciuk, *Chrystus w grobie i rzeczywistość Anastasis. Rozważania nad „Idiotą” Fiodora Dostojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, s. 132.

nie możemy zatem mówić — w kontrze do rosyjskich klasycznych czytelników — o charakterystycznej dla Dostojewskiego niechęci i braku zaufania wobec jakiegokolwiek wizji moralnego spełnienia i światopoglądowej satysfakcji?

2.

Druga rzecz to problem postępu i krytyki współczesnej cywilizacji, zwłaszcza zachodniej. Siergiej Bułgakow w tekście *Основные проблемы теории прогресса* z 1902 roku wyraża bunt przeciw „demonicznemu ideałowi postępu w historii”, według którego jedno pokolenie ludzi musi pocierpieć, by kolejnym żyło się szczęśliwie, jedni muszą — tu filozof sięga do powieści wielkiego pisarza — „nawozić sobą przyszłą harmonię, jak to mówi Iwan Karamazow”⁵. Znow Dostojewskiemu należy się pierwszeństwo za zdiagnozowanie i opisanie zagrożeń związanych z utylitarystyczną filozofią społeczną, choć ważne były tu też postaci Władimira Sołowjowa i Konstantina Leontjewa — wielkich przeciwników postępu. Według Bułgakowa Iwan Karamazow buntuje się właśnie wobec takiego świata, a bunt ten jest nie tylko moralnie słuszny, lecz także usprawiedliwiony religijnie. Świat, w którym panują takie prawa, nie jest wart tego, by w nim żyć, więc Iwanowi pozostaje tylko „zwrócić bilet”. Bułgakow próbuje wygrać monolog Iwana dla krytyki idei postępu, zupełnie pomijając — jak zresztą wszyscy komentatorzy religijni — inny niezwykle ważny aspekt *Legedy*. Chodzi o krytykę chrześcijańskiej wiary w odkupiającą moc cierpienia, a więc takiej koncepcji świata, w którym Bóg staje się handlarzem, skupującym ludzkie cierpienie, by zapłacić za nie ideą przyszłą, nader efemeryczną harmonią. Gdy uważnie prześledzić pojęcie „kupowania” w powieści, można nabrać zasadnych podejrzeń, że Dostojewski nie uniknął konstruowania takiego obrazu Boga⁶. Do krytyki idei postępu, w jakiś dziwny sposób wiązaną w Rosji z laicyzacją zachodnich społeczeństw, przydatna okazywała się postać Hipolita z *Idioty*, który deklaruje wolę oddania swojego ciała po śmierci

⁵ С. Булгаков, *Основные проблемы теории прогресса*, V, <https://www.vehi.net/bulgakov/progress.html> (8.12.2024).

⁶ S. McReynolds, „You Can Buy the Whole World”: *The Problem of Redemption in the Brothers Karamazov*, „The Slavic and East European Journal” 2008, vol. 52, no 1, s. 87–111.

dla dobra „nauki”. Rosyjscy *богоуцкатели*, rzecz jasna, nie ufają postępującej nauce. Władimir Ern pytał, po co nam np. astronomiczna wiedza o oddalonych od nas o miliardy wiorst gwiazdach, skoro „wiedza o nas samych, o naszej duszy i o wymaganiach naszego sumienia nie rośnie i nie staje się bardziej wiarygodna?”⁷. Postęp wiedzy jest czystą fikcją, skoro zakwestionowano Prawdę przez duże „P”. Bułgakow zauważał, że jeśli nie ma „wyższej Prawdy”, to zarówno życie pojedynczego człowieka, jak i „całej ludzkości” jawi się jako „bezmyślny, absolutny przypadek”⁸. Bez wiary w Boga, w zmartwychwstanie i w życie wieczne — do tego twierdzenia sprowadzają się argumenty rosyjskich myślicieli — „ideologia postępu prowadzi do ponurego paradoksu, gdzie trupy wcześniejszych pokoleń stają się nawozem dla szczęścia tych, które przyjdą później”⁹. Jednak Hipolit niekoniecznie musi być adwokatem idei „ateistycznego postępu”, który ignoruje los jednostki ludzkiej. Znowu trzeba tylko dokładnie czytać tekst, a nie próbować kompletnie wyizolować jego pojedyncze fragmenty w służbie jednej idei, np. krytyki „postępu”, którą następnie kwestionowałoby się z pozycji ściśle religijnych. U Dostojewskiego idea zawsze jest spleciona z żywą egzystencją i dramatem duchowym reprezentującego ją człowieka. Tylko przy takim oglądzie może wyjść na jaw, że Hipolit bynajmniej nie jest ateistą, on owszem wierzy w Boga i w zmartwychwstanie, lecz przeraża go cena, jaką trzeba za nie zapłacić. Noc spędzona w grobie, proces gnicia, a nade wszystko to, że obraz boży w człowieku został w tym całym procesie śmierci raz i na zawsze zbrukany, a przecież, jak pokazał Hans Holbein (młodszy), Chrystus tak a nie inaczej wyglądał po śmierci. W Dostojewskim właśnie to jest genialne, że ciągle pokazuje nam trudność, a nie łatwość wiary i potrafi to zrobić właśnie tak jak tu, od razu rzucając wszystko na szalę, strzelając z największej armaty, podważając sam fundament chrześcijańskiej wiary — „cud” zmartwychwstania. Patrząc na całość dzieła Dostojewskiego, zauważyć można, że ten sam twórca, który namawia do radosnej afirmacji Bożego świata i stara się wierzyć, że „na pewno zmartwychwstaniemy, na pewno się zobaczymy i wesoło,

⁷ В.Ф. Эрн, *Идея катастрофического прогресса*, III, [https://ru.wikisource.org/wiki/Идея_катастрофического_прогресса_\(Эрн\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Идея_катастрофического_прогресса_(Эрн)) (8.12.2024).

⁸ С. Булгаков, *Основные проблемы теории прогресса*, IV...

⁹ M. Bohun, *Paradoksy religijnej rewolucji. Włodzimierz Ern i chrześcijańskie Bractwo Walki*, w: W. Rydzewski, A. Ochotnicka (red.), *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*, Wyd. UJ, Kraków 2004, s. 112.

radośnie opowiemy sobie nawzajem, co było”¹⁰, tworzy właśnie postać Hipolita, który „umarł w strasliwej męce i nieco wcześniej niż się spodziewał”¹¹. Swidrygajłowowi każe wyobrażać sobie po śmierci brudną łaźnię wypełnioną pajakami, a Kiryłłowowi ewokować zwierzęce wrzaski strachu przed oddaniem do siebie śmiertelnego strzału. Bohater *Boboka* słyszy bezwstydną rozmowę gnijących w grobach żywych trupów, Kola Krasotkin martwi się, czy po śmierci na pewno poznamy swoich bliskich, na przepięknym zaś niegdyś ciele martwej Nastasji Filipownej zbierają się muchy... Problem śmierci i nieśmiertelności jest stale obecny w twórczości Dostojewskiego, a to, co pisarz ma w tej kwestii do powiedzenia, odzwierciedla jego całonocne wątpliwości, które nazbyt łatwo są ignorowane zawsze wtedy, gdy próbuje się uczynić z Dostojewskiego jedynie krytyka danej „idei” i religijnego proroka. Szestow w nieco mniej znanym tekście *Zuchwalstwo i pokora* zauważył, że Dostojewski w *Dzienniku pisarza* silnie podkreślał wagę idei nieśmiertelności duszy dla człowieka, ale sama idea mu nie wystarczała, chciał mieć pewność, że dusza taka w istocie jest¹².

3.

Ważnym tematem w twórczości Dostojewskiego, do którego odnosili się myśliciele renesansu, była idea soborowości. Pojęcie głębiej sprobmatyzował Aleksiej Chomiakow¹³. W jego ujęciu *соборность* to przede wszystkim „jedność w wielości”. Ten rosyjski myśliciel zarzucał katolikom, że budują ją w oparciu o wymiar zewnętrzny, legalistyczny. Soborowość ma tymczasem polegać na wspólnocie ducha. Zasadą jednoczącą jest tu wolność, która prowadzi do urzeczywistnienia się w prawdzie, którą jest sam Chrystus. *Соборность* jest zatem ideą wyrażającą jedność ontologiczną wspólnoty wierzących, nie uznaje się tu ścisłego zwierzchnictwa i władzy w Kościele, apeluje do jedności wszystkich chrześcijan. Tu bodaj należy szukać źródeł pięk-

¹⁰ F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, t. I–II, przeł. A. Wat, przejrzał i poprawił Z. Podgórzec, Puls, London 1993, t. II, s. 476. Dalsze cytaty z tego wydania. W nawiasie zaznaczam tom i numer strony.

¹¹ F. Dostojewski, *Idiota*, przeł. J. Jędrzejewicz, przejrzał i poprawił Z. Podgórzec, Puls, London 1992, s. 642. Dalsze cytaty z tego wydania. W nawiasie zaznaczam numer strony.

¹² L. Szestow, *Zuchwalstwo i pokora*, przeł. H. Chłystowski, „Literatura na Świecie” 1985, nr 7–8, s. 422.

¹³ A. Chomiakow, *Kościół jest jeden*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1981, nr 11, z. 1–2, s. 47–65.

nej idei współodpowiedzialności za drugiego, za społeczeństwo i za świat idei, by tak rzec, „schrystianizowania” całego życia, do której Dostojewski był nastawiony entuzjastycznie. Nikołaj Bierdiajew zarzuci później chrześcijaństwu i cerkwi, że nie zrealizowały zadania, jakie rozpoczął Chrystus, że skupiały się na zbawianiu pojedynczych dusz, a nie na tworzeniu nowego życia, całościowego i kosmicznego¹⁴. Historia rozgrywająca się pod takim znakiem musi być historią upadku i zła. W pracy *Новое религиозное сознание и общественность* Bierdiajew przywołuje rozmowę Zosimy z ojcem Paisjuszem i podnosi ideę przeobrażenia państwa w cerkiew, czyli „przejścia od społecznej przemocy i przymusu ku społecznej wolności i miłości”¹⁵. Bułgakow z kolei sięgnie po koncepcję „rosyjskiego socjalizmu”, która według Dostojewskiego ma być „wszechświatowym zjednoczeniem ludzi w Chrystusie”¹⁶. Na soboronościowej formule sam zacznie budować później własną koncepcję socjalizmu Chrystusowego, socjalizmu Bogocześniaka. Władimir Sołowjow właśnie w Dostojewskim, jak wiemy, dostrzegał proroka „prawdziwego chrześcijaństwa”, w którym na plan pierwszy wysuwa się idea „dobrowolnej wszechludzkiej jedności i ogólności światowego bractwa w imię Chrystusa”¹⁷. Symbolicznego znaczenia nabiera dla tych myślicieli gest wysłania przez Zosimę Alošy Karamazowa w świat, by ten aktywnie prowadził tam chrześcijańskie dzieło. W *Dzienniku pisarza* Dostojewskiego pojawia się wizja soboronościowej jedności narodów, będących jak wzajemnie uznający się bracia; znikną wtedy wszelkie „naturalne bariery i uprzedzenia”, a narody będą „w sposób racjonalny i z miłością dążyć do wspólnej harmonii”¹⁸. W swoim „artykule” Iwan Karamazow postulował przeistoczenie i wcielenie Kościoła do państwa, a Alosha wręcz materialnie kładzie fundament pod taką ekumeniczną wspólnotę młodzieńców, upamiętniając zmarłego Iljuszę Sniegirowa i zalecając uczniom iść zawsze razem, „ręka pod rękę” (t. II, 476), w bratniej jedności wiary, nadziei i miłości. Takiej wizji wspólnotowego zbawienia, jak wiemy,

¹⁴ Н. А. Бердяев, *Спасение и творчество*, [https://ru.wikisource.org/wiki/Спасение_и_творчество_\(Бердяев\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Спасение_и_творчество_(Бердяев)) (8.12.2024).

¹⁵ Н. А. Бердяев, *Новое религиозное сознание и общественность*, Глава VI, https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Berdyaev/novoe-religioznoe-soznanie-i-obshhestvennost/ (8.12.2024).

¹⁶ С. Н. Булгаков, *Христианский социализм*, Наука, Новосибирск 1991, s. 228.

¹⁷ W. Sołowjow, *Trzy mowy ku czci Dostojewskiego*, mowa II, w: Z. Podgórzec (red.), *Okrutny talent. Dostojewski we wspomnieniach i krytyce*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984, s. 347.

¹⁸ Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя 1877 год*, ks. II, http://dugward.ru/library/dostoevskiy/dostoevskiy_dnevnik1877.html (8.12.2024).

przeciwstawi się ostro Leontjew – „straszne dziecię rosyjskiej polityki”¹⁹, jak określił go Dmitrij Mierieżkowski, który zarzuci Dostojewskiemu „różowe chrześcijaństwo”, kosmopolityzm, europejskość, rojenie o uniwersalnej wspólnotcie, która jego zdaniem grozi niwelacją restrykcyjnego i nieugiętego prawosławia, a także piękna, geniuszu, wszystkiego, co było filozofowi tak drogie – w masie, średniactwie, bezosobowości²⁰. Twierdząc, że trzeba raczej dbać o siebie i swoją duszę, a zbawienie innych zostawić owym innym, Leontjew wcale nie był kiepskim czytelnikiem Dostojewskiego. Umiał np. zauważyć, że ojciec Ferapont w ostatniej powieści – surowy i wymagający eremita mocno osadzony w najwcześniejszej tradycji – ukazwany jest przez pisarza w niekorzystnym i ironicznym świetle, by jeszcze bardziej wypuklić pozytywny obraz nauk Zosimy.

Najbardziej frapujące jest jednak coś innego, to mianowicie, że utwór *Bracia Karamazow* przenikają obrazy zwątpienia w ludzką solidarność, miłość i braterstwo. Iwan Karamazow nie wybaczają swojemu ojcu porzucenia go w dzieciństwie, podobnie jak jego pozostałych braci i być może dlatego, jak sugerują niektórzy badacze, podnosi bunt przeciwko nieczulemu na cierpienia dzieci Bogu-Ojcu. Nie wiadomo, czy Dymitr Karamazow wybaczył tym, którzy go niesłusznie skazali na katorgę i czy będzie w stanie unieść krzyż bycia tym, który cierpi za innych, by, wedle słów Zosimy, „prawda została dopełniona”. Katarzyna Iwanowna i Gruszeńka do końca nie potrafią sobie nawzajem przebaczyć i pogodzić się, choćby dla uszczęśliwienia zdesperowanego Dymitra. Na margines społeczności ludzkiej w powieści zostaje wypchnięty służący Smierdiakow, którego nikt nie potrafił zrozumieć, spróbować go rozgrzeszyć, potraktować jak „brata” czy po prostu człowieka. Alosza nie jest w stanie pokonać „diabełka”, który sprowadza na złą drogę młodziutką Lizę Chochłakową. Sama konstrukcja postaci Aloszy dowodzić może, że bohater ten dysponuje pewnym irracjonalnym, ambiwalentnym potencjałem, który być może fatalnie objawić się miał dopiero w kolejnej części opowiadania. W ten sposób droga chrześcijańskiego bohaterstwa nie zostaje przedstawiona w powieści jako rozwiązanie, lecz jako problem, albo jakaś piękna projekcja.

¹⁹ Д.С. Мережковский, *Страшное дитя*, II, https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Leontev/k-n-leontev-pro-et-contra-russkij-put-tom-1/11#note233 (8.12.2024).

²⁰ К.Н. Леонтьев, *Восток, Россия и славянство*, Республика, Москва 1996, s. 312–317.

4.

Kolejną wielką ideą pisarza — prawdopodobnie zaczerpniętą od Nikołaja Fiodorowa, autora *Filozofii wspólnego czynu* — podejmowaną później np. przez Sołowjowa, Bierdiajewa, Bułgakowa, wypowiedzaną w kilku miejscach, najsilniej jednak przez Zosimę, jest idea ludzkiej współodpowiedzialności i dzielonej winy. Rosyjski starzec powiada, że wszyscy jesteśmy winni wobec wszystkich i nie wystarczy wybaczać za siebie, ale trzeba umieć wybaczyć wszystko i wszystkim (nawet największym grzesznikom), również tym, którzy sami tego nie potrafią. Nie staniemy się prawdziwymi chrześcijanami dopóki nie nauczymy się autentycznie wybaczać i kochać, a za nasze niedostatki przestaniemy winić Stwórcę. Potrafimy jedynie obmawiać i osądzać, jak ludzie słabej wiary, dla których skandalem było gnijące ciało Zosimy. Jednych wysyłamy do piekła, a drugich do raju, a nasze przebaczenie zdaje się niepokojąco selektywne. Fiodorow zauważał również, że jest coś doprawdy mało chrześcijańskiego w ugruntowanym zwłaszcza w teologii zachodniej dzieleniu ludzkości na garstkę zbawionych i masę potępionych. Przy czym — jak przekonywali św. Tomasz i św. Augustyn²¹ — pierwsi będą się przyglądać mękom drugich z perwersyjną i mściwą satysfakcją... Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Bierdiajewa z tekstu *О назначении человека*:

Raj nie jest dla mnie możliwy jeśli moi bliscy, moi krewni, albo po prostu inni ludzie, z którymi przyszło mi być razem w życiu, znajdują się w piekle, jeśli Jakub Böhme będzie w piekle jako „heretyk”, Nietzsche jako „antychryst”, Goethe jako „poganin” i grzeszny Puszkina. [...] Świadomość moralna narodziła się wraz z pytaniem Boga: „Kainie, gdzie twój brat Abel?” I kończy się drugim Jego pytaniem: „Abelu, gdzie Twój brat Kain?”²²

Ta właśnie idea absolutnej odpowiedzialności każdego za każdego jest rdzeniem nauki Dostojewskiego i jego ukochanego bohatera Zosimy. Żywym wcieleniem tej nauki jest Alosza: nie sądzi nikogo, lecz smuci się grzechem ludzkim, który zaciera obraz Boga w człowieku, dla niego wszyscy są braćmi w Chrystusie.

²¹ Św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, przeł. P. Belch, Veritas, Londyn 1986, t. 34, *Rzeczy ostateczne*, zag. 94, art. 1, s. 123; por. tamże, zag. 97, art. 4, s. 191; Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2002, ks. XX, rozdz. 22, s. 840.

²² Н.А. Бердяев, *О назначении человека*, Глава II: Ад, <https://predanie.ru/book/69703-o-naznachenii-cheloveka/> (8.12.2024).

Jednak w tych samych *Braciach Karamazow* mamy postać służącego Smierdiakowa. Skoro wszyscy są odpowiedzialni za wszystkich i nie istnieje indywidualny grzech, to czemu tych zasad nie stosuje się do niego? Czemu żaden z mieszkańców domu nie potrafił przyjąć na siebie części winy za zbrodnię, której ten dokonał jako ktoś od urodzenia traktowany jak nieczłowiek, bity, obmawiany i wyszydzany? Wydaje się, że Dostojewski tak prowadzi czytelników, aby Ci ze łzami w oczach odkładali powieść, zbudowani jej chrześcijańskim i humanistycznym przesłaniem, pełni nadziei na lepszy świat, w którym żyć będą adepci prawosławnych nauk Zosimy i Aloszy. Zarazem ci sami czytelnicy nie są w stanie empatycznie wczuć się w dramat Pawła Smierdiakowa — nieprawego syna, lokaja w domu własnego ojca i braci. Sam Zosima stał się powiernikiem strasznej tajemnicy filantropa Michała, który kiedyś z zimną krwią zamordował ukochaną kobietę z zazdrości. Zosima stał się dlań zaufanym rozmówcą, pocieszycielem i doradcą, który zalecił mu przyznanie się do winy, aby ten wreszcie zyskał wolność od dręczących go wyrzutów sumienia. Smierdiakowowi nie dane było znaleźć swojego Zosimy. Również Alosza ignoruje dramat Pawła; słyszy w ogrodzie rozpaczliwe wyznanie służącego, że ten nie chciałby się nigdy narodzić, ale sam zwraca się do niego tylko z własnym interesem. „Czy prędko wróci brat Dymitr?” (t. I, 256) — pyta, i trudno nie wyczuć emfazy położonej na słowo „brat”, podczas gdy z pewnością wystarczyłoby zapytać: „Czy prędko wróci Dymitr”. Alosza otrzymuje „lekceważącą” — jak to określa narrator — odpowiedź Smierdiakowa: „A skądże bym mógł coś wiedzieć o Dymitrze Fiodorowiczu? Insza rzecz, gdybym był jego stróżem” (t. I, 256). Smierdiakow jest „pyszny”, Smierdiakow się „wywyższa” — myślimy automatycznie, ale patrząc z j e g o punktu widzenia, jaki inny ton, jeśli nie „lekceważący” miałby przyjąć w stosunku do Aloszy, który w obecności zalecającej się do niego dziewczyny daje znać jej i jemu, że nie traktuje Smierdiakowa jak brata? Smierdiakow błyskotliwie parafrazuje w swojej odpowiedzi biblijne słowa Kaina, „czy jestem stróżem brata mego?”, tak jakby chciał zasugerować Aloszy, że on też jest „bratem”. Alosza jednak zupełnie ignoruje te słowa i po chwili pyta o Iwana, ponownie akcentując słowo „brat”: „Brat Iwan zaprosił więc dziś Dymitra do restauracji?” (t. I, 257). Znacznie później, gdy Kola Krasotkin będzie domagał się informacji, kto zabił, Alosza bez wahania odpowiada młodzieńcowi: „zabił lokaj, brat jest niewinny” (t. II, 468). Dlaczego tylko Dymitr zasługuje na miano brata?²³

²³ Por. M. Kruszelnicki, *Dramat Smierdiakowa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2016, nr 1, s. 14.

Nikt nie był gotów do podzielenia się ze Smierdiakowem odpowiedzialnością za przestępstwo. Nikt też nie zwrócił uwagi na jego cierpienia. Nawet Alosza nie widział w nim brata. A czy niezdolność do widzenia w drugim człowieku, w najgorszym nawet zbrodniarzu obrazu Bożego nie jest największym grzechem z punktu widzenia prawosławia? Tekst Dostojewskiego obok głoszenia pięknych nauk, zmusza zarazem do tak dramatycznych pytań.

5.

Liczni myśliciele od Sołowjowa po Bułakowa i Łosskiego będą na kanwie powieści Dostojewskiego podtrzymywać ideę nieontologiczności zła. Idea ta sięga neoplatonizmu, a później ojców Kościoła: Augustyna, Tomasza i innych. Zło nie istnieje, to pewien stan braku dobra, osamotnienia, opuszczenia, spowodowany niezdolnością czy niechęcią do bycia jednością z Bogiem. Jako pewien brak, defekt, zło nie może działać twórczo, jedynie pasożytować, zaszczepiać się na innych organizmach; to dobro ma status pozytywnego istnienia i substancji, zło jest tylko „cieniem”, quasi-bytem lub nie-bytem właśnie, czymś całkowicie zrelatywizowanym w stosunku do dobra. Doktryna *privatio boni* po dziś dzień pozostaje dla teologii i filozofii religii wielkim problemem: albo zło nie istnieje, a przecież wiemy, że istnieje, albo Bóg musi być za nie jakoś odpowiedzialny. Poza gnostycyzmem, stawiającym kwestię zła na ostrzu noża i postrzegającym świat jako twór poroniony, bo stworzony w wyniku pewnej kosmicznej katastrofy przez złego demiurga, bodaj jeden Friedrich Schelling, skądinąd inspirowany Jacobem Böhmem (*Mysterium Magnum*), postawił tezę, że aby istnieć, nawet Bóg potrzebuje jakiejś natury, podstawy; mówił tu o ciemnej, irracjonalnej podstawie Boga (*Grund*), będącej nieprzejrzystą dla niego samego archaiczną wolą, którą Bóg odrzaca od siebie, tworząc skończony świat, przyrodę i człowieka wyposażonego w wolną wolę, czyli zdolność do czynienia zła. Wtedy dopiero Absolut staje się sobą, lecz nawet on nie ma takiej wolności jak człowiek, który w odróżnieniu od Boga może czynić zło. Nawet u Schellinga Bóg ani nie stwarza, ani nie dopuszcza zła. O wiele dalej pójdzie, jak wiemy, Carl Gustav Jung, postulując włączenie Diabła, czyli woli wiedzy, sprzeciwu i negacji, a także korumpującego pierwiastka materii, czyli zła do planu Bożego. Zaproponuje wręcz zmianę dogmatu Trójcy świętej na Czwórcę świętą, w której Filiusowi przeciwstawiałby

się — i uzupełniał go — Diabolus²⁴. Człowiek nie jest i nie może być tylko sługą bożego prawa, zdolność do sprzeciwu musi być rzeczywista, by etyka miała w ogóle jakiś sens. Nie sposób głębiej czytać Dostojewskiego bez gruntownego przemyślenia kwestii pozytywnego, duchowego i czynnego zarazem charakteru zła i jego związku z ludzką wolnością.

W kręgu rosyjskich myślicieli religijnych obierano najchętniej tradycyjną teologiczną ścieżkę, zrozumiałą i dającą się ugruntować tylko w oparciu o doktrynę *privatio boni*. I tak na przykład Bierdiajew, Fiodor Stiepun, Wiaczesław Iwanow, Bułgakow czy Nikołaj Łoski rozpisywali się o „złych” charakterach Dostojewskiego jako manifestacjach impotencji zła, które zawsze skazane jest na porażkę i „niebyt”. O Swidrygałowie, Stawroginie, Smierdiakowie, lecz także — czemu nie? — o „wiecznym mężu” Bierdiajew mówił jako o chochołach bez życia i wampirach, jednostkach wydrążonych w środku, „niemających ludzkiego losu”²⁵, Łoski o degeneratach skazanych na acedję, czyli melancholię²⁶, a Iwanow o tchórzach skazanych na żalosną samobójczą śmierć²⁷. Podobnie Bułgakow przekonywał, że „Stawrogin nie istnieje, ponieważ władą nim duch niebycia, i on sam wie, że go nie ma, stąd cała jego męka, cała dziwaczność jego upadku [...]; a także owa zagłada, jaką nieuchronnie i nieodwracalnie przynosi on ludziom z nim związanym”²⁸.

Jak widać, rosyjscy klasycy solidarnie skazują tzw. negatywnych bohaterów Dostojewskiego na słynny „niebyt”. Tymczasem postać wyklinanego przez wielu Swidrygałowa może się okazać wstrząsającym przykładem ofiary w imię miłości; bohater rezygnuje wszak z bezkompromisowej walki o Dunie, usuwa się z jej życia, przyznaje do winy, a przed samobójstwem dokonuje jeszcze kilku innych, szlachetnych gestów. Równie zadziwiająca jest jednomyślność, komplementarność i zgoda między myślicielami religijnymi w ocenie Stawrogina. Podzie-

²⁴ C. G. Jung, *Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy Św.*, w: tegoż, *Archetypy i symbole*, wybrał i przeł. J. Prokopiuk, Czytelnik, Warszawa 1981, s. 169–247, zwłaszcza s. 215.

²⁵ N. A. Bierdiajew, *Światopogląd Dostojewskiego*, przeł. i oprac. H. Paprocki, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2013, s. 56.

²⁶ H. O. Лосский, *Достоевский и его христианское миропонимание*, Chekhov Publishing House, New York 1953, s. 247–249.

²⁷ В. И. Иванов, *Достоевский и роман-трагедия*, „Русская Мысль” 1911, май-июнь, кн. V, http://www.vehi.net/dostoevsky/ivanov.html#_ftn1 (8.12.2024).

²⁸ С. Н. Булгаков, *Русская трагедия*, „Русская мысль” 1914, Кн. IV, s. 1–26, <http://www.vehi.net/bulgakov/tragediya.html> (8.12.2024).

lają oni prosty wniosek, że jego tragedia ma źródła tylko w odwróceniu się od Boga i w niezdolności do miłości (choć niektórzy nawet dopatrywali się u niego wiary), ale znów nie takiej jak trzeba: tylko rozumem, nie sercem. Bułgakow wystąpił nawet z uwagą o tyle kuriozalną, o ile typową dla rosyjskiego religijnego myślenia o sztuce, że „gdyby Stawrogin malował obrazy, wyszłoby mu coś w stylu Picassa”, a więc kształty — wedle Bułgakowa — pozbawione piękna, harmonii, zupełnie odduchowione. Mówił o nich jako o „czarnych ikonach”, „bluźnierczych karykaturach stworzenia”²⁹. Wśród *богоуцкатель* przełomu wieków bodaj jeden Mierieżkowski potrafił zadać pytanie: dokąd Dostojewski bał się pójść ze Stawroginem, że zdecydował się go uśmiercić? Bo też zdaniem Mierieżkowskiego: „Śmierć Stawrogina jest takim samym sztucznym, przylepionym z zewnątrz, konwencjonalnym [условный] końcem, jak chrześcijańskie ‘zmartwychwstanie’ Raskolnikowa”³⁰. Może Stawrogin nie jest wcieleniem zła skazanym na niebyt z powodu niewiary w Boga, może problemem nie jest brak wiary, a wolność? Może, jak chce Maria Janion, jest on romantycznym desperatem i bojownikiem o wolność metafizyczną, pod której ciężarem jednak się załamuje. Jest postacią tragiczną, bo pomimo gigantycznego poznania, jakie osiągnął, „nie może wybrać”. Wszystkie wartości straciły dlań znaczenie, utracił wszelkie cele: „W Stawroginie ujawnia się nowa i nowożytna jakość tragizmu. [...] Porzuciwszy Boga, ugina się samotnie pod ciężarem wolności dobra i zła”³¹. Jeszcze w *Notatkach z podziemia* Dostojewski odkrył zatrważający paradoks, że człowiek nie chce szczęścia, woli niespełnienie zamiast spełnienia. Dlaczego? Chyba tylko po to, by przed samym sobą dowieść swojej wyjątkowości i strasznej egzystencjalnej wolności. Może Dostojewski musiał uśmiercić wielkiego Stawrogina, bo wraz z nim stanął na krawędzi otchłani ludzkiej wolności. Dalej nie śmiał za nim pójść, być może dlatego, że tam kryła się już tylko jego największa trwoga: człowiek bardziej nieraz lubiący cierpienie niż szczęśliwość nigdy nie będzie szczęśliwy, a Bóg w niczym mu nie pomoże, bo jest największym zagrożeniem dla jego wolności.

²⁹ С. Н. Булгаков, *Труп красоты: По поводу картин Пикассо*, https://azbyka.ru/otechnik/Sergij_Bulgakov/trup-krasoty/ (8.12.2024).

³⁰ Д. С. Мережковский, *Л. Толстой и Достоевский*, Наука, Москва 2000, s. 383–384.

³¹ M. Janion, *Czy Stawrogin jest postacią tragiczną?*, w: R. Przybylski, M. Janion (red.), *Sprawa Stawrogina*, posłowie T. Komendant, Sic!, Warszawa 1996, s. 69.

6.

Ostatnia kwestia, o jakiej przyjdzie powiedzieć, to filozofia piękna u Dostojewskiego, która też bardzo zainspirowała rosyjskich myślicieli renesansu i ich spadkobierców. Chodzi o słynne słowa wypowiedziane przez księcia Myszkina w *Idiocie*: „piękno zbawi świat” (s. 402). Dużo o nich napisano, m.in. w kontekście myśli sofiologicznej, koncepcji Bogoczołwieczeństwa, chociaż byli też tacy, co widzieli w nich jedynie wyraz estetycznej utopii wielkiego pisarza. Nieco oryginalniej pozwala podjąć ten wątek stanowisko Łosskiego, który w pracy *Бог и мировое зло* wyraził zdziwienie faktem, że myśl Dostojewskiego o pięknie rozpada się na kilka całkowicie rozbieżnych wypowiedzi w osobnych powieściach. I rzeczywiście, z jednej strony mamy idealistyczne twierdzenie, że „piękno zbawi świat”, a z drugiej na przykład słowa Dymitra Karamazowa, że piękno to straszna i tajemnicza rzecz, że równie dobrze można je znaleźć w Sodomie, a w sferze piękna Bóg ściera się z Diabłem. Do tego można dorzucić słowa Adelajdy Jepanczyn, która patrząc na portret Nastazji Filipownej konstatuje, że takie piękno mogłoby „wywrócić świat do góry nogami” (s. 86), czy wreszcie rozbrajające wyznanie łotra Wierchowieńskiego z *Biesów*, że „owszem jest nihilistą, ale kocha piękno”³². Oczywiście wielu rosyjskich komentatorów dwoiło się i troiło, by dowieść, że Dostojewski nie broni piękna ziemskiego, doraźnego, cielesnego, oderwanego od wartości etycznych, a więc zgubnego i demonicznego, że rewindykuje „prawdziwe” piękno — odbicie Boskiego Ideału i obrazu w człowieku, który ten winien dopełniać. A jednak Łoski z niejakim niedowierzaniem zauważa, że Dostojewski jak gdyby zgadza się i z Myszkinem, i z Dymitrem Karamazowem. „Jak to pojąć”? — pyta filozof³³. Odpowiada sobie, że owszem, piękno jako wartość absolutna zaiste zbawi świat, zawsze bowiem zwiąże się z dobrem, ponieważ Bóg dba o to, by każde stworzenie stanęło w obliczu takich warunków, które „otworzą mu oczy” na konieczne pierwszeństwo dobra i piękna nad złem:

Jednak istnieją podstawy, by twierdzić, że nawet ten, kto ulega fałszywemu pięknu, prędzej czy później odkrywa to kłamstwo, gdy uwalnia się od wypaczonych uczuć. Dlatego ostatecznie prawdziwe piękno jest zdolne zwyciężyć i zbawić świat³⁴.

³² F. Dostojewski, *Biesy*, przeł. T. Zagórski, Z. Podgórzec, Puls, London 1992, s. 383.

³³ Н. О. Лосский, *Бог и мировое зло*, Республика, Москва 1994, s. 128.

³⁴ Tamże.

Cóż, tak lapidarnemu i optymistycznemu ujęciu sprawy warto może przeciwstawić stanowisko Wasyla Zienkowskiego, który jako wierzący Rosjanin przynajmniej potrafił przyznać, że cała siła i wzniosłość myśli Dostojewskiego leży w stałym operowaniu antynomiami, w pokazywaniu wieloznaczności i na tym właśnie polega unikalny wkład pisarza do stworzenia nowej metafizyki człowieka: „pozytywne poglądy Dostojewskiego szły w parze z ostrymi i zdecydowanymi negacjami”³⁵, a napięcie to bynajmniej nie zostało złagodzone wraz z rozwojem twórczości, lecz dramatycznie wręcz spotęgowane w ostatniej powieści, czyli w *Braciach Karamazow*. Zienkowski pouczająco wskazuje na konieczność dostrzegania antynomii i wieloznaczności jako klucz do twórczego interpretowania dzieła autora *Zbrodni i kary*.

* * *

Zmierzając do konkluzji wypada ponownie rozważyć to, czy warto zderzać wielkie idee Dostojewskiego i ich uaktualnienia w twórczości myślicieli rosyjskiego renesansu religijnego z rzeczywistością tekstu konkretnych dzieł pisarza? Otóż zdecydowanie tak, a to dlatego, że przedstawiciele tego nurtu wywarli wielki wpływ na sposób recepcji Dostojewskiego, ale wyłącznie jako myśliciela religijnego, dającego się łatwo wpasować w rosyjskie conceptarium religijne, filozoficzne i antropologiczne. Raczej obce jest im polifoniczne, szczegółowe i całościowe czytanie tekstu. Kierując się charakterystyczną dla Rosjan nieufnością wobec intelektualizmu i filozoficznego myślenia, rzadko dbają o pojęciowe i filologiczne niuansowanie, zacierają różnicę między słowem a znaczeniem, a język jest w ich mniemaniu transparentny. Nie liczy się pomnażanie możliwych kontekstów rozumienia postaci u Dostojewskiego w wyniku sporu o retoryczne detale, lecz o totalny wgląd w wyższą, transcendentną prawdę, rozwiązanie problemu sensu życia, wolności, zła, czasu, śmierci, czyli o dostarczenie całościowego, eschatologicznego wręcz wyjaśnienia zagadki świata i życia człowieka. Stoją na stanowisku, że doświadczenie religijne pozwala na takie wyjaśnienie, dlatego też czytają Dostojewskiego przez taki właśnie pryzmat³⁶. Bierdiajew często podkreślał, że filozofia ro-

³⁵ V. V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, t. 1, przeł. G. L. Kline, Columbia University Press, New York 1953, s. 417–418.

³⁶ Por. M. Kruszelnicki, *Jak czytać i interpretować Dostojewskiego dzisiaj. Uwagi metodologiczne i warsztatowe*, „Slavia Orientalis” 2019, T. LXVIII, nr 1, s. 25.

syjska jest antyracjonalistyczna, abstrakcyjny rozum nie jest w stanie poznać bytu, który otwiera się tylko za pośrednictwem wiary, objawienia. Cóż, z przewrotem Kantowskim w filozofii takiej idei nie sposób pogodzić i rację miał ten, kto powiedział, że o specyfice myślenia rosyjskiego zdecydowało odrzucenie krytyk Kanta. Siergiej Trubieckoj w pracy zatytułowanej *Основания идеализма* w rzeczy samej krytykował Kanta za twierdzenie, że świadomość transcendentalna jest subiektywna. Zdaniem Trubieckiego istnieją trzy drogi poznania: empiryczna przez zmysły, racjonalna przez myśl i bezpośrednia przez wiarę. Ta trzecia jest oczywiście najbardziej pożądana, bo tylko ona przekonuje nas, że istnieje jeszcze jakiś inny, wyższy, duchowy świat niezależny od naszej subiektywnej świadomości:

w głębi naszego ducha wiara okazuje się czynnikiem, warunkiem naszej samoświadomości, gdyż nie wyczerpuje się ona w zjawiskach myśli i uczuć, lecz odnosi się do bardzo realnej istoty naszego ducha, naszego „ja”. Świadomość czasu, pamięć o naszej prawdziwej przeszłości i oczekiwanie na przyszłość w najbardziej przekonujący sposób dowodzą, że nie tylko znam i odczuwam swoją obecną egzystencję, ale bezpośrednio w nią wierzę i zakładam ją w moich uczuciach, ideach i koncepcjach³⁷.

Trubieckoj jest w jakimś stopniu świadom, że z punktu widzenia rozumu i jego zdefiniowanych przez Kanta praw uprawia filozoficzną ekwilibrystykę: „temat ten wydaje się równie problematyczny z punktu widzenia krytyki racjonalistycznej, gdyż uznaje się go za leżący nie tylko poza granicami zjawisk, ale także poza granicami pojęć abstrakcyjnych, a więc wszelkiej wiedzy”³⁸, lecz nie przeszkadza mu to bronić wyższości religijnego wglądu.

Czy to znaczy, że dla człowieka Zachodu, wykształconego w oparciu o zachodnią tradycję filozoficzno-humanistyczną, niecieszącego się łaską wiary, niechrześcijanina dzieło Dostojewskiego pozostaje zamknięte? Wręcz przeciwni. Rozumiem religijne podejście interpretacyjne i jego przesłanki, uważam jednak, że traktowane zarazem jako punkt wyjścia i dojścia nie wystarcza do adekwatnego oddania fenomenu twórczości Dostojewskiego. Po prostu nie jest tak, jak chciałaby chociażby mocno jednak pomijająca uwypuklany przede wszystkim przez Bachtina problem poetyki dzieł Dostojewskiego Anna Rażny, co

³⁷ С. Н. Трубецкой, *Основания идеализма*, w: tegoż, *Учение о Логосе в его истории*, Изд-во АСТ, Москва, Харьков 2000, s. 569; https://iphpras.ru/elib/Trubetskoy_Osnovaniya_idealizma.htm (8.12.2024).

³⁸ Tamże, s. 571.

krytycznie *notabene* ocenił Tadeusz Sucharski³⁹, że u Dostojewskiego funkcjonuje ponoć tylko jedna prawda i jedna wartość — oczywiście chrześcijańska; że jego filozofia człowieka i wartości „mają wybitnie chrześcijański charakter”⁴⁰ i w związku z tym nie występują w jego tekście żadne konflikty filozoficzne czy niekonsekwencje światopoglądowe. Z takim stanowiskiem rzecz jasna trudno się zgodzić. Dostojewski nie był w stanie dokonać scalenia świata pod egidą jednej, chrześcijańskiej ideologii; świat ten stale rozpadał mu się na przeciwstawne logiki i systemy wartości. On sam też jako człowiek zawsze pozostał rozdarty między ideałem Madonny a ideałem Sodomy, rozumem a pragnieniem irracjonalnej wiary, fascynacją zdolnością człowieka do bezinteresownego dobra i samopoświęcenia a jego predylekcją do zła i grzesznych wykroczeń w imię swobody; między zaufaniem do Boga, który nie dopuściłby do śmierci niewinnych, a buntem wobec jawnej niesprawiedliwości, objawiającej się choćby w śmierci dzieci; między nadzieją na zmartwychwstanie i życie wieczne a wątpliwościami, podważającymi fundamenty doktryny chrześcijańskiej itd.

Nie sposób w przypadku filologa i filozofa nie mieć problemu z wykładnią Dostojewskiego w momencie, gdy drapuje się ona w szaty jedynie słusznej, gdy wyłącza inne opcje interpretacyjne, spłaszcza dualizm i petryfikuje dynamikę charakteryzujące myślenie pisarza, jego rozdarcie między potrzebą wiary a pasją do rewindykacji mrocznej, irracjonalnej, niepokodzonej ze światem strony człowieczeństwa. Jedną z najważniejszych rzeczy, jakie odkrył Dostojewski jest to, że niektórzy ludzie zwyczajnie nie pragną zbawienia, spokoju, duchowej stabilizacji. Wolą stan rozdarcia i niespełnienia, jak np. człowiek z podziemia, Marmieladow ze *Zbrodni i kary*, Nastazja Filipowna z *Idioty*, Stawrogin z *Biesów*. Człowiek Dostojewskiego jest antynomiczny i paradoksalny. Z jednej strony wykazuje predylekcję do grzesznych wykroczeń i poszukuje autentyczności choćby za cenę zniszczenia samego siebie, z drugiej jednak pożąda Prawdy, Dobra i Piękna. Pierwszy Dostojewski z istic demoniczną fascynacją pisał o atrakcjach „sezonu w piekle”, drugi zawsze miał nadzieję, że wszelkie manifestacje „bezbożnego egoizmu” w człowieku da się przekroczyć „przez powrót do Chrystusa” i jego prawa miłości, pokory i samopo-

³⁹ T. Sucharski, *Dostojewski w polskiej powojennej refleksji humanistycznej*, „Napis. Pismo Poświęcone Literaturze Okolicznościowej i Użytkowej” 2018, nr 24, s. 70–71.

⁴⁰ A. Rażny, *Fiodor Dostojewski. Filozofia człowieka a problemy poetyki*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1988, s. 135.

święcenia. Niezależnie jednak od tego, który Dostojewski oczarowuje nas bardziej — ten przejęty ideą zbawienia człowieka i ufundowania nowej, chrześcijańskiej kultury, czy ten mówiący ustami Iwana, że „Wolę zostać przy swoich nie pomszczonych cierpieniach, przy oburzeniu, choćbym i nie miał racji” (t. I, 277), niezależnie nawet od optyki oglądu jego twórczości, jaką potrafimy czy chcemy przyjąć — rosyjskiej (religijnej) czy zachodniej (sekularnej) — przyznać trzeba, że istnieje u Dostojewskiego gigantyczny przestwór zła, któremu nie sposób odmówić niesamowitej siły i atrakcyjności. Jak pisał Malcolm V. Jones:

niezależnie od tego, czy mówi się o niej w kategoriach zmysłowości, wpływu Diable, pędu ku destrukcji i rozbiciu, dążenia do chaosu, czy fascynacji złem [...], jasne jest, że w dziele Dostojewskiego pracuje inna, negatywna zasada, która wywiera wpływ na umysły i dusze jego postaci i która posiada własny urok⁴¹.

Dlatego również żaden z metafizycznych problemów, jakimi gnębią się jego postaci — niezależnie od poglądów samego pisarza, wsłuchującego się w problemy swojej epoki — nie został skonstruowany jako dający się rozstrzygnąć podług prostej alternatywy: albo wiara w Boga i błogi spokój ducha, albo klęska i destrukcja buntownika. Wręcz przeciwnie — to właśnie ci, którzy odważyli się na transgresyjne i bluźniercze eksperymenty, rosną w tekście do kolosalnych rozmiarów, podczas gdy sylwetki zrównoważonych i normatywnych bohaterów wypadają w porównaniu z nimi przeciętnie. W świecie Dostojewskiego w ogóle niemożliwe staje się wypowiedzenie ostatniego słowa wskazującego jeden pewny kierunek, w którym człowiek powinien podążać. Każda dobra nowina, jaką głoszą pogodzeni z Bogiem i społeczeństwem bohaterowie, kwestionowana jest przez fragmenty tekstu, które jej przeczą, mnożą się zarazem kolejne scenariusze dla wydawałoby się najbardziej nawet utwierdzonych w swoich chrześcijańskich intencjach postaci, jak Dymitr czy Alosza Karamazow. Nie istnieje żadne „ostatnie słowo” (Bachtin), które mogłoby ująć w sobie bohatera i jego paroksytyczny, nieznający spoczynku duchowy świat.

Oczywiście aktom zwątpienia przeciwstawiają się w literackim świecie Dostojewskiego religijne prawdy, odniesienia, symbole i ze wszech miar warto je badać, ale w kategoriach głębszej problematyki. Nie można po prostu wskazywać na Sonię i powtarzać niczym mantrę frazes o jej „autentycznej religijności” mającej stanowić dla

⁴¹ M. V. Jones, *Dostoevsky. A Novel of Discord*, Harper & Row, New York 1976, s. 35.

Dostojewskiego ideał, za pomocą którego usiłuje on ostatecznie przezwyciężyć filozoficzne argumenty Raskolnikowa, usprawiedliwiające nawet zbrodnię. Już Leontjew zauważył, że Sonia ani nie chodzi do cerkwi, ani nie szuka porady u starców, ani nie całuje ikon, jedyne co robi, to zamawia koniunkturalną mszę w imieniu zmarłego ojca. Co nam to mówi o jej i Dostojewskiego sprawie z wiarą? By wypowiadać się o Dostojewskim nie wystarczy wymachiwać „wyższymi”, religijnymi wartościami, o których nobliwości ma świadczyć tylko nasz światopogląd i wiara. Tu trzeba umieć dostrzegać trudność wiary u pisarza, który nieustannie podważa jej założenia w dramatycznej konfrontacji z nieubłaganymi racjami rozumu oraz z dogłębnym doświadczeniem zła i ludzkiej wolności. Czynienie z wielkich twórców jak Dostojewski li tylko proroka i wieszczą owładniętego świadomością mesjańskiego posłannictwa to typowy gest intelektualnych elit Rosji, odpornych na wszelkie dyskursywne pojęcia i argumenty, znajdujących swój krąg oddziaływań w czysto emocjonalnej sferze pobożnych życzeń i przekonań, że reprezentują one głębszą duchowość, mądrość i mają prawo pouczać nowoczesnego człowieka Zachodu, czy też na nowo go „ewangelizować”. Znakomicie wypowiedział się w tej kwestii Marek J. Siemek⁴².

Wróćmy do naszego filologiczno-filozoficznego kontekstu — najwyraźniej są jeszcze tacy, którzy nie wyciągnęli odpowiednich wniosków z nauki Bachtina, że pomimo prywatnie religijnie zideologizowanego światopoglądu samego Dostojewskiego, jego tekst nie jest monologiczny lecz fundamentalnie dialogiczny, a wręcz polifoniczny i jako taki zachęca czytelnika do negocjowania z nim sensów. Dziś nie da się już dłużej utrzymać postrzegania tekstu jako stabilnego, ujętego w trwałe ramy artefaktu, który mówi tylko to, co autor chciał, by mówił, stanowiącego jedynie reprezentację rzeczywistości społecznej czy politycznej jakiejś epoki. To nie tylko my czytamy tekst, lecz tekst czyta nas, wymagając od nas współ-czucia, „sympatyzowania” z jego bohaterami, dostrzegania w nich jednostek rozdartych dylematami, których nie powinno się łatwo i z miejsca uchylać jako „grzeszne” czy niezbieżne z religijnym ideałem, ale świadczących raczej o dramacie bycia człowiekiem. Sam Dostojewski nie był nigdy skłonny do potępiania swoich wielkich buntowników; przeciwnie — głęboko z nimi współmyślał i współ-czuł, dopuszczając ich do głosu na równych prawach i uważnie słuchając ich skarg i wątpliwości. I taką właśnie

⁴² Zob. M. J. Siemek, *O nowej Europie i Wschodzie w nas*, w: tegoż, *Wolność, rozum, intersubiektywność*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 332–333.

postawę warto w czytaniu dzieł Rosjanina promować, nieuchronnie w dystansie wobec ustaleń, skądinąd bardzo wciąż wpływowych, rosyjskich myślicieli religijnych.

REFERENCES

- Bierdiajew, Nikołaj Aleksandrowicz. *Światopogląd Dostojewskiego*. Transl. Paprocki, Henryk. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2013.
- Bohun, Michał. "Paradoksy religijnej rewolucji. Włodzimierz Ern i chrześcijańskie Bractwo Walki." *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*. Rydzewski, Włodzimierz, Ochotnicka, Anika (eds.). Kraków: Wyd. UJ, 2004: 101–125.
- Chomiakow, Aleksy. "Kościół jest jeden." *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, 1981, no. 11, z. 1–2: 47–65.
- Dostojewski, Fiodor, *Biesy*, przeł. Zagórski, Tadeusz, Podgórzec, Zbigniew. Puls, London 1992.
- Dostojewski, Fiodor, *Bracia Karamazow*, t. I–II, przeł. A. Wat, przejrzał i poprawił Z. Podgórzec, Puls, London 1993.
- Dostojewski, Fiodor, *Idiota*, przeł. J. Jędrzejewicz, przejrzał i poprawił Z. Podgórzec, Puls, London 1992.
- Janion, Maria "Czy Stawrogin jest postacią tragiczną?" *Sprawa Stawrogina*. Przybylski, Ryszard, Janion, Maria (eds.). Afterwords Komendant, Tadeusz. Warszawa: Sic!, 1996: 45–73.
- Jones, Malcolm V. *Dostoevsky. A Novel of Discord*. New York: Harper & Row, 1976.
- Jung, Carl Gustav. "Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy Świętej." *Archetypy i symbole*. Transl. Prokopiuk, Jerzy. Warszawa: Czytelnik, 1981: 169–247.
- Kruszelnicki, Michał. "Dramat Smierdiakowa." *Przegląd Rusycystyczny*, 2016, no. 1: 5–26.
- Kruszelnicki, Michał "Jak czytać i interpretować Dostojewskiego dzisiaj. Uwagi metodologiczne i warsztatowe." *Slavia Orientalis*, 2019, T. LXVIII, no. 1: 7–29.
- McReynolds, Susan. "‘You Can Buy the Whole World’: The Problem of Redemption in the Brothers Karamazov." *The Slavic and East European Journal*, 2008, vol. 52, no. 1: 87–111.
- Mikiciuk, Elżbieta. *Chrystus w grobie i rzeczywistość Anastasis. Rozważania nad „Idiotą” Fiodora Dostojewskiego*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Miłosz, Czesław. *Rosja – widzenia transoceaniczne*. T. 1: *Dostojewski – nasz współczesny*. Warszawa: Wydawnictwo Zeszytów Literackich, 2010.
- Raźny, Anna. *Fiodor Dostojewski. Filozofia człowieka a problemy poetyki*. Kraków: Wyd. UJ, 1988.
- Siemek, Marek J. "O nowej Europie i Wschodzie w nas." *Wolność, rozum, intersubiektywność*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2002: 324–341.
- Sołowjow, Władimir. "Trzy mowy ku czci Dostojewskiego." Transl. Paprocki, Henryk. *Mowa II. Okrutny talent. Dostojewski we wspomnieniach i krytyce*. Podgórzec, Zbigniew (ed.). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984: 339–362.

RECEPCJA DOSTOJEWSKIEGO...

- Sucharski, Tadeusz. "Dostojewski w polskiej powojennej refleksji humanistycznej." *Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej*, 2018, no. 24: 56–83.
- Szestow, Lew. *Dostojewski i Nietzsche. Filozofia tragedii*. Transl. Wodziński, Cezary. Warszawa: Czytelnik, 2000.
- Szestow, Lew. "Zuchwalstwo i pokora." Transl. Chłystowski, Henryk. *Literatura na Świecie*, 1985, no. 7–8: 169–170.
- Św. Augustyn. *Państwo Boże*. Transl. Kubicki, Władysław. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2002.
- Św. Tomasz z Akwinu. *Suma Teologiczna*. T. 34. Transl. Belch, Pius. Londyn: Veritas, 1986.
- Zenkovsky, Vassili. *A History of Russian Philosophy*. T. 1. Trans. Kline, George. New York: Columbia University Press, 1953.
- Бердяев, Николай Александрович. *Новое религиозное сознание и общественность*. Глава VI, <https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Berdyayev/novoe-religioznoe-soznanie-i-obshhestvennost/>.
- Бердяев, Николай Александрович. *О назначении человека*. Глава II: Ад, <<https://predanie.ru/book/69703-o-naznachenii-cheloveka/>>.
- Бердяев, Николай Александрович. *Спасение и творчество*, <[https://ru.wikipedia.org/wiki/Спасение_и_творчество_\(Бердяев\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Спасение_и_творчество_(Бердяев))>.
- Булгаков, Сергей Васильевич. *Основные проблемы теории прогресса*. V, <<https://www.vehi.net/bulgakov/progress.html>>.
- Булгаков, Сергей Васильевич. "Русская трагедия." *Русская мысль*, 1914, Кн. IV: 1–26, <<http://www.vehi.net/bulgakov/tragediya.html>>.
- Булгаков, Сергей Васильевич. *"Труп красоты: По поводу картин Пикассо"*, <https://azbyka.ru/otechnik/Sergij_Bulgakov/trup-krasoty/>.
- Булгаков, Сергей Васильевич. *Христианский социализм*. Новосибирск: Наука, 1991.
- Достоевский, Фёдор Михайлович. *Дневник писателя 1877 год*. ks. II, <http://dugward.ru/library/dostoevskiy/dostoevskiy_dnevnik1877.html>.
- Иванов, Вячеслав Иванович. "Достоевский и роман-трагедия." *Русская Мысль*, 1911, май-июнь, кн. V, <http://www.vehi.net/dostoevsky/ivanov.html#_ftn1>.
- Леонтьев, Константин Николаевич. *Восток, Россия и славянство*. Москва: Республика, 1996.
- Лосский, Николай Онуфриевич. *Бог и мировое зло*. Москва: Республика, 1994.
- Лосский, Николай Онуфриевич. *Достоевский и его христианское миропонимание*. New York: Chekhov Publishing House, 1953.
- Мережковский, Дмитрий Сергеевич. *Л. Толстой и Достоевский*. Москва: Наука, 2000.
- Розанов, Василий Васильевич. *Легенда о Великом Инквизиторе Ф.М. Достоевского*. Санкт-Петербург: типография и нотопечатня С.М. Николаева, 1894.
- Трубецкой, Сергей Николаевич. "Основания идеализма." *Учение о Логосе в его истории*. Москва/Харьков: Изд-во АСТ, 2000, <https://iphras.ru/elib/Trubetskoy_Osnovaniya_idealizma.htm>.

ROMAN SZUBIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7603-5336>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ПАТТЕРНЫ В ЛИТЕРАТУРЕ О ВОЙНЕ: 1812

RETROSPECTIVE PATTERNS IN WAR LITERATURE: 1812

The article examines the phenomenon of creating retrospective patterns in the literature about the War of 1812. Both during and after the military campaign, an extremely heterogeneous literary and informational background was formed in genres, simultaneously performing the functions of propaganda, historical truth and comprehension, and subsequent interpretation. It was during this period that patriotic literature emerged, giving impetus to the subsequent formation of conservative patriots and Slavophiles. However, in this discord of journalism, memoirs, eyewitness accounts and high literature, there are common motifs formed on the basis of retrospective knowledge (or the phenomenon of *hindsight bias*, *wisdom of hindsight*). Various combinations of retrospective motifs form patterns of large images that predetermine the interpretation of events. One of such patterns is the victory pattern, formed in retrospect long before the Napoleonic Wars. This pattern creates the idea of the invincibility of the Russian army and considers obvious (Austerlitz 1805, Friedland 1807) and non-obvious (Borodino 1812) defeats or battles that did not achieve results in the aspect of victory and glory, and losses in the aspect of sacred sacrifice. Due to the dominance of the victory pattern, the coverage of the Patriotic War of 1812 diverges from the real state of affairs, when the existence of the Russian Empire was threatened.

Keywords: War of 1812, historical inversion, wisdom of hindsight, hindsight bias, retrospective patterns

Во все времена у молодых людей имелись под руками готовые принципы¹.

Карл фон Клаузевиц,
1812 год. *Поход в Россию*

ВСТУПЛЕНИЕ

Проблема, рассматриваемая в данной статье, — проблема ретроспективных искажений, возникающая при освещении важных, судьбоносных, поворотных событий истории. Событие, о кото-

¹ Hinterlassene Werke des Generals Carl von Clausewitz über Krieg und Kriegsführung. Der Feldzug von 1812 in Rußland... Band 7, Bei Ferdinand Dümmler, Berlin 1835, с. 140.

ром говорится, — это Московский поход Наполеона или — в русской историографии — Отечественная война 1812 года. Причина обращения к этому событию лежит на поверхности: военное вторжение Российской Федерации в Украину 24 февраля 2022 года сопряжено с искажением информационного фона, в котором выделяются множественные апелляции к истории таким образом, словно в самовольном толковании истории лежит ключ к пониманию современных событий. Изучая искажения на историческом материале, можно увидеть, какую роль они играют в современной пропаганде и идеологии.

Выбранный исторический период очень далек от современности, но в то же время является идеальным для изучения проблемы ретроспективной предвзятости (*hindsight bias*): он располагает огромнейшей литературой, русские авторы писали об этой войне на протяжении двух столетий. В этой войне, как будет показано ниже, слово оказалось таким же оружием, как и любимая Наполеоном артиллерия, сделавшим больше для достижения победы, чем обросшие мифами генералы и армия. Можно сказать, что русские достигли победы в сфере слова, а не на поле боя, убедив себя в победе. Четверостишие Александра Пушкина в X главе *Евгения Онегина*:

Гроза двенадцатого года
Настала — кто тут нам помог?
Остервенение народа,
Барклай, зима иль русский бог?²

практически исключает военную силу из списка отцов победы, да и вопрос о победе оставляет открытым. Пытаясь реабилитировать антигероя этой кампании, командующего Михаила Барклая де Толли (Михаэль Андреас Барклай де Толли), с именем которого связан ресентимент по поводу русского отступления, Пушкин поднимает проблему искажения памяти.

Проблема ретроспективных искажений заключается в том, что на оценку предшествующих событий накладывается восприятие последующих, что приводит к распространенному «заблуждению историка»³. На неудачную первую часть кампании

² А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в 10 томах*, том 4, ГИХЛ, Москва 1960, с. 193.

³ Ср.: „One common form of this fallacy consists in the tendency of historians, with their retrospective advantages, to forget that their subjects did not know what was

1812 года русские мемуаристы и историки стали накладывать восприятие того, что «случилось потом»: истребление Великой армии Наполеона, Заграничный поход 1813 г. и «взятие» Парижа в 1814 г. После падения империи Наполеона все предыдущие неудачи и поражения перестраивались в новом ракурсе, образуя паттерн победы.

Другим моментом ретроспективной предвзятости (*hindsight bias*) была постпамять, память о давних событиях. Понимая, что уже не в состоянии опереться на бодрые реляции о боевых победах, русские авторы стали вспоминать драматические события своей истории и прежде всего Смуту 1612 года. Эта аналогия послужила оправданию сдачи и пожара Москвы в 1812 году, трансформации катастрофы в священную жертву. Искривление памяти стало нормой и диктовало новую модель истории: от поражения к победе, которая оправдывает поражение.

БРОДСКИЙ И УРА-ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

В юбилейном 1912 году либеральная критика не заметила особых достоинств у литературы, посвященной 1812 году. В ретроспективном обзоре литературы первых двух десятилетий Николай Бродский (1881–1951) приходит к неутешительным выводам: литература не создала достойного исторического события памятника: «вся в тонах минувшего XVIII века, риторически ‘воспевшая’ жизнь, односторонне выразила общественные настроения»⁴. Он повторяет мнение, высказанное несколько ранее Александром Пыпиным (1833–1904), что «двенадцатый год оставил в современной литературе замечательно малый след, не отвечающий его историческому значению», и в основном отразил «патриотическую радость об изгнании врага из пределов отечества», не затрагивая «оборотной стороны событий»⁵. Оценка Бродского касается как простонародных и лубочных

coming next”. D. H. Fischer, *Historians’ Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought*, Harper Torchbooks, New York 1970, с. 209.

⁴ Н. Бродский, *Из литературных отражений Отечественной войны // В. Пичета (ред.), Отечественная война и ее причины и следствия*, Издательство И.Д. Сытина, Москва 1912, с. 181. Здесь и далее все цитаты и заглавия, записанные в старой орфографии, приведены к нормам современного русского языка.

⁵ А. Пыпин, *Грибоедов*, Сотрудничество, Петроград 1919, с. 17.

афиш Федора Ростопчина, «рассказиков и анекдотов» из журналов «Русский вестник» (редактор Сергей Глинка) и «Сын Отечества» (редактор Николай Греч), так и высокой поэзии, срывавшейся от одических дифирамбов к «настоящему стихотворному улюлюканью, рифмованной травле, разжигавшей в читателе самые низкие страсти»⁶.

В частности, Бродский фиксирует крутой разворот, совершенный русской ментальностью тех лет, от галломании к франкофобии, выразившийся в молниеносном переодевании недавних галломанов в русских патриотов, которым позднее Петр Вяземский по аналогии с франц. *du patriotisme d'antichambre* 'лакейский патриотизм' дал название «квасной патриот»⁷. Найти таких оборотней не составляет труда. Например, Сергей Глинка (1775–1847), один из идеологов патриотического направления, а в прошлом убежденный космополит и «более чем либерал»⁸, ср.: «Вчера брат мой, Сергей Николаевич, выпроводил жену и своих детей. Сегодня жег и рвал он все французские книги из прекрасной своей библиотеки, в богатых переплетах, истребляя у себя все предметы роскоши и моды»⁹, — пишет 2 сентября 1812 г. о своем старшем брате Федор Глинка. В изданных в 1836 году мемуарах на титульной странице Сергей Глинка горделиво назвал себя «первым ратником Московского ополчения», но в ополчение, созданное его идеологическим союзником генерал-губернатором Москвы Федором Ростопчиным, он так и не вступил:

До оставления Москвы я порывался стать перед Москвой не на месте чиновном, но наряду с ратниками. Я был остановлен и оставлен в Москве, дело мое кончилось с Москвой. А за стенами Москвы я бесприютный отец бесприютного семейства¹⁰.

Точно так же и Ростопчин бежал и бросил на произвол судьбы сформированное ополчение, приказав поджечь склады, что вы-

⁶ Н. Бродский, *Из литературных отражений Отечественной войны...*, с. 170.

⁷ См.: Вяземский П. (Г.Р.К.), *Письмо из Парижа в Москву*, „Московский телеграф“ 1827, ч. 15, с. 232.

⁸ См. Н. Лупарева, *Становление консервативных националистических взглядов Сергея Николаевича Глинки*, „Вестник Сургутского государственного педагогического университета“ 2012, № 4 (19), с. 18.

⁹ Ф. Глинка, *Письма русского офицера*, Тип. „Русского“, Москва 1870, с. 27–28.

¹⁰ С. Глинка, *Записки о 1812 годе*, Издание Императорской Российской академии, Санкт-Петербург 1836, с. 72.

звало большой пожар. Такое лицемерие дворянства, воспевавшее веру в богоизбранный, но крепостной народ¹¹, также составляло признак времени, о котором пишет Бродский.

ЛИТЕРАТУРА ДОКУМЕНТА И «РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ПОВЕСТВОВАНИЯ»

Изучение литературы документа: писем, походных записок, дневников, воспоминаний, аналитических и объяснительных записок, военной документации, материалов Военно-ученого архива, опубликованных в начале 1900-х гг., углубляет проблему «искаженной памяти» (*distorted memory*) и искривленных воспоминаний.

Источниковед Андрей Тартаковский, предпринявший попытку отделить поденные записи от воспоминаний, замечает, что некоторая часть дневников оказалась утерянной, а оставшаяся — подверглась «мемуаризации» и превратилась в «ретроспективные повествования»¹². Дневники корректировались с учетом того, куда склонялась чаша весов послевоенных дискуссий, а также личных пристрастий участников и очевидцев войны.

Но кроме того мемуаризация происходила естественным образом: авторы стремились воплотить образ всезнающего нарратора, повествователя-провидца, бытописателя (историка), а свои записи переделывали в письма, написанные в духе Лоренса Стерна, Жан-Жака Руссо и Николая Карамзина. Наиболее полно это удалось сделать Федору Глинке (1786–1880). Первая публикация *Писем русского офицера* в 1815 году принесла автору литературный успех и до сих порставляет историкам наиболее достоверный материал. Ко второй публикации в 1870 г. автор вспоминает давний разговор с Василием Жуковским, который советовал их переписать к следующему изданию:

Тут, кстати, вы можете пересмотреть, дополнить, а иное [здесь и далее до особого указания разрядка автора — Р.Ш.] (что схвачено второпях, на походе) и совсем, пожалуй, переписать. — Теперь ведь уж уяснилось многое, что прежде казалось загадочным и темным¹³.

¹¹ Н. Бродский, *Из литературных отражений Отечественной войны...*, с. 181.

¹² А. Тартаковский (ред.), *1812 год... Военные дневники*, Советская Россия, Москва 1990, с. 9–10.

¹³ Ф. Глинка, *Письма русского офицера...*, с. III.

Нельзя не вспомнить конъюнктурные способности автора главного гимна тех лет *Певца во стане русских воинов* и многократные вычеркивания имен героев в угоду политической ситуации. Но Глинка приводит и протест Ивана Крылова:

[...] всякая вставка, как бы вы хитро ее ни спрятали, будет выглядеть новою, заплатою на старом кафтане. Оставьте нетронутым все, что написано у вас, где случилось, как пришлось [...] Оставьте в покое ваши походные строки [...] Предоставьте историку изыскивать, дополнять и распространяться о том, чего вы, как фронтовой офицер, не могли ни знать, ни ведать¹⁴.

Во втором издании, повинаясь совету Крылова, Глинка ничего не изменил. Но сама книга *Писем* лишь в некоторых частях сохраняет аутентичные, незаконченные описания, в то время как значительная часть книги — эпистолы разъяснительного характера, написанные по следам событий.

Вот пример законченной, сделанной картинкой одного драматического дня, с эпиграфом, философским подтекстом и моралью. В записи от 4 (16) сентября Глинка наблюдает переправу русских войск, покинувших горящую Москву, и намекает на «какое-то очень искусное движение влево»¹⁵ — поворот войск в тыл французам, известный как Тарутинский маневр. Однако поражает какая-то безвременность; во всем фрагменте нет глаголов в настоящем времени, дневниковая запись превратилась в «ретроспективное повествование» о прошедшем из будущего: («Я говорил... Я видел... Так скажет История»). Вспоминая Готфрида Вильгельма Лейбница и его крылатую фразу о свернутом времени: «время настоящее беременно будущим»¹⁶, — Глинка обосновывает модель повторяющейся и разворачивающейся истории: «[...] я предчувствую, что , рожденное счастливыми обстоятельствами настоящего, должно быть некоторым образом повторением прошедшего»¹⁷. Поэтому он нанизыва-

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, с. 28.

¹⁶ Там же, с. 29. Ср.: „[...] le présent est plein de l'avenir et chargé du passé”. Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, Ernest Flammarion, Editeur, Paris 1921, с. 16. Ср.: «настоящее чревато будущим и обременено прошедшим» (пер. П.С. Юшкевича) — ГВ. Лейбниц, *Новые опыты о человеческом разумении автора системы о предустановленной гармонии* // того же, *Собрание сочинений в 4-х томах*, т. 2, Мысль, Москва 1983, с. 54.

¹⁷ Ф. Глинка, *Письма русского офицера...*, с. 29.

ет друг на друга схожие эпизоды: сожжение Москвы крымским ханом Девлет-Гиреем в 1571 г., Смуту 1612 года, — пытаюсь осмыслить очередную потерю Москвы и цитируя Михаила Кутузова: «Потеря Москвы не есть еще потеря Отечества. Так скажет история»¹⁸. На самом деле в донесении царю от 4 сентября, опубликованном 17 сентября (когда об этом мог узнать Глинка), у Кутузова была важная оговорка: «возвратная [здесь и далее до особого указания разрядка наша — Р. Ш.] потеря Москвы не есть потеря Отечества»¹⁹, которая существенно меняет смысл фразы и вносит новое условие. Там же Кутузов назвал действия армии «победоносными», Барклая де Толли обвинил в сдаче Москвы, а указанный маневр назначил на следующий день (!)²⁰. Для перестройки общественного мнения понадобится значительно большее время: оно было ошеломячено фактом неожиданной сдачи столицы. Такие события нельзя предугадать, их можно только осмыслить.

ТОЛСТОЙ И ПАРАДОКС КЛАУЗЕВИЦА

После поражения России в Крымской войне (1853–1855) русские авторы стали более критично относиться к оценкам событий 1812 года. Наиболее резкая отповедь прозвучала со стороны Льва Толстого в его пространных рассуждениях о войне. Толстой изучал историю войны по мемуарам русских и французских авторов (Филипп-Поль де Сегюр), историческим исследованиям (Модест Богданович), опираясь на достаточную историческую перспективу, но *Войну и мир* (1868) поспешили объявить антиисторическим произведением, «историческим вольнодумством»²¹. Однако то, что у Толстого шло наперекор тенденции освещения войны, является подрывом исторических предрассудков и ретроспективных искажений.

Первую главу второй части 3-го тома Толстой начинает с интересного рассуждения об отражении войны в сознании совре-

¹⁸ Там же, с. 29.

¹⁹ М. Кутузов, *Сборник документов*, т. 4, ч. 1, Военное издательство министерства обороны Союза ССР, Москва 1954, с. 234.

²⁰ Там же, с. 233, 235.

²¹ См. П. Вяземский, *Воспоминания о 1812 годе* // того же, *Полное собрание сочинений*, том 7, Издание графа Шереметева, Санкт-Петербург 1882, с. 194–196.

менников. Он видит, что ход и смысл событий не совпадает с тем, как события позже выстраивались в сознании современников:

Они боялись, тщеславились, радовались, негодовали, рассуждали, полагая, что они знают то, что они делают, и что делают для себя, а все были непроизвольными орудиями истории и производили скрытую от них, но понятную для нас работу²².

Образовавшийся зазор между событием, его акторами («непроизвольными орудиями истории») и акторами исторической перспективы (сознательными участниками, историками) очень важен, замечание его самими участниками приводит к искривлению отражения в зеркале сознания. Учитывая этот зазор, Толстой считает, что ни русские, ни французы не могли предвидеть, что движет их к известному финалу. Французов погубило то, чего они не учли или недооценили: климат, растянутые коммуникации, партизанская война. В свою очередь русские не могли предвидеть, что поражения и отступления «вдвое слабейшей, неопытной и предводимой неопытными полководцами»²³ армии приводили их к победе.

Отмеченный Толстым казус напоминает парадокс кампании 1812 года, описанный Карлом фон Клаузевицем:

Русские редко опережали французов, хотя и имели для этого много удобных случаев; когда же им и удавалось опередить противника, они всякий раз его выпускали; во всех боях французы оставались победителями; русские дали им возможность осуществить невозможное; но если мы подведем итог, то окажется, что французская армия перестала существовать, а вся кампания завершилась полным успехом русских, за исключением того, что им не удалось взять в плен самого Наполеона и его ближайших сотрудников²⁴.

И хотя цитата Клаузевица относится ко второй фазе кампании, она применима и к первой: русские вынужденно отступали под натиском превосходящего противника, уступали пространство, которое в конце концов погубило армию Наполеона на обратном пути. Вопрос заключается в том, каким образом непроизвольность (вынужденность) заменилась в преднамеренность, которую впоследствии стали называть «скифским» планом отступления.

²² Л. Н. Толстой, *Война и мир*, том 3 // того же, *Собрание сочинений в 22 тт.*, т. 6, Художественная литература, Москва 1980, с. 105.

²³ Там же, с. 106.

²⁴ К. фон Клаузевиц, *1812, Поход в Россию*, пер. А. Рачинского Захаров, Москва 2004, с. 124.

ТОЛСТОЙ И ПРОБЛЕМА РЕТРОСПЕКТИВНОЙ ПРЕДВЗЯТОСТИ

В рассуждениях Толстого важна мысль о перевернутом положении вещей в сознании современников. Прежде неочевидное и маловероятное, позже стало очевидным и заранее предвиденным, случайное — преднамеренным, вынужденное — запланированным. По мнению Толстого, именно этот переворот (инверсия) предопределил практически всю литературу о войне.

В исторических сочинениях о 1812-м годе авторы французы очень любят говорить о том, как Наполеон чувствовал опасность растяжения своей линии, как он искал сражения, как маршалы его советовали ему остановиться в Смоленске, и приводить другие подобные доводы, доказывающие, что тогда уже будто понята была опасность кампании; а авторы русские еще более любят говорить о том, как с начала кампании существовал план скифской войны заманивания Наполеона в глубь России, и приписывают этот план кто Пфулю, кто какому-то французу, кто Толю, кто самому императору Александру, указывая на записки, проекты и письма, в которых действительно находятся намеки на этот образ действий. Но все эти намеки на предвидение того, что случилось, как со стороны французов так и со стороны русских выставляются теперь только потому, что событие оправдало их. Ежели бы событие не совершилось, то намеки эти были бы забыты, как забыты теперь тысячи и миллионы противоположных намеков и предположений, бывших в ходу тогда, но оказавшихся несправедливыми и потому забытых. Об исходе каждого совершающегося события всегда бывает так много предположений, что, чем бы оно ни кончилось, всегда найдутся люди, которые скажут: «Я тогда еще сказал, что это так будет», забывая совсем, что в числе бесчисленных предположений были делаемы и совершенно противоположные²⁵.

В этой обширной цитате с предельной точностью описывается механика когнитивного искажения, известного как знание задним числом, отраженного в русских пословицах типа «Русский человек задним умом крепок» (ср. англ. *with the wisdom of hindsight*) и фраземе «задним числом». Данный феномен исследуется в социальной психологии, в качестве проблемы ретроспективной предвзятости (*hindsight bias*), ползучего детерминизма (*creeping determinism*), поставленной психологом Барухом Фишхоффом в 1975 году на примере «предвиденного заранее» визита президента Ричарда Никсона в Китай²⁶. Этим

²⁵ Л. Толстой, *Война и мир*, т. 3..., с. 106–107.

²⁶ B. Fischhoff, *Hindsight ≠ foresight: The effect of outcome knowledge on judgment under uncertainty* [reprint], „Quality & Safety in Health Care” 2003, nr 12, с. 304–312; „Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance” 1975, Vol. 1, сс. 288–299.

явлениям сопутствуют эффекты неизбежности, предсказания и искажения памяти, показательной формулой которых являются фразы: «Я говорил, что так будет» (*I said it would happen*), «Это должно было случиться» (*It had to happen*), «Я знал, что так будет» (*I said it would happen*)²⁷.

В исследовании данного феномена в филологической науке мы опираемся на концепцию Бахтина–Айрапетяна. Так, понятие «историческая инверсия» у Михаила Бахтина объясняет подмену причины и следствия в ретроспективе, идеализацию и героизацию прошлого в фольклоре и романе²⁸. В свою очередь «историческая инверсия» составляет главное свойство мифотворческого мышления в работах Вардана Айрапетяна: «мифотворческое мышление, для которого главное есть старшее, первое по времени, начинает с конца-иного и производит из него все; это и есть ‘историческая инверсия’» (см. фрагмент г723)²⁹.

Таким образом, авторы-мемуаристы, ретроспективно осмысливающие свои собственные наблюдения, знания и опыт, невольно становятся мифотворцами и подменяют естественный порядок («это было так») на обратный («это должно быть так»): где главное («правда») становится старшим («это было давно»).

БОРОДИНО ЛЕРМОНТОВА

И ЗАПИСКИ ПОХОДНОГО АРТИЛЛЕРИСТА РАДОЖИЦКОГО

Так, у Бахтина ярким примером исторической инверсии является фраза из стихотворения Юрия Лермонтова *Бородино* (1837) «Богатыри — не вы». В этом ставшем хрестоматийным на многие века стихотворении ветеран перед лицом молодого поколения не только вспоминает события прошлого, но и, пишет Бахтин, сам «рос за счет будущего»³⁰, героизируя прошлое и наделяя статусом «богатырей» погибших товарищей. На уровне фольклорного человека, близкого к нативному мышлению и мифологии, эта инверсия считается естественной. Между тем

²⁷ N.J. Roesse and K.D. Vohs, *Hindsight Bias*, «Perspectives on Psychological Science», vol. 7, nr 5, (2012), с. 412.

²⁸ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе* // того же, *Собрание сочинений*, т. 3, Языки славянских культур, Москва 2012, с. 399–404.

²⁹ В. Айрапетян, *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, Москва 2011, с. 241–242.

³⁰ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе...*, с. 402.

герой ставит политически острый вопрос о смысле Бородинской битвы, о смысле жертв:

Скажи-ка дядя, ведь недаром Москва,
Спаленная пожаром Французу отдана
[...]
Недаром помнит вся Россия
Про день Бородина!³¹

Очевидный параллелизм (*недаром?* и *недаром!*)³² наделяет поставленный вопрос злободневной актуальностью о смысле жертвоприношения Москвы и тем самым дискутирует с общепризнанной традицией.

Но вот мифотворческое мышление (по Айрапетяну) свойственно нарратору более раннего стихотворения *Поле Бородина* (1830): герой, которого трудно обвинить в ограниченном кругозоре, погибает в гуще битвы, не зная, чем закончилась битва, но зная, что в ряду сражений и громких побед XVIII века Бородино занимает особое место:

Однако же в преданьях славы
Всё громче Рымника, Полтавы
Гремит Бородино³³.

Бородино «громче», поскольку оно последнее в ряду громких побед. Романтически настроенный автор описывает событие в контексте исторического предрассудка («преданий славы») и данной заранее оценки.

Следы мифотворческого мышления можно обнаружить у нарратора *Бородина* — представителя фольклора с ограниченным кругозором, судящего о событиях бесхитростно и простодушно. Описывая долгий путь отступления русской армии, он не скрывает своего раздражения и демонстрирует готовность вступить в бой. Так, за русским солдатом тянется длинный, про-

³¹ М. Лермонтов, *Бородино* // того же, *Полное собрание сочинений в 10 томах*, т. 2, Воскресенье, Москва 2000, с. 63.

³² В первой публикации два слова «недаром» писались слитно согласно нормам орфографии (см. «Современник» 1837, № 6, с. 207). Современное раздельное написание снимает актуализацию смысла и вносит актуализацию цены, что обесмысливает вопрос.

³³ М. Лермонтов, *Поле Бородина* // того же, *Полное собрание сочинений в 10 томах*, т. 1, Воскресенье, Москва 2000, с. 272.

тяженностью в столетье, шлейф славы и побед, он опутан этим шлейфом и не видит реальности.

Так же не замечает реальности и возможный прототип лермонтовского героя Илья Раджицкий (1788–1861), офицер-артиллерист, в будущем мемуарист и исследователь флоры. В первой, журнальной, версии *Походных записок артиллериста* Раджицкий размышляет в духе фольклорного героя Лермонтова. Не без гордости описывает реакцию на прочтение манифеста Александра I о начале войны: «Канониры побежали к своим местам, думая уже начинать дело»³⁴. А его рассуждения о ретирade — отступлении представляются откровенным самохвалством:

До того времени Русские не умели ходить назад, и слово «ретирada», по их понятию, заключало в себе нечто предосудительное, несвойственное духу истинных героев, приученных Румянцевым и Суворовым ходить всегда вперед — и побеждать³⁵.

Раджицкий почему-то забывает, что в начале столетия русские войска понесли обидное поражение от Наполеона под Аустерлицем (1805) и Фридландом (1807), итогом которых стал Тильзитский мир. Также в 1805 году под предводительством Кутузова русские войска совершили форсированный отступательный маневр, пройдя более 400 км за один месяц³⁶. Однако Раджицкий склонен выискивать виноватых среди офицеров-иностранцев:

Кажется, можно даже отвечать, что Русской Генерал никогда не решился бы на продолжительную ретирadu; он бы скорее насмерть лег со всеми Русскими у рубежа границы, нежели бы согласился вести за собою неприятеля в сердце отечества³⁷.

Так, Раджицкий (а вместе с ним и лермонтовский артиллерист) участвует в травле командующего 1-й армии Барклая де Толли,

³⁴ И. Раджицкий, *Походные записки артиллериста из кампании 1812 года*, «Отечественные записки» 1823 г., ч. 16, октябрь, с. 108.

³⁵ Там же, с. 111. В тех же самых словах рассуждает и Филипп-Поль Сегюр о разложении французской армии во время отступления: «Для людей же, привыкших издавна побеждать, конечно, была невыносима мысль признать себя побежденными» — Ф. П. де Сегюр, *История похода в Россию. Мемуары генерал-адъютанта*, пер. А. Иванов, Захаров, Москва, 2014, с. 218.

³⁶ Ульмско-Ольмюцкий марш-маневр Кутузова, Сетевой журнал «Хронос», https://www.hrono.ru/sobyty/1800sob/1805ulm_olm.php (31.03.2025).

³⁷ И. Раджицкий, *Походные записки артиллериста...*, с. 111.

на которого пала тяжесть обвинения в неудачах, потерях и даже измене³⁸.

Но интересно, что страницей ранее Радужицкий бросался в другую крайность, отмечая превосходство и профессионализм французской армии, стратегический талант Наполеона: «История новейших времен в Европе еще не представляла ему равного»³⁹. Русская армия теперь оказывается «слабейшей», и, сам того не замечая, вопреки своей критике, автор начинает хвалить русское отступление:

И так слабейшему надобно было прибегнуть к особенной осторожности; надобно было уступать шаг за шагом сильному неприятелю, заводить его более в пустые и бесплодные места, в леса и болота, где бы недостаток пищи, изнеможение от продолжительных маршей и суровость климата столько бы истощили его, чтобы нам поравняться с ним — для нападения открытою силой. Пример гибели Карла XII был свеж в памяти Русских; Наполеон, счастливейший в предприятиях, быть может, надеялся более успеха⁴⁰.

Подобный анахронизм (о Карле XII позднее скажет Барклай в обращении к армии после оставления Москвы) и релятивизм объясняется двойственной позицией (или совмещением) «непроизвольного» актора события и актора ретроспекции. Автор, вспоминая события минувших лет, подменяет переживание осмыслением с позиции нового знания (а фактически переосмысливает их задним числом), судит от известного результата и создает свою историю с известным концом.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ МОТИВЫ

Итак, положение вещей, когда мемуаристы оправдывают или объясняют свои реакции на исторические события прошлыми и/или будущими событиями, назовем ретроспективными мотивом. Выделим несколько видов ретроспективных мотивов:

1) **Постпамять**: оправдание события давно прошедшим прошлым, славой, преданиями. В 1812 году стали видеть повторение 1612 года, в сражениях с Великой армией «дети Се-

³⁸ А. Тартаковский, *1812 год и русская мемуаристика*, Наука, Москва 1980, с. 74.

³⁹ И. Радужицкий, *Походные записки артиллериста...*, с. 109.

⁴⁰ Там же, с. 110.

вера» вспоминали Суворова и Румянцева, а вторжение неприятеля вглубь России оправдывали прецедентом Полтавской битвы (1709). В приказе императора по армиям, который цитирует Радожицкий, вспоминаются былые победы: «В них издревле течет громкая победами кровь Славян»⁴¹. За дело взялись так называемые «старые русские», которые «сужденья черпают из забытых газет Времен Очаковских и покоренья Крыма» (Грибоедов). Ключевые события войны принадлежат политическим консерваторам и ретроградам — Кутузову, Ростопчину, Александру Шишкову (автору патриотических царских манифестов). Именно последнему принадлежит идея связи Смуты (1612) с вторжением Наполеона: «Да встретит он (ополченец — Р.Ш.) в каждом дворянине Пожарского, в каждом духовном Палицына, в каждом гражданине Минина»⁴². Переключки между 1612 и 1812 годами послужили, по мнению Александра Осовата, созданию национальной концепции истории и ее сценария:

[...] сначала неудачи, временные и, может быть, даже затяжные, потом происходит некоторое достаточно чудесное возрождение национальных сил, обретение каких-то ресурсов — и мы одерживаем победу⁴³.

2) **Ретроспекция:** автор-очевидец или современник пишет о событии как историк, находясь в ретроспективной позиции по отношению к нему и его результату. Прецедент исторической инверсии (Бахтин), служащий героизации и идеализации прошлого. Автор не описывает опыт, а вспоминает, оглядывается назад, осмысливает, подменяя ход события его интерпретацией. Оправдания и отчеты Барклая де Толли⁴⁴, составленные

⁴¹ *Собрание высочайших манифестов, грамот, указов, рескриптов, приказов войскам и разных извещений последовавших в течение 1812, 1813, 1814, 1815 и 1816 годов*, В Морской типографии, Санкт-Петербург 1816, с. 7.

⁴² Там же, с. 15.

⁴³ А. Осоват, *Смута на службе патриотизма*, Расшифровка лекции, <https://arzama.s.academy/materials/1330> (31.03.2025).

⁴⁴ М. Барклай де Толли, *Объяснение генерала от инфантерии Барклая де Толли о действиях первой и второй западных армий в продолжение кампании сего 1812 года*, «Записки Императорской Академии наук», том 43, Издание Имп. Акад. наук, Санкт-Петербург 1882, с. 288–292. Важное место в освещении вопроса занимает переписка командующего и императора, см. В. Харкевич, *Барклай-де-Толли в Отечественную войну после соединения армий под Смоленском*, Гл. упр. уделов, Санкт-Петербург 1904.

постфактум, после увольнения, в немалой степени обусловили создание мифа о «скифском» плане: в них он конечным результатом оправдывает свои первоначальные планы. В работе его племянника Андрея Барклай де Толли ретроспективное искажение коснулось даже названия: *Краткое обозрение знаменитого похода российских войск против французов 1812 года* (март 1813)⁴⁵, словно это русские напали на французов.

3) **Анахронизм: суждение «от результата»**. К этому типу относятся суждения, маркирующие в той или иной степени (*по*) *следствие, конец, результат*. В категориях Ильи Гальперина это проспекция, ссылка на будущее⁴⁶, ср.: «Последствия совершенно оправдали решимость и дальновидность Российского полководца»⁴⁷ (Карл Толь, флигель-адъютант Кутузова), «Последствие, исполненное счастливейших для нас успехов, оправдало во всех отношениях сие искусное движение»⁴⁸. Однако сама проспекция является производной от ретроспекции и призвана оправдать и объяснить — ключевые глаголы — смысл события в глазах автора.

4) **Анахронизм: пророчество задним числом** (лат. *Vaticinium ex eventu*). Автор говорит о *провидении, предвидении* и *предузнании* (от глагола *предузнуть* ‘предугадать’), как правило, запоздалом. Эффекты неизбежности и предсказуемости — прямое следствие ретроспективной предвзятости⁴⁹. При этом нетрудно выявить фактические маркеры, свидетельствующие об анахронизме. Например, в царском Манифесте на окончание Отечественной войны от 25 декабря 1812 г.: «Предузнавая по известному из опытов беспредельному властолюбию и наглости предприятий его, приготовляемую от него Нам горькую чашу зол»⁵⁰ — вопреки логике предугадывается «по опыту», в конце самого опыта — *contradictio in adjecto*.

⁴⁵ А. Барклай де Толли, *Краткое обозрение знаменитого похода российских войск против французов 1812 года*, В типографии правительствующего Сената, Санкт-Петербург 1813.

⁴⁶ И. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, КомКнига, Москва 2007, с. 105–112.

⁴⁷ К. Толь, *Описание битвы при селе Бородине*, «Отечественные записки», Санкт-Петербург 1822, № 29, с. 310.

⁴⁸ Ф. Глинка, *Письма русского офицера...*, с. 195.

⁴⁹ N. J. Roese and K. D. Vohs, *Hindsight Bias...*, с. 412–413.

⁵⁰ *Собрание высочайших манифестов...*, с. 94.

Федор Глинка один из немногих, кто встал на сторону оклеветанного генералами и оплеванного солдатами Барклая де Толли, сравнил его с Колумбом:

Когда Колумб посредством глубоких соображений, впервые предузнал о существовании нового мира и поплыл к нему через неизмеримые пространства вод, то спутники его, видя новые звезды, незнакомое небо и неизвестные моря, предались было малодушному отчаянию и громко возроптали⁵¹.

Сам же командующий 1-й Западной армией, как известно, «предузнал» о своем плане намеренного отступления только после своей отставки, составляя рапорты и оправдательные отчеты.

5) **Релятивизм**, резкая перемена взглядов и оценок, переход из одного стереотипа в другой. Историческая перспектива и новые данные заставляют авторов менять аргументацию в одном и том же суждении, то есть «переобуваться на ходу», и заниматься самооправданием по принципу «Это было давно и неправда»⁵² или «Быть может, я ошибался, но говорил согласно с моим убеждением»⁵³ (Николай Раевский). При этом авторы остаются в пределах своих предрассудков и мифотворческого мышления. Не умея обосновать или провести связь между разными явлениями, автор свободно переходит из одного стереотипа в другой, не чувствуя каких-либо моральных обязательств и ответственности, а главное, не замечая зазора — противоречия между правдой и самооправданием.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ПАТТЕРНЫ

Различные переплетения и комбинации ретроспективных, анахронических, стереотипных, инверсионных, мифотворческих мотивов образуют модели и образы — ретроспективные пат-

⁵¹ Ф. Глинка, *Письма русского офицера...*, с. 14.

⁵² См. В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 155.

⁵³ Николай Раевский о своем оптимистическом докладе Михаилу Кутузову по итогам Бородинского сражения. В оригинале: «je me trompais peut-etre, mais je pensais ainsi dans le moment ou je parlais». М. Богданович, *История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам*, том II, Тип. Торгового дома Струговщикова и Ко, Санкт-Петербург 1859, с. 548, 549.

терны (рисунок, узор), посредством которых рассматривались перипетии кампании 1812 года. В паттернах, с одной стороны, обнаруживается склонность действовать согласно стереотипу и тенденции, а с другой — подвижность и динамичность в переходе от одной модели поведения к другой, приводящая к релятивизму. Назовем несколько ретроспективных паттернов, наиболее часто используемых в литературе о войне 1812 года.

Паттерн о победе наглядно показывает, каким образом поражение, очевидное и неочевидное, трансформируется в большую победу. Негативные последствия войны преобразуются в заведомо данный план победы, объясняются «провидением», оправдываются памятью о прошлом либо примером для будущего. Вынужденное отступление русской армии в ретроспективе превращается в намеренное, ср.:

Так! Русские отступили, потому что сие было намерение их, потому что они хотели завлечь тебя туда, где узнаешь, с кем ты имеешь дело. Не страх понудил их к отступлению [...] ⁵⁴.

В паттерне о победе преобладает мотив священной жертвы, в сожженной Москве намечается символ победы и нового миропорядка: «Ея развалины будут для нас залогом нашего искупления, нравственного и политического; а зарево Москвы, Смоленска и пр. рано или поздно осветит нам путь к Парижу» ⁵⁵, — пишет Александр Тургенев 27 октября 1812 г., призывая забыть о потерях и «частных неудачах»:

[...] и если мы совершенно откажемся от эгоизма и решимся действовать для младших братьев и детей наших и в собственных настоящих делах видеть только одно отдаленное счастье грядущего поколения, то частные неудачи не остановят нас на нашем поприще ⁵⁶.

Но Тургенев лишь развивает основную формулу, появившуюся в царском приказе от 29 сентября 1812 г., где Александр I призывает «потушить пожар Москвы кровью врагов» ⁵⁷. По сути, речь идет о травме, которую оставил пожар столицы, о болезненном

⁵⁴ Аноним, *Глас Истины*, «Сын Отечества» 1812, № 1, с. 3.

⁵⁵ В. Саитов (ред.), *Остафьевский архив князей Вяземских*, т. 1, Издание графа С.Д. Шереметева, Санкт-Петербург 1899, с. 6.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ *Собрание высочайших манифестов...*, с. 42.

воспоминании, трансформированном в месть. Метафора пожара становится знаком нового миропорядка уже после Венского конгресса: «Пожар ея был зарево свободы всех Царств земных»⁵⁸.

Паттерн о Бородинской битве тенденциозно представляет итог сражения как победу русской армии, несмотря на то что изобилует информацией о противоположном. Так, всюду превозносится самоотверженность солдат и офицеров, но не говорится о серьезных ошибках и просчетах командования, о том, что сражение было односторонним побоищем: «Это было ужасающее избиение [...]»⁵⁹. Умалчивается вопрос о склонности Михаила Кутузова к интриганству; показательна сцена⁶⁰ двух совершенно разных докладов Кутузову — Людвиг фон Вольцогена и Николая Раевского — о состоянии русских войск, в которой важно не что происходит, а кто говорит. Не учитывается отрешенность Кутузова от «страшной серьезности дня», вызванная алкоголем: «er sich den ganzen Tag über im Rücken der Armee unter Champagner-Flaschen und Delikatessen aufgehalten»⁶¹ [он провел целый день в тылу армии, среди бутылок шампанского и деликатесов. Перевод наш — Р.Ш.], реконструированная отчасти Толстым: «Кутузов с трудом жевал жареную курицу и сузившимися, повеселевшими глазами взглянул на Вольцогена»⁶². Все это выражается в замешательстве относительно двух противоположных приказов: о продолжении боя и об отступлении.

Вследствие этого происходит казус, связанный с оценкой события. В армии все: от Барклая де Толли до лермонтовского ветерана из стихотворения *Бородино* — начинают говорить о том, что победу у них украли: «Вот смерклось. Были все готовы / Заутра бой затеять новый / И до конца стоять...»⁶³ Однако это недовольство звучит после сигнала к отступлению и, следовательно, вступает в силу правило ретроспекции: только потеряв возможность продолжать бой, русский автор наполняется бравадой по отношению к нереализованной, упущенной возможности и утверждает

⁵⁸ Там же, с. 211.

⁵⁹ Ф. П. де Сегюр, *Поход в Россию...*, с. 215.

⁶⁰ Л. Толстой, *Война и мир*, Том 3..., с. 255–259. М. Богданович, *История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам*, Том II..., с. 219–220, 548–549. L. F. von Wolzogen, *Memoiren des königlich preußischen Generals der Infanterie*, Verlag von Otto Wiegand, Leipzig 1851, с. 145–146.

⁶¹ L. F. von Wolzogen, *Memoiren...*, с. 145.

⁶² Л. Толстой, *Война и мир...*, с. 257.

⁶³ М. Лермонтов, *Бородино...*, с. 66.

новый порядок: «Все утешались одержанною победою и с нетерпением ожидали следующего утра»⁶⁴. Желание продолжить сражение, возникшее впоследствии, не является показателем или критерием победы. Так же, в ретроспективе, фактическое поражение русской армии породило формулу «нравственной победы»⁶⁵.

Паттерн о безрассудстве или вине Наполеона. Модель ретроспективного объяснения причин поражения Наполеона была всеобщей и доминирующей: все цели Наполеона изначально были порочны, они основывались на ошибке, безрассудстве и вине Наполеона. В воображении русского автора ошибка (безрассудство, вина) Наполеона заключалась в том, что он не знал о своей ошибке и узнал о ней, когда было слишком поздно. «Как жестоко обманулся честолюбивейший из полководцев в дерзких мечтаниях своих!»⁶⁶. Или:

Если б Наполеон знал тогда, сколько было духа в Русских и охоты драться с ним, не утешался нисколько великих сил его, о коих мы тогда не имели обстоятельного сведения; и если бы вникнул в смысл Царского слова нашего Монарха, произнесшего сии достопамятные слова: не положу оружия, доколе ни одного неприятельского воина не останется в Царствии Моем; если б, говорю, Наполеон взвесил силу сказанного Царем; то да не имел бы безрассудной надежды, с занятием Москвы покорить Россию⁶⁷.

Но и молодой Александр Пушкин — по закону Клаузевица⁶⁸ (см. эпиграф) — лучше Наполеона был вооружен «готовыми принципами» и проинформирован насчет неудач французского императора:

Великодушного пожара
Не предузнав, уж ты мечтал,
Что мира вновь мы ждем, как дара;
Но поздно русских разгадал...
Война по гроб — наш договор!⁶⁹
(Наполеон, 1821).

⁶⁴ М. Барклай де Толли, *Изображение военных действий 1812 года*, В Университетской типографии, Москва 1859, с. 24.

⁶⁵ Л. Н. Толстой, *Война и мир*, Том 3..., с. 274. Н. Троицкий, *1812. Великий год России*, Омега, Москва 2007, с. 297–300.

⁶⁶ Ф. Глинка, *Письма русского офицера...*, с. 200.

⁶⁷ И. Радожицкий, *Походные записки артиллериста...*, с. 108–109.

⁶⁸ К. фон Клаузевиц, *1812. Поход в Россию...*, с. 74.

⁶⁹ А. Пушкин, *Собрание сочинений в 10 томах*, том 1, ГИХЛ, Москва 1959, с. 162.

Согласно этой логике, чья-то вина становится главным триггером действия и его смысла, мифотворческого в своей основе. Так, по вине Наполеона, русские армии отступали и сдали Смоленск и Москву, сгорела Москва, подожженная русскими:

Ты обратишь вину на Россиян; ты провозгласишь: Русские зажгли Москву [здесь и далее разрядка автора — Р.Ш.]. Нет! Не Русские, а твое бешенство зажгло или повелело зажечь ее; твой ужасный дух хотел возвеселиться блистательным позорищем гибели и разрушения⁷⁰.

И по той же самой вине Наполеона русские «развели миф о непобедимости Наполеоновской армии» в Бородинском сражении.

Паттерн о «скифском» плане — это модификация мифологии поражения как победы. После публикации воспоминаний адъютанта Наполеона Гийом-Матье Дюма (1839) в России заговорили о так называемом «скифском» плане: целенаправленном и преднамеренном отступлении русской армии в глубь страны, чтобы «заставить Наполеона обрести на берегах Волги вторую Полтаву» [*«faire trouver à Napoléon, sur les bords du Volga, un second Pultawa»*]⁷¹. Как известно, русская армия ни в одном сражении не разбивала французов, но тем не менее этими «зловещими предзнаменованиями» (*sinistres présages*), высказанными постфактум, вдохновились русские историки, принявшись доказывать наличие несуществующих планов отступления⁷², повторяя и приписывая Барклаю де Толли слова о Полтаве и Карле XII⁷³. Однако документов, свидетельствующих о намерениях армии отступать в «древние» русские губернии, обнаружено не было. А за таковые планы, по утверждению Ивана Жукова, нельзя принимать позднейшие рапорты Барклая де Толли, написанные в качестве оправдания, как и за доказательство нельзя принимать факт самого отступления: «будущего плана отступле-

⁷⁰ Аноним, *Глас Истины*, «Сын Отечества» 1812, № 1, с. 7.

⁷¹ M. Dumas, *Souvenirs du lieutenant général comte Mathieu Dumas*, Tome 3, Librairie de Charles Gosselin, Paris 1839, с. 416. Имеется в виду разгром армии Карла XII в Полтавской битве в 1709.

⁷² М. Богданович, *История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам*, Т. I. Тип. Торгового дома Струговщикова и Ко, Санкт-Петербург 1859, с. 104. А. Тартаковский, *Неразгаданный Барклай. Легенды и быль 1812 года*, Археологический центр, Москва 1996, с. 66–79.

⁷³ И. Радожницкий, *Походные записки артиллериста с 1812 по 1816 год*, т. 1, тип. Лазаревых ин-та вост. яз., Москва 1835, с. 179.

ния [...] никак нельзя подтверждать фактами, совершившимися впоследствии»⁷⁴.

В русской литературе эту идею освоил Сергей Глинка с подачи брата Федора. Причем Сергей относился к Барклаю презрительно: восхваляя его, тут же дискредитировал. Надеясь своего героя задачей планомерного отступления, Глинка тут же отбирал у него авторство плана: «Он отступал: но уловка умышленного отступления — уловка вековая»⁷⁵. Однако дискредитация пошла дальше, чем похвала, а Сергей окончательно запутался в перипетиях «скифского» плана. В *Записках*, изданных значительно позже, Сергей Глинка набросится на Барклая с критикой с позиции национализма: «Но Россия стоила того, чтоб ее отстаивать, а не играть русскими городами в шахматные ставки»⁷⁶. Обида за сожженные города Смоленск и Москва взяла верх над оправданием и восхвалением тактики отступления и «игры в кошки-мышки»⁷⁷. Таким образом, паттерн о «скифском» плане сформировался в результате ретроспективных искажений, став удобным нарративом о поражении как победе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Федор Глинка сразу же после завершения кампании 1812 года настойчиво требовал, чтобы была создана *История Отечественной войны*; ему, современнику и участнику истории, хотелось навсегда сохранить момент истории таким, каким он ее увидел и отобразил. Поэтому он писал, что «сочинитель истории (1812 г.) должен быть: воин, самовидец и, всего более, должен быть он русский»⁷⁸. Таким образом закладывался самый главный паттерн — антиисторичность истории; история с заранее известным результатом. Но такая, полностью идеологическая история лишена возможности чему-то научить.

⁷⁴ Ив. Жуков, *Мысли и замечания о плане отступления Русских войск внутрь Империи*, «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», В Университетской типографии, Москва 1867 г., кн. IV, с. 25.

⁷⁵ С. Глинка, *Записки о 1812 годе...*, с. 36.

⁷⁶ С. Глинка, *Записки*, Санкт-Петербург: Издание редакции журнала «Русская старина», Санкт-Петербург 1895, с. 254–255.

⁷⁷ См. К. фон Клаузевиц, *1812. Поход в Россию...*, с. 74.

⁷⁸ Ф. Глинка, *Письма к другу*, Современник, Москва 1990, с. 158.

Мышление ретроспективными паттернами свидетельствует о мифотворческом мышлении, утверждающем новый порядок — порядок победы, исключаящую всякую мысль о поражении. Стереотипы о войне 1812 года предопределили зарождение национальной концепции истории, идеологии консерватизма и славянофильства, полностью опирающейся на перевернутое — утопическое — представление о прошлом⁷⁹.

Обратной стороной мышления ретроспективными паттернами явились слепота, заблуждение, переоценка своих сил и недооценка сил противника (выражаемое фразеологией: ‘шапкозакидательство’), нежелание видеть подлинное лицо войны, брать ответственность на себя, признавать ошибки. Все эти факторы в конечном итоге привели к первому крупному поражению в следующей войне России с Европой — Крымской (1853–1855), а также к идеологическому и моральному кризису.

REFERENCES

- Clausewitz, Carl von. *Hinterlassene Werke des Generals Carl von Clausewitz über Krieg und Kriegführung. Der Feldzug von 1812 in Rußland...* Band 7, Berlin: Bei Ferdinand Dümmler, 1835.
- Dumas, Mathieu. *Souvenirs du lieutenant général comte Mathieu Dumas*. Tome 3. Paris: Librairie de Charles Gosselin, 1839.
- Fischer, David Hackett. *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought*. New York: Harper Torchbooks, 1970.
- Fischhoff, Baruch. "Hindsight ≠ foresight: The effect of outcome knowledge on judgment under uncertainty." *Quality & Safety in Health Care*, 2003, no. 12: 304–312 [original in: *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 1975, Vol. 1: 288–299].
- Leibniz. *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*. Paris: Ernest Flammarion, Editeur, 1921.
- Roese, Neal, Vohs, Kathleen. "Hindsight Bias." *Perspectives on Psychological Science*, 2012, Vol. 7, no. 5: 411–426.
- Walicki, Andrzej. *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002.
- Wolzogen, Ludwig Freiherrn von. *Memoiren des königlich preussischen Generals der Infanterie*. Leipzig: Verlag von Otto Wiegand, 1851.
- Айрапетян, Вардан. *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2011.
- Аноним. "Глас Истины." *Сын Отечества*, 1812, № 1: 1–17.

⁷⁹ См. А. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 2002.

- Барклай де Толли, Андрей. *Краткое обозрение знаменитого похода российских войск против французов 1812 года. Посвящается Отечеству*. Санкт-Петербург: В типографии Правительствующего Сената, 1813.
- Барклай де Толли, Михаил. *Изображение военных действий 1812 года*. Москва: В университетской типографии, 1858: 1–32.
- Барклай де Толли, Михаил. “Объяснение генерала от инфантерии Барклая де Толли о действиях первой и второй западных армий в продолжение кампании сего 1812 года.” *Записки Императорской Академии наук*. Том 43. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1882: 288–292.
- Бахтин, Михаил. “Формы времени и хронотопа в романе.” *Собрание сочинений Михаила Бахтина*. Т. 3. Москва: Языки славянских культур, 2012: 399–404.
- Богданович, Модест. *История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам*. Т. I, II. Санкт-Петербург: Типография торгового дома С. Струговщикова и Ко, 1859.
- Бродский, Николай. “Из литературных отражений Отечественной войны.” *Отечественная война и ее причины и следствия*. Пичега, Владимир (ed.). Москва: Издательство И.Д. Сытина, 1912: 165–181.
- Вяземский, Петр. “Воспоминания о 1812 годе.” *Полное собрание сочинений*. Том 7. Санкт-Петербург: Издание графа Шереметева, 1882: 191–213.
- Вяземский, Петр (Г.Р.К.). “Письмо из Парижа в Москву.” *Московский телеграф*, 1827, ч. 15: 216–232.
- Гальперин, Илья. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: КомКнига 2007.
- Глинка, Сергей. *Записки*. Санкт-Петербург: Издание редакции журнала ‘Русская старина’, 1895.
- Глинка, Сергей. *Записки о 1812 годе*. Санкт-Петербург: в типографии Императорской Российской академии, 1836.
- Глинка, Федор. *Очерки Бородинского сражения (Воспоминания о 1812 годе)*. Часть 1. Москва: В типографии Николая Степанова, 1839.
- Глинка, Федор. *Письма к другу*. Москва: Современник, 1990.
- Глинка, Федор. *Письма русского офицера о Польше, австрийских владениях, Пруссии и Франции*. Москва: тип. ‘Русского’, 1870.
- Жуков, Иван. “Мысли и замечания о плане отступления Русских войск внутрь Империи.” *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. кн. IV. Москва: В Университетской типографии, 1867: 16–38.
- Клаузевиц, Карл фон. *1812 год. Поход в Россию*. Transl. Рачинский, Александр. Москва: Захаров, 2004.
- Кутузов, Михаил. *Сборник документов*. Т. 4, ч. 1. Москва: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1954.
- Лейбниц, Вильгельм Готфрид. “Новые опыты о человеческом разумении автора системы о предустановленной гармонии.” *Собрание сочинений в 4-х томах*. Том 2. Москва: Мысль, 1983: 47–545.
- Лермонтов, Михаил. *Полное собрание сочинений в 10 томах*. Москва: Воскресенье, 2000.
- Лупарева, Надежда. “Становление консервативных националистических взглядов Сергея Николаевича Глинки.” *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*, 2012, № 4 (19): 18–23.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ПАТТЕРНЫ...

- Мартынов, Геннадий (ed.). *Отечественная война 1812 года глазами современников*. Москва: Ломоносов, 2012.
- Осповат, Александр. [Расшифровка лекции] *Смута на службе патриотизма*. "Arzamas."
- Пушкин, Александр. *Собрание сочинений в 10 томах*. Москва: ГИХЛ, 1959–1962.
- Пыпин, Александр. *Грибоедов*. Петроград: Сотрудничество, 1919.
- Раджицкий, Илья. "Походные Записки Артиллериста из кампании 1812 года." *Отечественные записки*, 1823 г., ч. 16, кн. 1: 107–120.
- Раджицкий, Илья. *Походные записки артиллериста с 1812 по 1816 год*. Т. 1. Москва: тип. Лазаревых ин-та вост. яз., 1835.
- Сайтов, Владимир (ed.). *Остафьевский архив князей Вяземских*. Том I. Санкт-Петербург: издание графа Сергея Д. Шереметева: 1899.
- Сегюр, Филипп-Поль де. *История похода в Россию. Мемуары генерал-адъютанта*. Transl. Иванов, Александр. Москва: Захаров, 2014.
- Собрание высочайших манифестов, грамот, указов, рескриптов, приказов войскам и разных извещений, последовавших в течение 1812, 1813, 1814, 1815 и 1816 годов*. Санкт-Петербург: В Морской типографии, 1816.
- Тартаковский, Андрей (ed.). *1812 год... Военные дневники*. Москва: Советская Россия, 1990.
- Тартаковский, Андрей. *1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения*. Москва: Наука, 1980.
- Тартаковский, Андрей. *Неразгаданный Барклай. Легенды и быль 1812 года*. Москва: Археологический центр, 1996.
- Толстой, Лев. "Война и мир." *Собрание сочинений в 22-х тт.* Т. 6. Москва: Художественная литература, 1980.
- Толь, Карл. "Описание битвы при селе Бородине." *Отечественные записки*, 1822, ч. 11, по. 28: 145–193.
- Троицкий, Николай. *1812. Великий год России*. Москва: Омега, 2007.
- Харкевич, Владимир. *Барклай де Толли в Отечественную войну после соединения армий под Смоленском*. Санкт-Петербург: тип. Гл. упр. уделов, 1904.

JANA LEWIŃSKA

<https://orcid.org/0000-0002-8960-6804>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

MY ZAMIATINA I ONI WITKIEWICZA W ZWIERCIADLE DYSTOPII: PERSPEKTYWA PORÓWNAWCZA

ZAMYATIN'S *WE* AND WITKIEWICZ'S *THEY* IN THE MIRROR OF DYSTOPIA: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

The article analyses two literary works of the 1920s — the novel *We* by Yevgeny Zamyatin and the drama *They* by Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy). Both works are seen as images of totalitarian regimes from a dystopian perspective. The focus is on the relationship between the individual and the authorities from the point of view of the problem of personality, resistance, and art. The primary method is comparative analysis. The conclusions drawn from the analysis show differences and similarities in the representation of the dangers arising from the development of the dystopian system. Witkiewicz's work shows the beginning of the formation of a totalitarian regime, while Zamyatin's work can be fully perceived as dystopian.

Keywords: Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy), Yevgeny Zamyatin, dystopia, totalitarianism

WPROWADZENIE

Zarówno dystopia, jak i utopia zyskują coraz większą uwagę nie tylko w badaniach humanistycznych, ale także społecznych¹. Tendencja ta została zapoczątkowana w ostatnich dekadach XX wieku, na co wska-

¹ W polskiej przestrzeni akademickiej za przykład mogą posłużyć międzynarodowe konferencje naukowe, poświęcone problematyce dystopii i utopii z perspektywy politologicznej i lingwistycznej: np. konferencja naukowa *Utopie i dystopie wobec współczesnych lęków oraz nadziei społecznych* (Bydgoszcz, 2023), *Utopia for the Future* (Gdańsk, 2024). O dehumanizacji i depersonalizacji jednostki w społeczeństwie dystopijnym zob.: M. Heller, *Maszyna i śrubki: Jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki, Paryż 1988; A. Całek, *Sytuacje graniczne w antyutopii: od heroizmu do konformizmu*, w: M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska (red.), *Prace Herkulesa — człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012, s. 597–619.

zywał nie tylko wzrost zainteresowania tym gatunkiem, ale także rozwój studiów nad utopią. W 2009 roku Peter Fitting zwracał uwagę na organizacje zajmujące się badaniem wątków utopijnych oraz czasopisma poświęcone tej tematyce². Analizy utopii i dystopii nie tracą na aktualności, co tłumaczy się samą naturą tego gatunku literackiego: „Utopia zawsze była kwestią polityczną, niezwykłym przeznaczeniem dla formy literackiej”³. Z kolei badanie dystopii ukazuje głębokie refleksje nad współczesnym światem — jego politycznymi napięciami, rosnącym autorytaryzmem, kryzysami ekologicznymi oraz wpływem postępu technologicznego i sztucznej inteligencji na ludzką egzystencję. Christopher Schmidt podkreśla, że: „Pozornie osadzony w przeszłości, tryb postapokaliptyczny może funkcjonować jako okno na teraźniejszość”⁴, odzwierciedlenie niepokojów i obaw związanych z szeroko rozumianymi problemami współczesności. Tym sposobem wzrasta znaczenie badania dystopii jako narzędzia służącego do analizy bieżących zmian społecznych i politycznych. Asid Panda dodaje:

Literatura dystopijna nadal inspiruje do krytycznego zaangażowania, refleksji kulturowej i dyskusji na tematy społeczne, etyczne i polityczne. Służy jako istotne narzędzie do odkrywania ludzkiej kondycji w ciągle zmieniającym się świecie⁵.

Dystopie XX wieku koncentrowały się na wojnach, zagrożeniu nuklearnym i ekspansji reżimów totalitarnych, odzwierciedlając napięcia i wyzwania różnych epok. Dzieła te często przedstawiały ponure wizje przyszłości, zdominowane przez opresyjne rządy i perspektywę globalnej zagłady. W XXI wieku literatura dystopijna przesunęła uwagę na kwestie związane z kryzysami ekologicznymi oraz wszechobecną technologią wpływającą na prywatność i tożsamość: wraz z nasileniem konfliktów zbrojnych dystopie polityczne ponownie zyskały na znaczeniu, co podkreśla aktualność analizy dwudziestowiecznych utworów tego gatunku. Współczesne społeczeństwa, zmagające się

² Zob. P. Fitting, *A Short History of Utopian Studies*, „Science Fiction Studies” 2009, vol. 36, part 1, <https://www.depauw.edu/sfs/backissues/107/fitting107.htm> (30.08.2024).

³ F. Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, London, New York 2005, s. XI. Jeśli nie podano inaczej tłumaczenie moje — J.L.

⁴ C. Schmidt, *Why are Films on the Rise Again?*, „JSTOR Daily” 19 Nov. 2014, <https://daily.jstor.org/why-are-dystopian-films-on-the-rise-again/> (30.08.2024).

⁵ A. Panda, *The Changing Face of Dystopia: A Comparative Study of Literature in the 20th and 21st Centuries*, „Educational Administration: Theory and Practice” 2023, vol. 29, nr 4, s. 1084.

z tendencjami autorytarnymi i erozją wartości demokratycznych, mogą czerpać cenne wnioski i ostrzeżenia z wcześniejszych utworów.

Niniejszy artykuł koncentruje się na dwóch dziełach literackich, które powstały w latach 20. XX wieku — powieści *My* Jewgienija Zamiatina oraz dramacie *Oni* Stanisława Ignacego Witkiewicza (Witkacego)⁶. Biograficzne losy Witkiewicza (1885–1939) i Zamiatina (1884–1937) wykazują sporo podobieństw. Obaj pisarze urodzili się w ostatnich dekadach XIX wieku i doświadczyli głębokich zmian społeczno-politycznych, co znacząco wpłynęło na ich twórczość i światopogląd. Ten ostatni zresztą u obu pisarzy był zmienny. Nie ustawali oni w refleksji nad wydarzeniami swoich czasów, łączyło ich rozcieranie przyszłości ludzkości i strach przed kulturową degradacją. Znalazło to odzwierciedlenie w dystopijnych dziełach, w których przestrzegali przed możliwymi katastrofalnymi konsekwencjami totalitaryzmu. Według różnych opinii obaj autorzy byli uznawani za proroków. Czesław Miłosz podkreślał, że Witkiewicz był „prorokiem totalitaryzmu na długo przed Orwellem”⁷, a powieść Zamiatina często określa się jako proroczą. Symboliczne było również niemal równoczesny kres życia obu pisarzy w jednym z najmroczniejszych okresów historii Europy. Zamiatin zmarł w 1937 roku we Francji, dokąd wyemigrował po tym, jak jego dzieła zostały zakazane w Związku Radzieckim. Witkiewicz popełnił samobójstwo w 1939 roku, po ataku Związku Sowieckiego na Polskę⁸.

Dramat *Oni* Witkiewicza powstał w 1920 roku, w okresie głębokiego kryzysu wewnętrznego, wywołanego przełomowymi wydarzeniami biograficznymi. Kluczowym z nich było samobójstwo narzeczonej w 1914 roku, po którym artysta wpadł w depresję. Istotną rolę w jego

⁶ Podczas gdy powieść Zamiatina *My* doczekała się obszernego opracowania w historiografii (np. zob. A. Gildner, *Proza Jewgienija Zamiatina*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1994; prace Katarzyny Dudy i innych), dramat Witkiewicza *Oni* nie zyskał takiej uwagi. Przede wszystkim akcent położony jest na badanie takich dramatów jak *Szewcy*, *Pożegnanie jesieni*, *Nienasycenie*. Należy jednak zauważyć, że badacze wielokrotnie podnosili kwestię dystopijnego charakteru dzieł dramaturga. Dziś aktywne badania dziedzictwa Witkiewicza z perspektywy filozoficznej prowadzi Maciej Dombrowski. Zob.: M. Dombrowski, *Monadyzm biologiczny a problem psychofizyczny. Studium filozofii Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.

⁷ Cz. Miłosz, *Witkacy. Prorok zagłady*, rozmowę przepr. J. Kalabiński, „Polskie Radio 24” 2014, <https://www.polskieradio.pl/207/3792/artykul/1194101,prorok-zagłady> (03.11.2024).

⁸ A. Guzek, *St.I. Witkiewicz (Witkacy) — przegrana walka o tożsamość?*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 2000, R. IX, Nr 3 (35), s. 253.

życiu i twórczości odegrał także tzw. okres rosyjski (1914–1918), kiedy Witkiewicz służył w armii carskiej. Doświadczenia pierwszej wojny światowej, gwałtowne zmiany polityczne oraz rewolucje w Rosji miały znaczący wpływ na jego światopogląd i późniejszą twórczość dramaturgiczną. Niezwykle istotne były również refleksje nad sztuką teatralną, a zwłaszcza rozwijana przez niego Teoria Czystej Formy, która nie tyle odtwarza rzeczywistość, ile dąży do wywołania u odbiorców doświadczenia metafizycznego.

Marina Chatiamowa zwraca uwagę, że w przypadku *Zamiatina* należy zrozumieć, iż czas powstania powieści *My*, tj. przełom pierwszej i drugiej dekady XX wieku pokrywa się z okresem refleksji estetycznej autora⁹. Przedstawiając dystopijne społeczeństwo *Zamiatin* wchodzi w intertekstualny dialog z rosyjskimi klasykami¹⁰. Kluczowymi tematami jego twórczości stają się egzystencjalne pytania dotyczące korelacji między wolnością a jej brakiem, a także relacji między jednostką a społeczeństwem w warunkach totalitarnej rzeczywistości. U *Zamiatina* na pierwszy plan wysuwa się problem wchłonięcia człowieka przez totalitarne społeczeństwo, podczas gdy u innych rosyjskich klasyków dominuje albo idea odkupienia, albo dążenie do stworzenia społeczeństwa idealnego. Również refleksje nad komunizmem odegrały kluczową rolę w kształtowaniu twórczości pisarza:

[*Zamiatin*] w swojej twórczości literackiej i w pracach teoretycznoliterackich sprzeciwiał się dążeniom działaczy komunistycznych, usiłujących wszelkimi środkami zapewnić sobie kontrolę nad sztuką i narzucić jej własny program ideologiczny i estetyczny¹¹.

Tak czy inaczej, utwory *Oni* i *My* można postrzegać jako ostrzeżenia przed rosnącym zagrożeniem totalitaryzmem i próbami standaryzacji społeczeństwa, które autorzy przewidywali w odniesieniu do swoich krajów. Biorąc pod uwagę liczne wspólne elementy tych intencji, jako cel niniejszego artykułu postawiłam sobie przeprowadzenie analizy porównawczej obu dzieł. Analiza ta pozwoli lepiej zrozumieć, w jaki

⁹ М. Хатямова, *Искусство как должное в романе Е. Замятина „Мы”*, w: Т. Рыбальченко (red.), *Русская литература в XX веке: имена, проблемы, культурный диалог*, Издательство Томского университета, Томск 2006, s. 9.

¹⁰ Problem intertekstualności doczekał się wielu opracowań. *Zamiatin* w swoich utworach prowadzi dialog m.in. z Puszkinem, Czernyszewskim, Dostojewskim, Bułhakowem i innymi, a każdy z tych aspektów zasługuje na osobną analizę.

¹¹ W. Kasack (red.), *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*, Przeł. B. Kodzis, Zakład Narodowy im. Ossolinskich, Wrocław 1996, s. 725.

sposób zarówno Zamiatin, jak i Witkiewicz przedstawiali zagrożenia związane z totalitaryzmem oraz próbami standaryzacji i automatyzacji społeczeństwa, prowadzące do zniszczenia indywidualizmu i osobowości jednostki. Dzieła obu autorów często były i są badane poprzez porównania z innymi dystopiami, jednak nigdy wcześniej nie podjęto próby ich analizy w ujęciu komparatystycznym.

REWOLUCJA BOLSZEWICKA

W pewnym sensie rewolucja bolszewicka z 1917 roku stanowiła punkt wyjścia w refleksji nad totalitaryzmem w pracach obu autorów.

Zamiatin zwraca szczególną uwagę w esejach na problem związany ze statusem twórcy po ustanowieniu reżimu bolszewickiego. Warto zaznaczyć, że pisarzowi nie była obca idea rewolucji jako impulsu niezbędnego do odnowy społeczeństwa i kultury:

Баргов, огнен, смертелен закон революции, но это смерть — для зачатия новой жизни, звезды. И холоден, синь, как лед, как ледяные межпланетные бесконечности, — закон энтропии...¹².

Rewolucja była postrzegana przez niego jako energia zdolna do zmiany sztywnego porządku rzeczy (entropia). Jak podkreśla Anna Gildner:

Zamiatin wierzył w pewne elementy niezmiennie, uniwersalne, działające i kierujące biegiem wszystkiego. Według niego w każdej dziedzinie po etapie rewolucji musi nastąpić okres entropii i muszą się pojawić heretycy, którzy się tej entropii przeciwstawia i doprowadzą do nowej rewolucji. „Rewolucja” nie była dla Zamiatina pojęciem politycznym, lecz filozoficznym, uniwersalnym¹³.

We wczesnych latach po ustanowieniu reżimu Zamiatin był zaniepokojony tłumieniem wolności artystycznej i losem rosyjskiej literatury:

Этим презрительным декретом — французская революция гильотинировала переряженных придворных поэтов. А мы — своих „юрких авторов, знающих, когда надеть красный колпак и когда скинуть”, когда петь сретение царя и когда молот и серп, — мы их преподносим народу

¹² E. I. Zamiatin, *O literaturze, rewolucji, entropii i прочем*, Викисклад 1923, <https://goo.su/eSRU> (20.08.2024).

¹³ A. Gildner, *Myślenie uniwersalistyczne Eugeniusza Zamiatina*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1992, nr 17, s. 69.

как литературу, достойную революции. И литературные кентавры, давая друг друга и брыкаясь, мчатся в состязании на великолепный приз: монопольное право писания од, монопольное право рыцарски швырять грязью в интеллигенцию. Я боюсь — Пэян прав: это лишь развращает и принижает искусство. И я боюсь, что если так будет и дальше, то весь последний период русской литературы войдет в историю под именем юркой школы, ибо неюркие вот уже два года молчат¹⁴.

Innymi słowy, Zamiatin jako pisarz eserowski nie krytykował samej idei rewolucji, ale skupiał się na krytyce reżimu, czyli utrwalonej entropii. Witkiewicz był również pod silnym wpływem procesów rewolucyjnych w Rosji, co znalazło odzwierciedlenie w jego pesymistycznej wizji:

Na tle literatury mu współczesnej Witkiewicz był zjawiskiem dość niezwykłym i odosobnionym. Jego samotność wynikała z szczególnych doświadczeń osobistych: przede wszystkim z tego, że — bardzo głęboko przeżywszy rewolucję w Rosji — swoje lęki, obsesje i przeczucia demonstrował w kraju do katastroficznych przewidywań nieskłonny i konstruktywnie upojonym świeżo odzyskaną niepodległością. Dzięki swemu pesymizmowi Witkacy mógł być bardziej przenikliwy; stąd też — rzekomy formalista — dał w swej twórczości nader wierny obraz swoich czasów. Zarazem też dla przerażającej go wizji nieuchronnej zagłady widział uzasadnienie teoretyczne¹⁵.

Autor kreuje obraz rewolucji na kartach innego dzieła — *Pożegnania jesieni*, porównując ją z chorobą:

Rewolucja przywołuje zatem obrazy burzy, potopu, nocy, wulkanu i otchłani: repertuar apokalipsy. Ale także szaleństwa lub przynajmniej nerwicy. Rewolucja zdaje się nieraz przeżywana niczym choroba¹⁶.

Dążenie do zrozumienia procesów politycznych stanowi kluczową cechę twórczości Witkiewicza, który z wyjątkową wrażliwością reagował na wydarzenia swoich czasów.

Omawiane utwory są zatem alegoriami odnoszącymi się do tych samych wydarzeń — narodzin i rozwoju reżimów totalitarnych, szczególnie Związku Radzieckiego i rosnącej kontroli nad jednostką oraz jej wolnością. Zamiatin, żyjący w Rosji i obserwujący powstawanie

¹⁴ Е. И. Замятин, *Я боюсь*, Викисклад 1923, <https://goo.su/VhAv> (20.08.2024).

¹⁵ M. Szpakowska, *Światopogląd Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1976, s. 17.

¹⁶ J. Błoński, *Witkacy i rewolucja*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1990, 81/2, s. 83.

władzy radzieckiej, ukazał w powieści społeczeństwo, w którym indywidualność została całkowicie stłumiona na rzecz tzw. kolektywnego szczęścia, co w pewnym stopniu zapowiadało przyszłe wydarzenia w ZSRR. Z kolei Witkiewicz – zdaniem Tadeusza Buskiego – reagował na te same procesy, podkreślając zagrożenie, jakie reżimy stanowią dla wolności i sztuki:

„Oni” to dekadencja wizja kończącego się świata europejskiej cywilizacji, świata budowanego przez wielkie indywidualności, na solidnych fundamentach filozofii, sztuki, w dynamicznej równowadze pomiędzy fizyką a metafizyką. Ten świat osiąga w dramacie Witkacego punkt krytyczny. Popada w jałowość. Zachodzą w nim gwałtowne i radykalne przewartościowania¹⁷.

MY I ONI: KU PROBLEMOWI RELACJI „JEDNOSTKA–WŁADZA”

W tytułach dzieł *My* Zamiatina i *Oni* Witkiewicza można dostrzec kluczową paralelę, która ukazuje istotę ich dystopijnych światów. Obaj autorzy używają zaimków do oznaczenia zbiorowych podmiotów, co podkreśla ideę zlewania się indywidualności z masą i przekształcania człowieka w część bezosobowego systemu. Podczas gdy Zamiatin przedstawia społeczeństwo, w którym jednostka całkowicie zanika w kolektywie, Witkiewicz ukazuje dezorientację i zagubienie ludzi wobec władzy ukrytej pod enigmatycznym określeniem „Oni”. Władza ta, chociaż usilnie stara się być potężna i wszechobecna, nie wchłonęła jeszcze jednostki w sposób absolutny, co wprowadza element potencjalnej walki i oporu. Już na poziomie tytułów odnajdujemy nawiązania do tematu wyobcowania i utraty indywidualności w społeczeństwie, dodatkowo użycie zaimków jest jedną z cech charakteryzujących język dystopijny¹⁸.

W pewnym sensie Witkiewicz, posługując się zaimkiem „Oni”, wyraża obawy społeczeństwa przed totalitarną władzą, która jest nieuchwytna, tajemnicza i wszechobecna. „Oni” stają się symbolem nieznanego, ale groźnego systemu. Te siły często kojarzone są z tajnym rządem lub ukrytą władzą, działającą zza kulis, której motyw są nieodgadnione i niezrozumiałe dla zwykłych ludzi. Ilustruje to chociażby poniższy dialog:

¹⁷ T. Buski, *Kim są „Oni”*, „Sprawy i Ludzie” 1984, nr 16, <https://encyklopediateatru.pl/artykuly/148131/kim-sa-oni> (20.08.2024).

¹⁸ S.W. Peery, *The Language of Dystopia*, w: *Senior Projects Spring*, Annandale-on-Hudson, New York 2017, s. 51, https://digitalcommons.bard.edu/senproj_s2017/231 (10.08.2024).

MARIANNA [...] On mówi, że to On i się tam już wnieśli.

BAŁANDASZEK Co za On i?

MARIANNA No przecież pan wie — On i, komitet główny tajnego rządu. Przecie to On i nami rządzą, a nie tamte manekiny [...].

MARIANNA Ale co właściwie są On i — nie wiemy. Tajny rząd, i tyle. Dosyć, że tajny. On i rządzą wszystkim, a nikt nie wie naprawdę, kim On i są właściwie¹⁹.

Powyższy fragment podkreśla, że „Oni” stanowią enigmatyczne wcielenie tajnej władzy mającej przemożny wpływ na społeczeństwo, a przy tym pozostającej nieokreśloną w swoim funkcjonowaniu. Buski zauważa, że „Oni” mogą reprezentować odwrotną stronę „My”:

„oni”: założyciele i funkcjonariusze nowej religii Absolutnego Automatyzmu, twórcy nowego porządku, likwidatorzy starej sztuki, indywidualizmu, metafizyki, odnowiciele rzeczywistości. „Oni” w groteskowym ujęciu Witkacego mogą się w pierwszej chwili wydawać jeśli nie Marsjanami, to przynajmniej uciekinierami z Tworek. Po głębszym zastanowieniu można ich zobaczyć jako zwykłą odwrotność ‘normalnych’ bohaterów sztuki, jakby ich negatyw. Są bohaterami tej samej maskarady²⁰.

Aby zrozumieć, kim są „oni”, trzeba najpierw odpowiedzieć na pytanie: kim jesteśmy „my”? Podjęta refleksja akcentuje zarówno maskaradę, jak i powiązanie między „my” i „oni”.

Odnosząc się z kolei do utworu *Zamiatina*, warto podkreślić, że samo znaczenie tytułu powieści nie jest tak oczywiste, jak mogłoby się wydawać. Adam Pomorski wskazuje:

Po pierwsze, My stanowić może przeciwieństwo Ja [...].

Po drugie, My może być synonimem Ja + Moi [...].

Po trzecie, bezlice My to anti-Oni [...].

Po czwarte, My — rzutowane w przyszłość — w myśl reguł powieści utopijnej przeciwstawia się alegorycznej innej planecie [...].

Po piąte, Zamiatinowskie My to dzisiejszość (nie współczesność) przeciwstawiona potępianej przeszłości [...]²¹.

Zamiatin używa czasowników w pierwszej osobie liczby mnogiej, aby wyrazić koncepcję kolektywizmu, podkreślając zunifikowany charakter społeczeństwa w powieści. W tym świecie indywiduum, osobo-

¹⁹ S.I. Witkiewicz, *Oni*, w: S.I. Witkiewicz, *Dramaty* (wybór K. Puzyny), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985. s. 40–41.

²⁰ T. Buski, *Kim są „Oni”...*

²¹ A. Pomorski, *Od tłumacza*, w: J. Zamiatin, *My*, przeł. A. Pomorski, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2020, s. 347–348 (e-book).

wość praktycznie znika, ustępując miejsca zbiorowej świadomości. Każdy człowiek odnajduje sens istnienia wówczas, gdy staje się częścią ogromnego, idealnie zorganizowanego mechanizmu:

Nawet zaimek osobowy został wycofany z użycia, choć wszyscy doskonale wiedzą, co on oznacza. Brak zaimka osobowego w mowie potocznej oznaczałoby, że Jedyne Państwo nie chce, aby istniało słowo określające indywidualną świadomość w przeciwieństwie do innych istot. Co ważne, oznaczałoby to, że nie ma jednostek, które mogłyby być równe, ponieważ ludzie nie są w stanie wyobrazić sobie siebie jako jednostki: wtedy sam cel równości zostaje utracony w dążeniu do niej. Definicja „równości” w odniesieniu do rządu [...] nie została osiągnięta²².

Bohater powieści mówi:

Łącząc się w jedno milionorękie ciało, w jednej i tej samej sekundzie — zgodnie z Dekalogiem — podnosimy łyżkę do ust — w jednej i tej samej sekundzie wychodzimy na spacer, idziemy do audytorium, do sali ćwiczeń Taylorowskich, kładziemy się spać...²³.

Ten cytat jasno wskazuje, jak zastąpienie liczby pojedynczej liczbą mnogą odzwierciedla całkowite podporządkowanie indywidualnych działań wspólnej woli. Bohater również zauważa: „Spróbuję tylko notować to, co myślę — czy raczej to, co my myślimy (właśnie tak: my, i niech to MY stanie się tytułem moich notatek)”²⁴, gdzie użycie zaimka „my” wskazuje na utratę osobistego zdania na rzecz myślenia zbiorowego. W ten sposób Zamiatin używa konstrukcji gramatycznych, aby pokazać, jak w zunifikowanym społeczeństwie osobowości zlewają się w jednolitą masę, pozbawioną indywidualności.

Należy dodać, że kwestia użycia zaimków „my” i „oni” jest szeroko ujmowana nie tylko na gruncie literaturoznawstwa, ale także językoznawstwa i filozofii politycznej. W obrębie tych dziedzin refleksją objęto m.in. sposób, w jaki zaimki kształtują i odzwierciedlają społeczne i polityczne granice, kwestie tożsamości i wrogości. Dychotomia „my—oni” jest często wykorzystywana w ideologicznych dyskursach, gdzie służy do podkreślenia różnic i zarysowania granic między „naszymi” a „obcymi”. Tego rodzaju podział pozwala na budowanie tożsamości grupowej poprzez przeciwstawienie „swojego” „innym,” co jest typowe w narracjach, które dążą do wzmocnienia poczucia przynależno-

²² S.W. Peery, *The Language of Dystopia...*

²³ J. Zamiatin, *My*, przeł. A. Pomorski..., notatka 3 (e-book).

²⁴ Tamże, notatka 1.

ści i jednocześnie demonizowania przeciwnej strony. Opierając się na analizach stalinowskiego dyskursu, Michał Głowiński wskazuje:

Z tradycji stalinowskiej wywodzi się także zaostrzenie podziałów dychotomicznych (swój–wrogi, słuszny–niesłuszny itp.), z którymi wiążą się wyraziste postawy oceniające. A także — całkowite nieskrępowanie w wymyślaniu wrogom, mające uzasadnienie w autorytecie doktryny, która już zinterpretowała świat w sposób bezapelacyjny i ostateczny, a więc pozwala gardzić tymi, którzy na ową interpretację się nie godzą²⁵.

W porównaniu *My* Zamiatina i *Oni* Witkiewicza, widać wyraźne różnice w podejściu do problematyki relacji społeczeństwa i jednostki. U Zamiatina „My” stanowi symbol całkowitej unifikacji, gdzie jednostka w pełni zatracza swoją tożsamość na rzecz kolektywu:

Zamiatinowskie „My”, stanowiące zasadniczy przedmiot przedstawienia, to zintegrowane, wyizolowane społeczeństwo Państwa Jedyngo, żyjące w szklanych domach za Zielonym Murem, społeczeństwo, które doszło już do świetlanej przyszłości, tj. osiągnęło szczyty matematycznie nieomylnego szczęścia przez ograniczenie wolności, indywidualności, prawa do samodzielnego wyrażania woli i myśli²⁶.

Natomiast u Witkiewicza, choć „Oni” również symbolizują tajemniczą i potężną władzę, odczuwalny jest większy dystans. Pisarz nie ukazuje tak jednoznacznego triumfu kolektywizmu, przedstawia raczej opór wobec władzy oraz nieuchwytną naturę tej siły, pozostawiając miejsce na refleksję obejmującą relacje między jednostką a władzą. W efekcie, w dramacie *Oni* mamy do czynienia ze złożonym obrazem, problematyka konfliktu i konfrontacji między jednostką a władzą nie jest tak mocno zaakcentowana jak w powieści *My*. Witkiewicz bardziej podkreśla lęk przed nadchodzącym reżimem, podczas gdy Zamiatin pokazuje świat, w którym ten reżim już triumfuje.

OSOLOWOŚĆ. WŁADZA. OPÓR

Problem zniszczenia indywidualności i osobowości jednostki zawsze występuje jako jeden z najważniejszych motywów w dystopii. Dystopia sama w sobie to:

²⁵ M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze*, Universitas, Kraków 2009, s. 93.

²⁶ T. Zobek, „My” Eugeniusza Zamiatina a Proletkult: o antyutopii i utopii lat dwudziestych, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1991, 15, s. 12.

utopia negatywna, przedstawiająca — zazwyczaj w formie powieści — społeczeństwo przyszłości jako nadmiernie zorganizowane, rządzone metodami dyktatorskimi, niszczące w człowieku jego indywidualność²⁷.

Innymi słowy, dehumanizacja i depersonalizacja stanowią podstawowe elementy społeczeństwa dystopijnego:

Często w dystopii pojawia się motyw dehumanizacji czy depersonalizacji człowieka: członków społeczeństwa oznacza się numerycznie i naprawdę oni są numerami — nie obywatelami ani ludźmi. Panuje powszechny konformizm i przekonanie, że indywidualność i własne przekonania są czymś złym. Społeczeństwo dystopijne jest niekiedy tak radykalnie egalitarne, że wszelkie ponadprzeciętne zdolności czy kompetencje są tłumione, usuwane, a nawet stygmatyzowane jako forma niepoprawności politycznej²⁸.

Zarówno dla Witkiewicza, jak i dla Zamiatina motyw utraty tożsamości, dążenie do zniszczenia indywidualności, to kluczowe zagadnienie.

W przypadku Witkiewicza źródłem i przejawem wspomnianej indywidualności jest sztuka, stanowiąca przestrzeń, w której jednostka może wyrażać swoje unikalne myśli, emocje i wizje. Nic dziwnego, że władze, reprezentowane przez „Oni”, postrzegają sztukę jako zagrożenie. W przypadku reżimu totalitarnego każda forma indywidualizmu jest niebezpieczna, ponieważ może prowadzić do buntu przeciwko ustalonym normom i porządkowi. Dlatego władze usilnie dążą do zniszczenia i wyeliminowania sztuki, próbując w ten sposób stłumić wszelkie przejawy indywidualizmu i podporządkować społeczeństwo rygorystycznym regułom:

...nawozu dla powstania nowych transformacji bardziej ludzkich, a mniej, że tak powiem, bydlęcych, tych właśnie samych narodowych uczuć. Nie marzymy o zniesieniu własności i inicjatywy indywidualnego kapitału — te elementy okazały się konieczne. My chcemy zniszczyć sam ośrodek zła — tym jest Sztuka. Ona to jest jedyną palką między szprychami wozu, który wiezie ludzkość w kierunku zupełnej automatyzacji. Zniszczymy zarodek — możemy spać spokojnie²⁹.

W powieści *My* sztuka również odgrywa istotną rolę, choć nie w tak oczywisty sposób jak w dramacie *Oni*. Przede wszystkim pamiętnik

²⁷ M. Głowiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2000, s. 37.

²⁸ M. Głazewski, *Dystopia albo ontologia Zło-bytu*, „Przegląd Pedagogiczny” 2010, nr 1, s. 38.

²⁹ S. I. Witkiewicz, *Oni...*, s. 53.

D-503 staje się formą ekspresji i wyrażania siebie. Ponadto rola sztuki w powieści wiąże się z procesem osobistego przebudzenia — D-503 stopniowo uświadamia sobie, że jego pisma i refleksje to sprzeciw wobec opresyjnego państwa i jedyny sposób, by zmanifestować swoją indywidualność w totalitarnej rzeczywistości. To też reakcja na bierność społeczeństwa, w którym jednostka przestaje być osobowością, stając się jedynie numerem. Wolność jest traktowana nie tylko jako „dziki stan”³⁰, ale także jako „zbrodnia”³¹. W utworze pojawia się tzw. przypowieść o wolności i szczęściu, zgodnie z którą oba pojęcia są rozważane jako antagonistyczne: wolność prowadzi do niepewności i niepokoju, podczas gdy szczęście oznacza stabilizację przez koszt utraty indywidualności:

Tych dwoje w raju miało wybór: albo szczęście bez wolności, albo wolność bez szczęścia: *tertium non datur*. Ale, osły jedne, wybrali wolność — i cóż: rzecz prosta — potem przez wieki tęsknili do oków. Do oków — pojmujecie — z ich braku cały Weltschmerz. Przez wieki! Dopiero my znowu wpadliśmy na pomysł, jak przywrócić szczęście... Ale posłuchajcie, posłuchajcie tylko!³²

W dramacie Witkiewicza wolność również jest priorytetem, choć obserwujemy ją na innym etapie rozwoju społeczeństwa. Tutaj proces dehumanizacji dopiero się rozpoczyna, ale już można dostrzec pierwsze oznaki nadchodzącego reżimu totalitarnego, który dąży do kontrolowania i podporządkowania sobie jednostki, tłumiąc jej indywidualność na rzecz utrzymania porządku społecznego:

Pozwól, przyjacielu. W ten sposób, idąc w Nieskończoność, przychodzimy do pojęcia Istoty Najwyższej, która musi być wcieleniem mechanizacji, szczytem automatyzmu, najautomatyczniejszym automatem. To jest nasze bóstwo, tak realne jak my sami, my — nie zautomatyzowane, zbłąkane istnienia. Nie Istnienia raczej ich surogaty. Ku temu dążymy i nic nas nie zatrzyma. To jest teoria, a teraz praktyka!³³

W obu przypadkach autorzy ukazują, że walka z osobowością jest równocześnie walką z chaosem i nieprzewidywalnością, które z punktu widzenia totalitarnego systemu stanowią zagrożenie dla jego istnienia. Tym samym w obu utworach pojawia się pytanie o cenę, jaką należy zapłacić za osiągnięcie porządku i szczęścia w społeczeństwie oraz czy warto pozbawiać człowieka jego indywidualności w imię tych wartości.

³⁰ J. Zamiatin, *My...*, notatka 1.

³¹ Tamże, notatka 7.

³² Tamże, notatka 11.

³³ S. I. Witkiewicz, *Oni...*, s. 54–55.

W powieści *My* uczucia człowieka są postrzegane jako choroba, która zagraża stabilności Państwa Jedyne. Jakikolwiek przejawy emocji i indywidualnych przeżyć są traktowane jako odchylenie od normy, naruszające surową racjonalność i porządek, na których opiera się społeczeństwo. Główny bohater napotyka poważny problem, gdy i u niego pojawia się taka oto diagnoza: „Widocznie wytworzyła się wam dusza”³⁴. W kontekście reżimu totalitarnego dusza i związane z nią uczucia stają się niebezpiecznym symptomem, świadczącym o przebudzeniu indywidualności, którą system stara się wykorzenić. Ten moment stanowi wskazówkę, jak daleko sięga władza w dążeniu do tłumienia wszelkich przejawów ludzkiej natury, które mogą zagrozić istnjącemu porządkowi. Impulsem do „wytworzenia się duszy” w bohaterze jest rodzące się uczucie miłości, które prowadzi nie tyle do wewnętrznego oporu, ile inicjuje proces krytycznej refleksji i poszukiwań odpowiedzi na pytania egzystencjalne:

Wszystko to bzdury, wszystkie te idiotyczne wrażenia to majaki, wynik wczorajszego zatrucia. Czym: łykiem zielonej trucizny — czy tamtą? Wszystko jedno. Notuję to tylko po to, by dowieść, na jak dziwaczne manowce może zabłąkać się rozum ludzki — tak przecież precyzyjny i przenikliwy. Ów rozum, który nawet tę nieskończoność, grozę starożytnych, potrafi podać w tak strawnej postaci dzięki...³⁵.

Nie można nazwać tego oporem wobec władzy, ale można dostrzec początek refleksyjności, która z kolei generuje bunt:

Główny bohater powieści *My* staje się zatem prawzorem protagonisty, modelową kreacją antyutopijnego buntownika, choć czyni to nieświadomie i pod wpływem silnego bodźca emocjonalnego³⁶.

W tym miejscu należy zauważyć, że miłość w literaturze dystopijnej jest często przeciwstawiana totalitaryzmowi³⁷. Z jednej strony, opór głównego bohatera polega na formułowaniu egzystencjalnych pytań o to, kim jest

³⁴ J. Zamiatin, *My...*, notatka 16.

³⁵ Tamże, notatka 11.

³⁶ W. Wróblewski, *Dwie antyutopijne wizje — „My” Jewgienija Zamiatina i „Miranda” Antoniego Langego. Z dziejów idei i recepcji*, „Konteksty Kultury” 2020, nr 4 (17), s. 496.

³⁷ Л. Юрьева, *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*, ИМЛИ РАН, Москва 2005, s. 76.

Jestem sam. Wieczór. Lekka mgła. Niebo powleczone złocisto mleczną tkaniną; gdybyż wiedzieć: co jest tam — wyżej? Gdybyż wiedzieć: kim jestem, jaki jestem?³⁸

Z drugiej strony, poszukiwanie odpowiedzi na te pytania jest postrzegane jako stan chorobowy: „Tak czy owak, ciągle mi się zdaje — wyzdrowieję, mogę wyzdrowieć”³⁹.

W kontekście problemu osobowości należy przyjrzeć się kwestii strachu/lęku w obu analizowanych utworach. W powieści *My* nie występuje on w tradycyjnym rozumieniu. Choć czasami pojawiają się jego przebliski, główny lęk bohaterów wynika z ich niezdolności do wyobrażenia sobie swojego istnienia poza systemem. Strach jest związany z głębokim przekonaniem, że życie autonomiczne względem ustanowionego porządku jest niemożliwe, niepojęte. To właśnie egzystencjalny lęk przed nieznanym, przed opuszczeniem „bezpiecznych”, oswojonych ram systemu, jest najpotężniejszą formą kontroli, jaką posiada Jedyne Państwo nad swoimi obywatelami. Główny bohater zauważa:

Wobec Państwa Jedyne mam to prawo — ponieść karę, i prawa tego się nie wyrzeknę. Nikt spośród nas, numerów, nie może, nie śmie zaprzeczyć się swego jedyne — a zatem najcenniejszego — prawa⁴⁰.

W pewnym sensie nieobecność strachu i niemożność wyobrażenia sobie życia poza systemem wskazuje na brak osobowości, która — co odzwierciedla tytuł *My* — została praktycznie zlikwidowana. Taki stan rzeczy świadczy o tym, że jednostki w społeczeństwie zostały całkowicie podporządkowane i pozbawione własnej tożsamości. Ich myśli, uczucia i działania są całkowicie uregulowane przez system, co sprawia, że nie są w stanie funkcjonować poza jego ramami. W rezultacie osobowość jako odrębny, niezależny byt przestaje istnieć, a indywiduum staje się jedynie częścią większego mechanizmu. Świadomość jednostki przejawia się w cechach fizjologicznych, a dokładniej w stanie chorobowym:

Na przykład ja — teraz, w nogę ze wszystkimi — a przecież osobno. Cały drzę jeszcze po przeżytych perypetiach jak most, po którym właśnie przełomotała starożytna kolej żelazna. Czuję sam siebie. A przecież to poczucie własnej odrębności, indywidualności ma tylko oko, w którym tkwi jakiś paproch, palec, który się

³⁸ J. Zamiatin, *My...*, notatka 11.

³⁹ Tamże, notatka 12.

⁴⁰ Tamże, notatka 20.

obiera, ząb, który boli: zdrowego oka, palca, zęba — jakby nie było. Świadomość indywidualna — to tylko choroba⁴¹.

Z kolei w dramacie *Oni* dominuje niezrozumienie tego, co się dzieje. Ludzie nie do końca pojmują zmiany zachodzące wokół nich, dotyczy to przede wszystkim sztuki. Sztuka jako przestrzeń wyrażania indywidualności staje się zagrożeniem dla nowego porządku, a jednocześnie czymś, czego władza nie potrafi w pełni kontrolować ani zrozumieć. Sama osobowość jest przedstawiana przez pojęcie sztuki, którą władza chce zniszczyć. W pewnym sensie chodzi o transformację społeczeństwa w społeczeństwo totalitarne:

ABŁOPUTO Teraz idziemy zbadać twoją galerię, panie Bałandaszek, i zniszczyć wszelkie objawy osoby ludzkiej, w ogóle wszelkiego indywiduum, wcielonego w naszym wypadku w człowieka.

BAŁANDASZEK Dobrze. Ale po co niszczyć? Czyż nie można przeciąć dalszej twórczości, nie niszcząc tego, co było?

ABŁOPUTO Nie można, miły druhu, nie można. Musimy zniszczyć zarodek, ot co! Zarodek — grunt. Potem choć nawóz to, czym chcesz. Bez zarodka nie wyrośnie, gołe pole jak kolano, mówię ci. No, pociesz się i prowadź nas. Masz kobietę, masz pieniądze — pocieszysz się⁴².

W obu utworach władza dąży do automatyzacji i standaryzacji życia społeczeństwa. W przypadku powieści *My* to ustalony już porządek, gdzie każdy aspekt życia obywateli jest kontrolowany i uregulowany, a jednostki zostały zredukowane do numerów. Lektura sztuki *Oni* przekonuje, że tu proces uniformizacji i podporządkowania jednostek nowej władzy dopiero się rozpoczyna. W obu dziełach pojawiają się również elementy oporu. W *My* jest to ruch MEFI, który kwestionuje zasadność totalitarnej organizacji społeczeństwa i dąży do przywrócenia indywidualności. W *Oni* opór przejawia się w oddaleniu od nowej władzy i niechęci do jej uznania i zrozumienia. Tego rodzaju bunt jest jednak bardziej wewnętrzny, wyraża się w braku gotowości do zaakceptowania narzucanych standardów i norm.

PODSUMOWANIE

Zastosowanie metody porównawczej do analizy omawianych utworów stwarza możliwość obserwacji tego samego społeczeństwa, ale

⁴¹ Tamże, notatka 22.

⁴² S. I. Witkiewicz, *Oni...*, s. 55.

na różnych etapach rozwoju. *Oni* Witkiewicza trudno nazwać klasyczną dystopią; ukazuje on raczej początek dystopijnego porządku, jego narodziny. W takim społeczeństwie dominuje niezrozumienie, lęk i niegotowość do zaakceptowania nowej rzeczywistości. W powieści *My* społeczeństwo jest już całkowicie zdominowane, zasadniczy problem obywateli wynika nie tyle ze strachu przed władzą, ile z obawy przed życiem poza ustanowionym porządkiem. Wyjątkiem jest ruch MEFI — organizacja składająca się z nieustraszonych ludzi dążących do rewolucji, prób przewrotu, które jednak zostają udaremnione. Obawy głównego bohatera bardziej związane są z nieumiejętnością wyobrażenia sobie życia poza reżimem, poza jego granicami. Jeśli chodzi o przedstawione postaci, to bohaterowie *Zamiatina* są racjonalni, pozbawieni emocji, z kolei ci Witkiewiczowscy to ludzie przepełnieni uczuciami. Okazuje się, że to właśnie niedoskonałość człowieka jest kluczowym czynnikiem zapewniającym ochronę i życie wolne od automatyzmu.

Oba utwory podkreślają przy tym ogromne znaczenie sztuki (Witkiewicz) i fantazji (*Zamiatin*) jako źródeł indywidualizmu i wolności myślenia. To dlatego zjawiska te postrzegane są przez władzę totalitarną jako niebezpieczne, ponieważ umożliwiają ludziom widzenie świata inaczej, gwarantując życie w alternatywnej rzeczywistości. Marzenia, wyobrażenia, eskapizm, ale i krytyczne myślenie to dla totalitarnych reżimów zagrożenia, które należy ze wszech miar trzymać w ryzach, a najlepiej wykorzenieć. Szczęśliwie wciąż nie udało się tego zrealizować w żadnym z istniejących reżimów.

REFERENCES

- Błoński, Jan. "Witkacy i rewolucja." *Pamiętnik Literacki*, 1990, no. 81/2: 79–94.
- Buski, Tadeusz. "Kim są 'Oni'," *Sprawy i Ludzie* 1984, no. 16, <<https://encyklopediateatru.pl/artykuly/148131/kim-sa-oni>>.
- Całek, Anita. "Sytuacje graniczne w antyutopii: od heroizmu do konformizmu". *Prace Herkulesa — człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*. Cieśla-Korytowska, Maria, Płaszczewska, Olga (ed.). Kraków: Wydawnictwo UJ, 2012: 597–619.
- Dombrowski, Maciej. *Monadyzm biologiczny a problem psychofizyczny. Studium filozofii Stanisława Ignacego Witkiewicza*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2019.
- Fitting, Peter. "A Short History of Utopian Studies." *Science Fiction Studies*, 2009, vol. 36, part 1, <<https://www.depauw.edu/sfs/backissues/107/fitting107.htm>>.
- Gildner, Anna. "Myślenie uniwersalistyczne Eugeniusza Zamiatina." *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 1992, no. 17: 67–75.

- Gildner, Anna. *Proza Jewgienija Zamiatina*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 1994.
- Głazewski, Michał. "Dystopia albo ontologia Zło-bytu." *Przegląd Pedagogiczny*, 2010, no. 1: 30–51.
- Głowiński, Michał. *Nowomowa i cięgi dalsze*. Kraków: Universitas, 2009.
- Głowiński, Michał (ed.). *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
- Guzek, Andrzej. "St.I. Witkiewicz (Witkacy) — przegrana walka o tożsamość?" *Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria*, 2000, R. IX, no. 3 (35): 253–264.
- Heller, Michał. *Maszyna i śrubki: Jak hartował się człowiek sowiecki*. Paryż: Instytut literacki, 1988.
- Jameson, Fredric. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London, New York: Verso, 2005.
- Kasack, Wolfgang (ed.). *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996.
- Miłosz, Czesław. Interview by Kalabiński, Jacek. "Witkacy. Prorok zagłady." *Polskie Radio*, 2014, <<https://www.polskieradio.pl/207/3792/artukul/1194101,prorok-zaglady>>.
- Panda, Asit. "The Changing Face of Dystopia: A Comparative Study of Literature in the 20th and 21st Centuries". *Educational Administration: Theory and Practice*, 2023, vol. 29, no. 4: 1079–1086.
- Peery, Sidney Woodson. "The Language of Dystopia." *Senior Projects Spring*. New York: Annandale-on-Hudson, 2017: 51.
- Pomorski, Adam. "Od tłumacza." *Zamiatin, Jewgienij. My*. Transl. Pomorski, Adam. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 2020: 347–348 (e-book).
- Schmidt, Christopher. "Why are Films on the Rise Again?" *JSTOR Daily*, 19 November 2014, <<https://daily.jstor.org/why-are-dystopian-films-on-the-rise-again/>>.
- Szpakowska, Małgorzata. *Światopogląd Stanisława Ignacego Witkiewicza*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1976.
- Witkiewicz., Stanisław Ignacy. "Oni." *Dramaty*. Wybór Puzyna, Konstanty. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1985: 29–79.
- Wróblewski, Wojciech. "Dwie antyutopijne wizje — 'My' Jewgienija Zamiatina i 'Miranda' Antoniego Langeo. Z dziejów idei i recepcji." *Konteksty Kultury*, 2020, 17(4): 479–503.
- Zamiatin, Jewgienij. *My*. Transl. Pomorski, Adam. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS 2020 (e-book).
- Zobek, Teresa. "'My' Eugeniusza Zamiatina a Proletkult: o antyutopii i utopii lat dwudziestych." *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 1991, no. 15: 7–18.
- Замятин, Евгений. "О литературе, революции, энтропии и прочем." *Викиклад*, <<https://goo.su/eSRU>>.
- Замятин, Евгений. "Я боюсь." *Викиклад*, <<https://goo.su/VhAv>>.
- Хатямова, Марина. "Искусство как должное в романе Е. Замятина 'Мы'." *Русская литература в XX веке: имена, проблемы, культурный диалог*. Рыбальченко, Татьяна. Томск: Издательство Томского университета 2006: 7–26.
- Юрьева, Лидия. *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*. Москва: ИМЛИ РАН, 2005.

URSZULA TROJANOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2351-822X>

Uniwersytet Jagielloński

KONCEPCJA „RUSKIEGO MIRU” W OPOWIADANIACH PISARZY ROSYJSKICH ZE ZBIORU *МОЛЧАНИЕ О ВОЙНЕ*

THE CONCEPT OF “RUSSIAN MIR” IN THE STORIES OF RUSSIAN WRITERS FROM THE COLLECTION *МОЛЧАНИЕ О ВОЙНЕ*

In the article the analysis of a volume of small prose *Молчание о войне* (Silence on War), published by the independent Freedom Letters publishing house is undertaken. This collection comprises the reactions of Russian writers to the war in Ukraine, making it an important document of the era. The focus is given to the concept of *ruskiy mir*, which unites every story included in this volume. It is shown how this construct is implemented in the individual stories, what aspects are exposed by the authors, and which artistic means are used for this purpose. The author tries to prove that presented works confirm the thesis of Donetsk historian Larisa Yakubova, who considers *ruskiy mir* to be a space of total falsehood, making it impossible to function in the normal world.

Keywords: Russian literature, collection *Молчание о войне*, ruski mir, war in Ukraine

24 lutego 2022 roku stanowi już dziś datę graniczną. Atak Federacji Rosyjskiej na Ukrainę kompletnie zmienił rzeczywistość. Siergiej Miedwiediew z Radia Swoboda mówił w kwietniu 2022 roku:

Мы живем в эпоху катастрофы. Война, развязанная Россией против Украины [...], и в особенности геноцид, устроенный российской армией в Мариуполе, Буче и других украинских городах, ставят фундаментальные вопросы перед российской цивилизацией, перед русской культурой. Говорят даже об отмене русской культуры. В самом деле, могла ли культура предотвратить эти события? Ответственна ли она за все то, что происходит в Мариуполе, Буче и в других местах? Возможна ли „поэзия после Освенцима”, как говорили после Второй мировой войны, возможна ли культура после Бучи?¹

¹ С. Медведев, *Культура после катастрофы*. Марина Давыдова, Антон Долин и Владимир Мирзоев — о том, как Буча и Мариуполь отменяют рус-

Wszyscy w Polsce byliśmy świadkami dyskusji o prawie do istnienia i roli kultury rosyjskiej². Zajmowanie się kwestiami rusycystycznymi wciąż wywołuje ambiwalentne uczucia. Z tego też powodu pragnę pokazać, że rosyjscy twórcy aktywnie reagują na zachodzące wydarzenia. Świadczy o tym nie tylko ogromna fala emigracji Rosjan, niezgadzających się z polityką Kremla (także znanych pisarzy, aktorów, muzyków, dziennikarzy)³ czy posty w internecie, za które wiele osób otrzymało surowe wyroki (za „rozpowszechnianie fejków o armii rosyjskiej” bądź wojnie)⁴. Znane są również akcje protestacyjne o performatywnym charakterze, przeprowadzane np. przez Feministyczny Antywojenny Opór (Феминистское Антивоенное Сопротивление)⁵. Jako filolożkę szczególnie interesują mnie lite-

скую культуру, „Радио Свобода”, 20.04.2022, <https://www.svoboda.org/a/kultura-posle-katastrofy-efir-v-18-05-/31811443.html> (2.10.2024).

² Na ten temat na łamach prasy wypowiadali się m.in.: Renata Lis, Oksana Zabuzko, Jerzy Czech, Grzegorz Przebinda i in. Zob.: R. Lis, *Renata Lis: Rosja Putina to tyrania ze snów Ordo Iuris*, Ziobry i Jędraszewskiego, rozmowę przepr. G. Wysocki, „Gazeta Wyborcza” (Wolna sobota), 06.07.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28639681,renata-lis-rosja-putina-to-tyrania-ze-snow-ordo-iuris-ziobry.html> (18.11.2024); O. Zabuzko, *Oksana Zabuzko, ukraińska pisarka: Rosjanie protestują przeciwko wojnie? To nie odwaga, to strach. Że zaraz ich tam wyślą*, rozmowę przepr. K. Wężyk, „Gazeta Wyborcza” (Wolna sobota), 02.03.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28171986,oksana-zabuzko-ukrainska-pisarka-rosjanie-protestuja-przeciwko.html> (18.11.2024); J. Czech, *Jerzy Czech, tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a kłozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą*, rozmowę przepr. G. Wysocki, „Gazeta Wyborcza” (Wolna Sobota), 17.06.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html> (18.11.2024); G. Przebinda, *Prof. Grzegorz Przebinda: Znam wielu uczciwych Rosjan*, rozmowę przepr. M. Olszewski, „Gazeta Wyborcza”, 29.04.2022, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,28383512,magazyn-wywiad-tygodnia-znam-wielu-uczciwych-rosjan.html> (18.11.2024).

³ Patrz np.: „Никогда не думала, что мне будет стыдно за Россию”. Деятели культуры уезжают в знак протеста против войны с Украиной, „BBC NEW Русская Служба”, 17.03.2022, <https://www.bbc.com/russian/news-60780748> (03.10.2024); Уехать нельзя остаться. Кто из деятелей культуры покинул Россию, 09.03.2022, <https://rtvi.com/news/uekhat-nelzya-ostatsya-kto-iz-deyateley-kultury-pokinul-rossiyu/> (03.10.2024); В. Филиппов, *Составлен список артистов, покинувших Россию из-за ситуации на Украине*, 23.08.2023, <https://news.ru/society/sostavlen-spisok-artistov-pokinuvshih-rossiyu-iz-za-situacii-na-ukraine> (03.10.2024).

⁴ Regularnie donosi o tym portal Mediazona. Zob.: <https://zona.media/> (03.10.2024).

⁵ Na przykład podmiana cenników w sklepie na informacje o wojnie (dokonana m.in. przez Saszę Skoczylenko), akcja *Kobiety w czerni* (Женщины в черном),

rackie reakcje na wojnę w Ukrainie. Dlatego skoncentruję się na tomie prozy *Молчание о войне*⁶ (Milczenie o wojnie), który ukazał się w roku 2023 nakładem wydawnictwa Freedom Letters⁷. Już sam fakt powstania wydawnictwa stanowi ważną reakcję na sytuację, w jakiej znalazła się kultura rosyjska. Założył je w kwietniu 2023 roku Georgij Uruszadze po to, by drukować książki, które w Rosji nie mogą się ukazać, a przecież „есть масса книг, требующих, кричащих о том, что их надо издать”⁸. Swoje *credo* wyklada w liście powitalnym, zamieszczonym na stronie internetowej wydawnictwa:

Вы наверняка заметили, что нам чего-то стало остро не хватать. Мира, покоя, свободы. И свободного издательства как выразителя этих смыслов. Издательства, дающего возможность высказаться всем, кто этого заслуживает, но лишён такой возможности. Открывающего таланты. Нужного читателям во всех странах мира, уехавшим от своих домов и от своих библиотек. Пора создать такой проект как точку сборки, поле для коммуникации, помощи всем книжным людям⁹.

Do omawianego tomu weszły krótkie formy prozatorskie pisarzy z Rosji i Ukrainy. Niektórzy ze względów bezpieczeństwa występują pod pseudonimami. Jak pisze wydawca, na przekór swojemu tytułowi zbiór stanowi „очень мощное антивоенное высказывание,

Mariupol 5000 (*Мариполь 5000*), wydawanie gazety „Żeńska prawda” („Женская правда”), tzw. ciche pikiety i in.

⁶ Oczywiście literackich reakcji na wojnę jest znacznie więcej, by wymienić choćby wiersze Jewgienii Berkowicz czy wydaną w 2023 opowieść Marii Stiepanowej *Фокус* (Sztuczka).

⁷ Georgij Uruszadze żartobliwie określa Freedom Letters jako wydawnictwo „światowe” (всемирное), ponieważ działa ono bez stałej siedziby i dzięki pracy wolontariuszy w różnych częściach świata: Litwie, Ameryce, Gruzji, Australii, Holandii, Izraelu, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, USA, Kazachstanie, Francji, Anglii, Polsce. Już pierwsza opublikowana w nim powieść — *Спрингфилд* (2023, Springfield) Siergieja Dawydowa, choć nie porusza bezpośrednio tematu wojny, okazała się, zdaniem Dmitrija Waczedina, najważniejszą książką antywojenną. Zob.: Г. Урушадзе, „После войны эти книги еще будут читать в школах”, rozmowę przeprowadził Н. Юрова, Т. Ковтун, К. Фокин, „Новая газета” (Европа), 17.10.2023, <https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/17/posle-voyny-eti-knigi-eshe-budut-chitat-v-shkolakh> (08.10.2024); Zob.: Д. Вачедин, *Спрингфилд — роман о войне, в котором о ней ни слова*, <https://www.dw.com/ru/springfield-sergea-davydova-roman-o-vojne-v-kotorom-o-nej-ni-slova/a-65487756> (08.10.2024).

⁸ Г. Урушадзе, „После войны...”

⁹ *Знакомьтесь: издательство Freedom Letters. Письмо издателя*, <https://freedomletters.org/service/about> (03.10.2024).

документ эпохи, один из первых опытов прозаического осмысления событий 2022–2023 годов”¹⁰.

Opowiadania i opowieści, które weszły do tomu, zasługują z pewnością na pogłębione badania literaturoznawcze. Warto podjąć namysł np. nad obrazami gejów, Putina, świata totalitarnego, a także rolą elementów fantastycznych. W artykule ograniczę się do analizy obrazu *ruskiego miru* – pojęcia, przywoływanego podczas obecnej wojny niezwykle często. Dziewięć bardzo różnych tekstów, tworzących zbiór, stanowi, w moim odczuciu, twórczą interpretację tego konstruktu.

Piotr Kroll zwraca uwagę, że koncepcja *ruskiego miru* wywodzi się ze średniowiecza i łączy się z „polityką zbierania ziem ruskich”, którą Moskwa realizowała od XV wieku, uznając, że po upadku Rusi Kijowskiej ma prawo i obowiązek zjednoczenia wszystkich ziem pod swoją władzą. Jego zdaniem opiera się ona także na idei Rosji jako trzeciego Rzymu, która w mniemaniu władz Federacji Rosyjskiej nakłada na nią moralny obowiązek dbania o prawosławnych i ich ochrony, a także wyzwalania spod władzy innowierców. Przekonanie, że Rosja góruje nad innymi słowiańskimi narodami, kształtowało się najwyraźniej w wieku XIX i usprawiedliwiała jej dążenia do politycznej i kulturalnej ekspansji. Po upadku Związku Radzieckiego, który boleśnie osłabił pozycję Rosji na arenie międzynarodowej, powrócono do koncepcji *ruskiego miru* jako sposobu na zjednoczenie wszystkich Rosjan¹¹. Autorstwo współczesnego wariantu tej koncepcji przypisuje się technologom politycznym: Glebowi Pawłowskiemu, Piotrowi Szczedrowickiemu i Efimowi Ostrowskiemu¹², którzy definiują ją jako przestrzeń socjokulturową, czyli „сетевую структуру больших и малых сообществ, думающих и говорящих

¹⁰ Patrz informacje o książce: <https://freedomletters.org/books/molchanie-o-voine> (08.10.2024).

¹¹ Patrz: A. Miastowska, *Czym jest „ruski mir”? Zwykłym Rosjanom demokracja nie jest potrzebna, oni chcą powrotu imperium*; „na:Temat”, 19.03.2022, <https://natemat.pl/402259,co-znaczy-ruski-mir-rosyjski-mir-upada-przez-putina-na-oczach-swiata> (15.10.2024).

¹² Marlene Laurelle uznaje Gleba Pawłowskiego za ojca duchowego koncepcji, z kolei Larisa Jakubowa pisze, że to on zaproponował wyrażenie *ruski mir*. Zob.: M. Laurelle, „The Russian World”. *Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*, Center for Global Interests, 2025, s. 3; I. Isajew, „Ruski mir”. *Putin stworzył potwora i spuścił go ze smyczy*, „Wirtualna Polska”, 28.01.2023, <https://wiadomosci.wp.pl/ruski-mir-putin-stworzyl-potwora-i-spuscil-go-ze-smyczy-6860094533610176a> (15.10.2024).

на русском языке”¹³. Misją *ruskiego miru* ma być wypełnienie pustki światopoglądowej, rozszerzenie ekspansji języka rosyjskiego oraz promowanie współpracy gospodarczej i kulturalnej między Rosją a krajami diaspory¹⁴. Od 2006 roku pojęcie to aktywnie wykorzystuje Władimir Putin, który oświadczył: „Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за её пределами”¹⁵, prosząc o jak najczęstsze używanie tej frazy. Jak wykazuje Marek Delong, konstrukt ten stał się narzędziem rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy¹⁶. Dymitr Romanowski uznaje natomiast *ruski mir* za religię polityczną oraz główny instrument „duchowej” legitymizacji inwazji na Ukrainę¹⁷.

Uwagę zwraca nieostrość koncepcji, co powoduje, że — jak zauważa Marlen Laurelle, nazywająca *ruski mir* „rozmytym mentalnym atlasem” — można reinterpreterować go w wielu kontekstach¹⁸. Trafne będzie też porównanie tej doktryny do pustego znaku, któremu można nadać dowolny sens w zależności od sytuacji politycznej. Nic zatem dziwnego, że posłużyła ona do usprawiedliwienia aneksji Krymu i rozpoczęcia ataku na Ukrainę w 2022 roku. Wygodne uzasadnienie stanowi przeciwstawienie tradycyjnych wartości rosyjskich współczesnej cywilizacji zachodniej¹⁹. W propagandowym tekście czytamy:

В последнее время наиболее ярко выражаются тенденции к разрушению устоявшихся семейных ценностей, навязыванию недопустимых форм поведения, мышления, образа жизни, что идёт вразрез с многовековыми традициями России. Наше общество, всегда отличавшееся высокоморальностью и глубокой духовностью стоит апологетом своих высоконравственных принципов и идей, что находит отражение в продвижении концепта „русский мир”. На протяжении всей своей истории, Россия всегда платила высокую цену за отстаивания правды, своей веры, своих убеждений и своих

¹³ Cyt. za: H. A. Kozłowcewa, „Русский мир” как теоретическое понятие в современном социально-гуманитарном знании, „Обсерватория культуры” 2017, t. 14, no. 3, s. 285–286.

¹⁴ Tamże, s. 286.

¹⁵ Cyt. za: С. Коваленко, *История становления концепции „русский мир”*, <https://russiancouncil.ru/blogs/young-and-smart/istoriya-stanovleniya-kontseptsii-russkiy-mir/> (17.10.2024).

¹⁶ M. Delong, „*Ruski mir*” jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy, „Przegląd Geopolityczny” 2020, nr 33, s. 50–64.

¹⁷ D. Romanowski, *Ruski mir. Idea, ideologia, mit*, „Politeja” 2024, nr 3(90), s. 308, 312–313.

¹⁸ M. Laurelle, „*The Russian World*” ..., s. 1.

¹⁹ Patrz np.: D. Romanowski, *Ruski mir*..., s. 305.

взглядов, но именно это делало наше общество ещё сильнее и сплоченнее. Так происходит и сегодня, мы снова вынуждены бороться за правое дело и именно сейчас концепция „русского мира” может помочь нашему государству вновь выстоять и преодолеть все трудности, став ещё могущественнее²⁰.

Historyczka z Doniecka, Larisa Jakubowa podkreśla, że *ruski mir* wykroczył już poza granice ideologii, polityki czy geopolityki, a jego siła i niebezpieczeństwo polega na tym, że stał się częścią współczesnego marketingu. Za podstawę uznaje apokaliptyczny sposób rozumienia świata i alternatywny światopogląd, mający na celu uniemożliwienie istnienia w świecie normalnym. Charakteryzuje ów konstrukt jako przestrzeń całkowitego i kompleksowego kłamstwa²¹. Zbiór *Молчание о войне* wyraźnie tę tezę ilustruje. Nieprzypadkowo tom otwiera opowiadanie Bułata Hanowa *Превозмогание* (Przezwyciężenie), ukazujące świat rodem z propagandowych tekstów. Wyzwoliciele wkracają do kolejnego odbitego z rąk nazistów miasteczka, witani przez miejscowych kwiatami. Mały chłopiec podtrzymywany przez komendanta mocuje na zdobytym sztapie czerwoną flagę, a żołnierze rozdają jedzenie i modlitewniki. Swastyka jest zmywana z muru ratusza, a plotki głoszą, że niebawem podłączony zostanie prąd i gaz. Mieszkańcy cieszą się więc na zapowiadane smażenie blinów i oglądanie w telewizji koncertu Szamana. Wojna zyskuje jednoznacznie pozytywną ocenę poprzez doświadczenia szeregowego Idullina: przez pół roku służby znacząco zmężniał, poznał smak braterstwa, zdobył przyjaciół, zwiedził nowe miasta, a dzięki gościnnym występom w jednostce stał się aktywnym uczestnikiem życia kulturalnego. Wrogów uosabiają zachodni obłudnicy, wymazani szminką sodomici i godne pożałowania NATO, którego przedstawiciele uciekli z miasta, ale chcą się mścić żalosnym i ospałym ostrzałem rakietowym. Rosjanie witają ich śmiechem, udawanym współczuciem („Вы уж хотя бы вид сделайте, что боитесь, — сказал комбат. — Проявите каплю сочувствия к несчастному неприятелю”²²) i salwami z kałasznikowów, które strącają rakiety jak na strzelnicy. *Ruski mir* zostaje spersonifikowany i ukazany niczym heros w dumnym marszu przez planetę, której nie-

²⁰ С. Коваленко, *История становления...*

²¹ I. Isajew, „*Ruski mir*”... Zaznaczenie moje — U.T.

²² Б. Ханов, *Превозмогание*, w: *Молчание о войне*, Freedom Letters, Петроград 2023. Korzystam z elektronicznej wersji książki, dlatego nie podaję numerów stron.

się wielkie i trwałe szczęście. To dzięki niemu nawet słońce odkryło sens istnienia i „твёрдо знает, для чего [...] поднимается каждое утро”²³. Pełen zachwyty ton narracji obnaża absurd rosyjskiej propagandy. Opowiadanie w prześmiewczy sposób akcentuje też najważniejsze dla putinowskiej ideologii elementy, co zmusza do refleksji nad wizją świata propagowaną przez władze Federacji Rosyjskiej.

Zbiór zamyka opowieść *Z Maszy Suljanowej*, co tworzy szczególnego rodzaju klamrę kompozycyjną. Utwór ten stanowi bowiem rewers świata przedstawionego w opowiadaniu *Превозмогание*. Bohater i zarazem narrator opowieści to idealny obywatel, patriota niemalże zakochany w Putinie, który wzrusza się do łez, słysząc hymn państwowy. Całe jego życie jest realizacją propagandowych haseł (jak w otwierającym tom opowiadaniu). Sasza ma więc idealną rodzinę: żonę, która rozumie, że polityka to męska sprawa, a jej misją jest przygotowanie obiadu, oraz bardzo świadomego syna, który dopytuje czy przypomina Putina z lat dziecięcych. On sam pracuje w fabryce i marzy o wezwaniu do wojska. Służba wojskowa stanowi w jego oczach największy zaszczyt, a odmowa wysłania go na front oznacza wstyd i ogromne rozczarowanie. Naiwna narracja odzwierciedla ograniczoność i całkowity brak samodzielnego myślenia bohatera. Sasza powtarza zasłyszane hasła i kieruje się logiką zdecydowanie innego porządku:

Эх, ничего не знаю. Тёмный человек. Но ведь и тёмные люди нужны! А гуглить я не буду. От гугления мозги набекрень свертываются. Сначала гуглишь, потом платье женское наденешь. Патентованные технологии растления²⁴.

Bohater zanurzony w przestrzeni całkowitego i kompleksowego kłamstwa, jaką stwarza *ruski mir*, postrzega wszystko (nawet neutralne zjawiska pogodowe) przez pryzmat ideologii państwowej: „На лужах ледок первый похрустывает. Иду и каблуками со всей силы его топчу, будто украинская это государственность”²⁵.

Brak możliwości uczestnictwa w walkach Sasza Timakow rekompensuje sobie, roznosząc jako wolontariusz wezwania do wojska. Ludzie witają go „как деда Мороза, [...] с песнями, с водочкой”²⁶, chcą razem świętować radosne wydarzenie: „Порой меня даже отпускать

²³ Tamże.

²⁴ М. Сульянова, *Z, w: Молчание о войне...*

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

не хотели, вторую повестку просили — для брата, для отца. Все хотят Украину от зла очистить, от нацистов паршивых”²⁷.

Rzeczywistość utworu przypomina świat „na opak”. Sasza tłumaczy na przykład uchylającemu się od służby Terentiewowi:

Почему ты боишься службы больше, чем смерти? [...] Ведь это Родина призвала, а не просто так. Картина мира у тебя однобокая, примитивная. Ты попробуй не только запрещённые соцсети смотреть, но и Первый канал иногда поглядывай, РАПСИ читай, на Яндекс заходи. Там правильная информация, специально отобранная, от фейков очищенная. А у тебя одни фейки в голове совокупаются²⁸.

Całkowite odwrócenie sytuacji wydaje się potwierdzać spostrzeżenie Renaty Lis, według której istotą systemu obecnej władzy Rosji — władzy czekistów — jest obłudne podszywanie się pod wartości, stanowiących w istocie ich zaprzeczenie²⁹.

Pojedyncze przypadki sprzeciwu czy buntu przyjmowane są przez bohatera z prawdziwym zdumieniem i smutkiem:

[...] сын расплакался. — Папа, — говорит, — почему она такая? — Засланная, — отвечаю, — ей американцы платят, чтобы смуту сеяла, морок наводила. В своём уме такое никто не делает³⁰.

Do rangi największego wroga państwa urastają w utworze homoseksualiści, którzy występują zresztą w czterech z dziewięciu tekstach omawianego zbioru, co odzwierciedla obsesję obecnej władzy FR na punkcie mniejszości seksualnych³¹. W opowieści Suljanowej przedstawieni są jako umalowani zwyrodnialcy w sukienkach, którzy planują podpalenie budynku komisji wojskowej, a później odprawiają rozpustny taniec wokół portretu Zełenskigo.

Stopniowo otaczająca bohatera rzeczywistość staje się coraz dziwniejsza. Nie wiadomo już, co jest jawą, a co jego wizją bądź snem. Alternatywna rzeczywistość zdaje się pochłaniać Saszę, który skarży się na dziwne odczucia, zawroty głowy i omamy słuchowe. Co jakiś czas ma też halucynacje, jawi mu się Terentiew — symbol innej rzeczywistości, w której wojna stanowi zagrożenie, a nie radość. Powraca

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Patrz: R. Lis, *Renata Lis: Rosja Putina to tyrania ze snów...*

³⁰ М. Сульянова, *З*, w: *Молчание о войне...*

³¹ W opowieści *Хлоя и чудовища* (Chloe i potwory) Michaela Bokowa geje są wieszani podczas publicznej egzekucji jako zdrajcy.

też postać grubego bandyty, Cyganki z płaczącym dzieckiem na ręku, staruszki-wyznawczyni Zełenskiego i biały koń. Sasza coraz częściej czuje się obserwowany i zaczyna odczuwać lęk.

Świat przedstawiony przekształca się w przestrzeń apokaliptyczną, w której bez przerwy świętowane są 70. urodziny Putina, lekarka obcina bohaterowi rękę, w kinie wyświetlane jest zdjęcie żony Timakowa z poderżniętym gardłem, portrety Putina i Zełenskiego sklejają się ze sobą, tworząc potworną, zniekształconą postać prześladowającą Saszę, a w autobusie pełnym żołnierzy starucha wraz z gejami dokonują krwawej rzezi. Scenę jak z horroru przerywa namalowanie na szybie symbolu „Z”, który niczym krzyż odgania złe duchy i ratuje świat przed zagładą. Warto zwrócić uwagę, że we wnętrzu litery widać gabinet Putina i jego samego, kiwającego do Saszy z otuchą. Przesłanie jest jasne i wpisuje się w chorą wizję świata Timakowa. Finał utworu wyraźnie pokazuje jednak szkodliwe działanie konstruktu *ruskiego miru*, który doprowadza do całkowitego rozpadu osobowości bohatera. Sasza próbuje dostarczyć wezwanie do wojska samemu sobie, a jednocześnie ukrywa się przed nim. W chwili niebezpieczeństwa modli się do Putina słowami hymnu państwowego, ale pomoc nie nadchodzi i bohater rzuca się z balkonu. Przebudzenie, które wtedy następuje, nie stanowi ratunku, bowiem miało także miejsce wcześniej, a normalne życie nie jest już możliwe, gdyż bohater nadal pozostaje w pętli czasowo-przestrzennej. Absurdalny, groteskowy i złowieszczy obraz świata w opowieści Suljanowej, podkreśla, jak sędzę, wypaczony charakter idei *ruskiego miru*, nie do przyjęcia dla zdrowego umysłu.

W pozostałych tekstach obraz *ruskiego miru* nie jest tak eksponowany jak w pierwszym i ostatnim utworze zbioru, jednak wszystkie pokazują jego różne aspekty i negatywne konsekwencje. W opowiadaniu *Пронадаєш* (Znikasz) Andrieja Bulbienko i Marty Kajdanowskiej konstrukt ten przejawia się w zachowaniu Wasi, który jest nieufny, przekonany o własnej racji i wyższości oraz zdecydowanie transfobiczny. Bohater nie dowierza koledze mieszkającemu w Ukrainie i próbuje przekonać go do swojej, narzuconej przez propagandę wizji wojny³²: „Я всё понимаю, но и ты, блин, пойми, что вам всё

³² Zachowanie bohatera przypomina opowieść dziennikarki Jeleny Kostiučenko o tym, jak jej matka, bazując na wiedzy z telewizji, negowała to, na co córka zob. była własnymi oczami jako korespondentka wojenna w Ukrainie. Zob.: Е. Костюченко, „Один текст не разрушит стену концлагеря”: интервью с журналисткой Еленой Костюченко, rozmowę przeprowadził D. Sierienko,

такое рассказывают, но на самом де..."³³. Bardzo dziwi go obserwowany w trakcie połączenia internetowego atak rakietowy: „Тревога?! — Ну да. — Так чё оно, реально у вас, чтоль... — А ты думал, фейк? Каждый день орёт”³⁴. Wasia staje się świadkiem śmierci kolegi, a także na własnej skórze przekonuje się, że to on miał rację, kiedy spełnia się ostrzeżenie Wari i do drzwi pukają pracownicy organów bezpieczeństwa.

Opowieść Michaela Bokowa *Хлоя и чудовища* (Chloe i potwory) kładzie nacisk na charakterystyczną dla *ruskiego miru* idealizację wojny. Bawiące się w nią dzieci nie rozumieją, że w istocie przemienia ona ludzi w potwory. Przerażające jest to, że nawet 70 lat po wojnie ludzie nadal nie pojmują, że jest ona złem, wykorzystywanym przez rządzących do swoich celów. Bohaterka jako jedyna rozumie jej istotę i sprzeciwia się powszechnej obojętności wobec zabijania.

Problem ten porusza także utwór *Через лес* (Przez las) Darii Żarskiej, którego bohater nie rozumie, jak można powtarzać znaną już z historii tragedię: „Я думал, что все больше всего хотят, чтобы не было никогда снова войны”. „Как это вообще можно — сажать за шутки? Ведь это всё уже было меньше века назад, как можно напороться снова на те же грабли?”³⁵. Opowiadanie pokazuje również dokonujący się pod wpływem polityki rozłam w rodzinach. Donos byleż żony i teściowej zmusza bohatera do ucieczki z kraju. Warto zwrócić uwagę na różnicę, jaką dostrzega on między Rosjanami a Litwinami, nie znającymi *ruskiego miru*: „[...] тут, вроде, с одной стороны, всё то же, что и у нас, а с другой — лица у людей не такие, свободные, что ли, счастливые...”³⁶.

Konsekwencje wieloletniej wojny przedstawia *Молчание о войне* (powieść w sześciu patronach) [Milczenie o wojnie (opowieść w sześciu nabożach)] Dana Kowacza, rysująca sugestywny obraz zrujnowanego kraju. Życie w ponurym, wojennym świecie sprowadza się do walki o przetrwanie:

На уставшей от войны, зимы и плохих новостей земле кончилось, кажется, всё, кроме патронов. Кто бы помнил, когда и почему всё это началось? Сейчас причины войны казались какой-то несусветной мелочью. Никого уже

„Феминистское Антивоенное Сопротивление”, <https://femantiwar.org/kostyuchenko/> (06.04.2025).

³³ А. Бульбенко, М. Кайдановская, *Пропадаеть*, w: *Молчание о войне...*

³⁴ Тамże.

³⁵ Д. Жарская, *Через лес*, w: *Молчание о войне...*

³⁶ Тамże.

не интересовавшей. Кончились газеты, радио, телевизор и мировая сеть. Кончились надежды и уголь, которым топили городские котельные. Кончились деньги, кончилось терпение... Когда же, наконец, у них кончатся патроны?³⁷.

To, że nikt już nawet nie pamięta z jakiego powodu wybuchła wojna, ukazuje jej bezsens, a także szkodliwość agresywnej ideologii. Wspomnienia bohatera o tym, jak będąc dzieckiem zachwycił się bohaterstwem żołnierzy wielkiej wojny z przeszłości i wraz z rówieśnikami marzył o podobnych dokonaniach, dodatkowo to podkreślają³⁸. Opowieść przedstawia także stopniowe kształtowanie się systemu totalitarnego.

Refleksję nad przyczynami wojny podejmuje opowiadanie *И грянул „Град”* (I uderzył „Grad”) autorstwa Leonida Lialina, odwołujące się do znanego opowiadania Raya Bradbury’ego *A Sound of Thunder* (I uderzył grom, 1952³⁹). Podobnie jak w jego tekście ludzie cofali się w czasie, by zapolować na dinozaury, tak u Lialina na wojnę z Ukrainą przybywają goście z przyszłości. Polowanie na ludzi dostarcza więcej bodźców. Bohater opowiadania, któremu grozi usunięcie ze studiów, boi się, że trafi na front, proponuje więc koledze podróż w przeszłość, by, analogicznie jak u Bradbury’ego, „zabić motyla”⁴⁰ i w ten sposób odmienić przyszłość. Chłopcy mają nadzieję, że wojny uda się uniknąć, jednak rzeź, której dopuszczają się w dżungli, nie może mieć pozytywnych skutków. Po powrocie ich świat okazuje się wprawdzie nieco inny (np. zamiast Putina prezydentem jest Miedwiediew), jednak i w nim trwa wojna, której ofiarą padają prawie od razu. Przemoc leży w naturze człowieka (Rosjanina?) i nie da się tego zmienić.

Typową dla dużej części mieszkańców rosyjskiego świata negację rzeczywistości odzwierciedla postawa tytułowego bohatera z opo-

³⁷ Д. Ковач, *Молчание о войне* (повесть в шести патронах), w: *Молчание о войне...*

³⁸ Takie podejście jest charakterystyczne dla Rosji. O idealizacji wojny jako doświadczeniu pokoleniowym pisze Jelena Kostiučenko. Zob.: Е. Костюченко, *Война (как она пропала и проросла)*, w: *Моя любимая страна*, Meduza, 2023. Korzystam z elektronicznej wersji książki.

³⁹ Takie tłumaczenie ma film nakręcony w 2005 roku przez Petera Hyamsa. Zob: <https://www.filmweb.pl/film/I+uderzy%C5%82+grom-2005-92296> (22.03.2025).

⁴⁰ W opowiadaniu Bradbury’ego faktycznie zostaje zabity motyl, co staje się symbolem wprowadzenia niewielkiej zmiany, która jednak znacząco wpłynie na bieg wydarzeń i odmieni przyszłość.

wiadania *Сны Филиппа* (Sny Filipa) Anny Sołowiej. Akcja dzieje się w Izraelu. Wojna jakby nie istnieje, choć wszyscy wiedzą, że toczy się gdzieś daleko. Okazuje się jednak, że niesamowite wydarzenia, które stają się udziałem bohatera, są z nią bezpośrednio związane i burzą jego spokojne, szczęśliwe życie „jakby nigdy nic”. Wiedza o ofiarach wojny i ich cierpieniu zmusza Filipa do działania. Mimo że nie chce wierzyć w to, co widzi, a już na pewno angażować się, nie potrafi postąpić inaczej. Odrzucenie strasznej prawdy sprawia, że czuje w sobie taką pustkę, chłód i samotność, że wybiera jednak pomoc ofiarom. Traci swoje wygodne życie na ich rzecz. Utwór stanowi wezwanie, by nie zamykać oczu i nie bać się przyjąć prawdy. Nie ma sprawiedliwości i nie na miejscu jest pytanie „dlaczego ja?”, a wiedza ta jest konieczna do pełnowartościowego życia.

Opowiadanie *Обычный день* (Zwyczajny dzień) Aleksandra Kriuczkowa wyróżnia się na tle innych, bowiem zostało napisane w 2021 roku, nie dotyczy zatem pełnowymiarowej wojny. Przedstawia jednak triumf *ruskiego miru* w zaawansowanym technologicznie społeczeństwie przyszłości i zawiera subtelne aluzje do współczesnej rzeczywistości rosyjskiej. Prezydent rządzi już 67 lat i jest wszechobecny, co sprawia, że staje się częścią codziennego życia mieszkańców już od ich najmłodszych lat. Bohater utworu, chłopiec Walera rozmyśla o nim na przykład podczas wagarów. Uwagę zwraca fakt, że w tym, zdawałoby się, idealnym świecie nadal są jednostki występujące przeciw systemowi totalitarnemu. Rodzice Walery żałują, że nie opuścili kraju, kiedy jeszcze łatwo było otrzymać pozwolenie. Ich postawa pozwala wierzyć w to, że *ruski mir* nigdy całkowicie nie zapanuje nad światem.

Analizowane opowiadania, jak próbowałam wykazać, łączy idea *ruskiego miru*, przedstawiana w różnych odsłonach. Pisarze, sięgając w swoich tekstach po ironię, personifikację, absurd i groteskę, próbują zrozumieć przyczyny obecnej sytuacji politycznej i przestrzec przed jej możliwymi konsekwencjami. Zbiór potwierdza w moim odczuciu tezę Jakubowej o *ruskim mirze* jako konstrukcie bazującym na apokaliptycznym sposobie rozumienia świata i wytwarzającym alternatywny światopogląd, oparty w całości na kłamstwie. Warto przywołać tutaj słowa Swiatosława Wakarczuka, lidera kultowego ukraińskiego zespołu *Okean Elzy*, który stwierdził: „Russkij mir jest jak plaga. Gdy raz go zaznałeś, jesteś zaszczepiony. Nigdy już na niego nie zachorujesz”⁴¹. Omawiany zbiór można zatem postrzegać jako szczepionkę.

⁴¹ Cyt. za: J. Słodkowski, *Pokój z widokiem w Hotelu Ukraina*, „Gazeta Wyborcza” (Wolna sobota), 2–3.11.2024, s. 17.

Lektura zebranych w nim utworów nie pozostawia wątpliwości — ujawnia absurd i pokazuje szkodliwość tego konstruktu.

Książka z pewnością stanowi ważny i potrzebny głos; świadczy o tym, że twórcy rosyjscy nie pozostają obojętni na aktualne wydarzenia, a kultura rosyjska, jak pisał Kirill Seriebrennikow:

[...] всегда вопреки, назло, против государства. [...] Государство и политика в России убивают и разъединяют. Рушат семьи. Ломают жизни. Культура спасает и собирает то, что человеческого еще осталось в людях. [...] Культура всегда про то, что не важно государству. Про милость к павшим. Про сострадание. Про бездны и высоты человеческого духа. Про отчаяние. Про одиночество. Про смешных, маленьких, убогих, никому не нужных, несвоевременных людей. Про меньшинство. Поэтому русскую культуру мало кто из государства уважал и почти никто не любил⁴².

Tytuł tomu — *Молчание о войне* — zdecydowanie uznać należy za przewrotny. Być może nawiązuje do często wysuwanego wobec Rosjan zarzutu dotyczącego bierności i braku protestów wobec aktualnych wydarzeń. Tak jak milczenie bohatera opowieści Kowacza, która dała tytuł całemu zbiorowi, stanowi jednak wypowiedź bardzo głośną, wręcz krzyk, uwalniający całe spektrum emocji związanych z atakiem Rosji na Ukrainę.

Publikacja została sfinansowana ze środków programu
„Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza”
w Uniwersytecie Jagiellońskim

REFERENCES

- Czech, Jerzy. Interview by Wysocki, Grzegorz. “Tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a klozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą.” *Gazeta Wyborcza*, 17.06.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html>>.
- Delong, Marek. “Ruski mir’ jako narzędzie rosyjskiej ekspansji geopolitycznej na terytorium Ukrainy.” *Przegląd Geopolityczny*, 2020, nr 33: 50–64.
- Isajew, Igor. “Ruski mir.’ Putin stworzył potwora i spuścił go ze smyczy.” *WP Wiadomości*, 28.01.2023, <<https://wiadomosci.wp.pl/ruski-mir-putin-stworzyl-potwora-i-spuscil-go-ze-smyczy-6860094533610176a>>.
- Laurelle, Marlen. *The “Russian World”. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*. Center for Global Interests, May 2025.
- Lis, Renata. Interview by Wysocki, Grzegorz. “Renata Lis: Rosja Putina to tyrania ze snów Ordo Iuris, Ziobry i Jędraszewskiego.” *Gazeta Wyborcza*, 06.07.2022,

⁴² К. Серебренников, *Красный лак*, 25.05.2022, <https://mixnews.lv/mneniya/2022/05/25/kirill-serebrennikov-krasnyy-lak/> (01.11.2024).

- <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28639681,renata-lis-rosja-putina-to-tyrania-ze-snow-or-do-iuris-ziobry.html>>.
- Miastowska, Agnieszka. "Czym jest 'ruski mir'? Zwykłym Rosjanom demokracja nie jest potrzebna, oni chcą powrotu imperium." *na: Temat*, 19.03.2022, <<https://natemat.pl/402259,co-znaczy-ruski-mir-rosyjski-mir-upada-przez-putina-na-oczach-swiate>>.
- Przebinda, Grzegorz. Interview by Olszewski, Michał. "Prof. Grzegorz Przebinda: Znam wielu uczciwych Rosjan." *Gazeta Wyborcza*, 29.04.2022, <<https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,28383512,magazyn-wywiad-tygodnia-znam-wielu-uczciwych-rosjan.html>>.
- Romanowski, Dymitr. "Ruski mir. Idea, ideologia, mit." *Politeja*, 2024, no. 3 (90): 299–314.
- Ślōdkowski, Jędrzej. "Pokój z widokiem w Hotelu Ukraina." *Gazeta Wyborcza*, 2–3.11.2024: 17.
- Zabużko, Oksana. Interview by Wężyk, Katarzyna. "Oksana Zabuzko, ukraińska pisarka: Rosjanie protestują przeciwko wojnie? To nie odwaga, to strach. Że zaraz ich tam wyślą." *Gazeta Wyborcza*, 02.03.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28171986,oksana-zabuzko-ukrainska-pisarka-rosjanie-protestuja-przeciwko.html>>.
- Бульбенко, Андрей, Кайдановская, Марта. *Пропадаеть*. Петроград: Молчание о войне, 2023.
- Вачедин, Дмитрий. "Спрингфилд — роман о войне, в котором о ней ни слова." *DW*, <<https://www.dw.com/ru/springfield-sergea-davydova-roman-o-vojne-v-kotorom-o-nej-ni-slova/a5487756>>.
- Жарская, Дарья. *Через лес*. Петроград: Молчание о войне, 2023.
- Коваленко, Софья. "История становления концепции 'русский мир'." *Российский Совет по Международным Дела*, 24.04.2023, <<https://russiancouncil.ru/blogs/young-and-smart/istoriya-stanovleniya-kontseptsii-russkiy-mir/>>.
- Ковач, Ден. *Молчание о войне (повесть в шести патронах)*. Петроград: Молчание о войне, 2023.
- Костюченко, Елена. "Война (как она прорастала и проросла)." *Моя любимая страна*. Riga: Meduza, 2023.
- Костюченко, Елена. Interview by Serenko, Daria. "Один текст не разрушит стену концлагеря: интервью с журналисткой Еленой Костюченко." *Феминистское Антивоенное Сопротивление*, <<https://femantiwar.org/kostyuchenko/>>.
- Козловцева, Нина. "'Русский мир' как теоретическое понятие в современном социально-гуманитарном знании." *Обсерватория культуры*, 2017, т. 14, no. 3: 285–286.
- Медведев, Сергей. "Культура после катастрофы. Марина Давыдова, Антон Долин и Владимир Мирзоев — о том, как Буча и Мариуполь отменяют русскую культуру." *Радио Свобода*, 20.04.2022, <<https://www.svoboda.org/a/kuljtura-posle-katastrofy-efir-v-18-05-31811443.html>>.
- "'Никогда не думала, что мне будет стыдно за Россию.' Деятели культуры уезжают в знак протеста против войны с Украиной." *BBC News. Русская служба*, 17.03.2022, <<https://www.bbc.com/russian/news-60780748>>.

KONCEPCJA „RUSKIEGO MIRU”...

Серебренников, Кирилл. “Красный лак.” *Mixnews*, 25.05.2022, <<https://mix-news.lv/mneniya/2022/05/25/kirill-serebrennikov-krasnyy-lak/>>.

Сульянова, Маша. *Z. Петроград: Молчание о войне*, 2023.

“Уехать нельзя остаться. Кто из деятелей культуры покинул Россию.” *RTVI*, 09.03.2022, <<https://rtvi.com/news/uekhat-nelzya-ostatsya-kto-iz-deyateley-kultury-pokinul-rossiyu/>>.

Урушадзе, Георгий. Interview by Юрова, Надежда, Ковтун, Татьяна, Фокин, Кирилл. “После войны эти книги еще будут читать в школах.” *Новая газета. Европа*, 17.10.2023, <<https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/17/posle-voiny-eti-knigi-eshche-budut-chitat-v-shkolakh>>.

Филиппов, Вячеслав. “Составлен список артистов, покинувших Россию из-за ситуации на Украине.” *NEWS.ru*, 23.08.2023, <<https://news.ru/society/sostavlen-spisok-artistov-pokinuvshih-rossiyu-iz-za-situacii-na-ukraine>>.

Ханов, Булат. *Превозможание*. Петроград: Молчание о войне, 2023.

IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7293-1240>

Uniwersytet Warszawski

WOJNA I TOŻSAMOŚĆ: AUTOBIOGRAFIA *КОНЬ РЫЖИЙ* ROMANA GULAWAR AND IDENTITY: THE AUTOBIOGRAPHY *КОНЬ РЫЖИЙ* BY ROMAN GUL

The main subject of analysis in this article is Roman Gul's autobiography, with his memoir, *The Ice March*, serving as a point of reference. The aim of the analysis is to answer the question of how the writer reconstructs and interprets his wartime past at different stages of his life. The research tools employed here include theories on autobiography, memory studies, and concepts of narrative identity. The analysis leads to the conclusion that in his autobiography, the writer takes stock of his own past. He works through difficult moments of his life, explaining and interpreting them within a coherent narrative to resolve the ambiguity of his stance during the war and justify his choices to both his contemporaries and future generations. He significantly expands the background of his story, supplementing it with additional information and commentary, while omitting others, selecting episodes that maintain the coherence of the narrative and the image of the autobiographical protagonist.

Keywords: Roman Gul, The Autobiography *Конь рыжий*, war, identity, memory

UWAGI WSTĘPNE

Roman Gul (1896–1986) — przedstawiciel rosyjskiej emigracji po październikowej młodszego pokolenia przeżył długie, barwne życie. Był pisarzem, publicystą, historykiem, redaktorem prestiżowych czasopism oraz kronikarzem diaspory, którą na kartach trylogii autobiograficznej *Я унес Россию. Апология эмиграции* (1978, Zabrałem ze sobą Rosję. Apologia emigracji) ukazał jako spadkobierczynię rosyjskiego dziedzictwa kulturowego oraz obrończynię tradycji i wartości. W Polsce postać oraz dorobek tego twórcy są jednak słabo znane, przypomnijmy je zatem krótko¹.

¹ Analizie twórczości rosyjskiego pisarza poświęciła kilka artykułów naukowych Joanna Mianowska. Zob. J. Mianowska, *Вершители красного терпора: Ф. Дзержинский и В. Менжинский в очерках эмигранта Романа Гуля*, „Акта

Urodzony u schyłku XIX wieku Gul dorastał na rosyjskiej prowincji w bogatej rodzinie inteligenckiej o tradycjach ziemiańskich. Dzieciństwo i wczesną młodość spędził w Penzie, gdzie ukończył gimnazjum. Podążając śladami ojca-notariusza, działacza społecznego oraz członka partii kadetów, w 1914 roku rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Moskiewskim. Stosunkowo beztrudne życie przyszłego pisarza bezpowrotnie zakończyło się w 1916 roku, gdy jako zaledwie dwudziestoletni student został zmobilizowany i po przeszkoleniu skierowany najpierw do stacjonującego w Penzie pułku zapasowego, a wiosną 1917 roku na Front Południowo-Zachodni. Początkowo w stopniu chorążego dowodził oddziałem, wkrótce zaś został adiutantem dowódcy pułku. Podobnie jak wielu innych przedstawicieli demokratycznej inteligencji w Rosji Gul, który pragnął liberalizacji życia politycznego oraz poszerzenia wolności i praw obywateli, z nadzieją przyjął wieść o abdykacji Mikołaja II. Dramatyczne wydarzenia — rewolucja lutowa oraz przewrót bolszewicki i wojna domowa w sposób zasadniczy wpłynęły na jego dalsze życie. Jako przeciwnik monarchii, republikanin, a także zwolennik reform społecznych Gul poparł idee głoszone przez oponentów bolszewików i wkrótce po rewolucji październikowej wraz ze starszym bratem Siergiejem zaciągnął się do formującej się nad Donem Armii Ochotniczej, dowodzonej przez charyzmatycznego generała Ławra Kornilowa². Uczestniczył w licznych walkach, a podczas tzw. Marszu Lodowego znad Donu na Kubą wiosną 1918 roku został ranny. Rozczarowany przejęciem dowództwa przez monarchistów, polityką „białych” generałów, a także słabnącym morale żołnierzy i oficerów jesienią tegoż roku zrzucił mundur i przedostał

Polono-Ruthenica” 2011, nr 16, ss. 113–125. Tejże, *О женщинах-террористках в прозе эмигранта Романа Гуля*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2019, (t. 44), nr 2, s. 51–60. Spośród publikacji powstałych w Rosji należy natomiast przypomnieć niewielką monografię historyka Dmitrija Muraszowa: Д. Мурашов, *Роман Гуль: писатель из Пензы*, Пензенская областная библиотека им. М. Ю. Лермонтова, Пенза 2018, skąd m.in. zaczerpnięto dane biograficzne pisarza. Kolejnym źródłem jest autobiografia Gula: Р. Гуль, *Моя биография*, w: tegoż, *Ледяной поход. Автобиографические произведения. Размышления о литературе*, ПРОЗАиК, Москва 2011, s. 5–26, a także artykuł Wadima Krejda: В. Крейд, *Гуль Роман Борисович (1896–1986)*, „Новый Исторический Вестник” 2003, № 1 (9), https://nivestnik.su/2003_1/11.shtml (6.03.2025).

² W biografii Gul określa siebie tak: „[...] воспринял революцию как демократ. Я был противником монархии, сторонником республики, демократии и социальных реформ. В частности, передачи земли крестьянам [...]”. Р. Гуль, *Моя биография*, w: tegoż, *Ледяной поход. Автобиографические произведения...*, s. 7.

się do okupowanego przez Niemców Kijowa. Wcielony siłą do wojsk hetmana Pawła Skoropadskiego uczestniczył w walkach o miasto przeciwko oddziałom Symona Petlury, a następnie dostał się do niewoli.

Na przełomie lat 1918 i 1919 wraz z grupą innych oficerów został wywieziony z Rosji przez ewakuujące się wojska niemieckie. Przebywał m.in. w obozie przejściowym Helmstedt w górach Harzu, gdzie pracował fizycznie przy korowaniu drzew oraz w obozie dla jeńców wojennych Deberitz; w 1920 roku osiedlił się w Berlinie. W niemieckiej stolicy, która była wówczas ważną enklawą rosyjskiej diaspory, Gul prowadził intensywną działalność redakcyjną i krytycznoliteracką oraz wydał kilka głośnych utworów z życia emigracji, a także biograficznych i historycznych, stając się jedną z ważniejszych postaci „rosyjskiego Berlina”. Wkrótce też związał się z ruchem „smienowichowców” oraz gazetą „Накануне”, które propagowały idee zbliżenia emigrantów z Rosją Sowiecką i zyskał reputację pisarza, pragnącego dialogu z nią³. Pod koniec lat 20. nadzieje twórcy na demokratyczną odnowę ojczyzny zgasły, a on sam, zawiedziony rządami bolszewików, stał się ich zażartym wrogiem.

Po dojściu Hitlera do władzy i represjach, które go dotknęły (uwięzienie w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu), w 1933 roku Gul opuścił Niemcy i emigrował do Francji. Osiadł w Paryżu, gdzie kontynuował pracę literacką, współpracował z czołowymi periodykami, pisał scenariusze; podczas wojny ukrywał się wraz z rodziną na wsi na południu kraju, prowadząc gospodarstwo rolne. W roku 1950 wyjechał do USA, gdzie stanął na czele prestiżowego czasopisma emigracyjnego „Новый Журнал”. Na obczyźnie, analogicznie do wielu współrodaków, pisarz doświadczył pauperyzacji i deklasacji, zyskał jednak wolność, która — jak niejednokrotnie podkreślał — w jego systemie aksjologicznym stanowiła najwyższą wartość.

ОПОВІСЬ В ЦІНІ ВОЙНЫ

W swym bogatym i zróżnicowanym dorobku literackim Gul często odwoływał się do własnych doświadczeń oraz wydarzeń, które stały się jego udziałem, a wiele jego utworów ma charakter autobiograficzny⁴.

³ Wyrazem tego zbliżenia było m.in. wydanie w Rosji bolszewickiej wspomnień *Ледяной поход* (Marsz lodowy) w 1923 r., a także książek poświęconych emigracji *Жизнь на фукса* i *Белые по Чёрному*.

⁴ Na ten aspekt zwraca uwagę m.in. wspomniany już Muraszow w pracy *Роман Гуль: писатель из Пензы*, a także Oleg Korostielew. Zob. O. Коростелев, „Апология

Na różnych etapach życia opisywał na ich kartach swe losy i historię swojej osobowości, jedynie modyfikując konwencje oraz przedstawiając akcenty. Upamiętniał zwłaszcza dramatyczne wydarzenia wojenne. Po raz pierwszy opowiedział o nich w swej debiutanckiej książce — wspomnieniach *Ледяной поход (с Корниловым)* (1921, Marsz lodowy [z Kornilowem])⁵, które można odczytać jako zapis traumatycznych doświadczeń wychowanego w duchu ideałów humanistycznych młodego mężczyzny, prowadzących go do zanegowania bratobójczej wojny⁶.

Do tego trudnego okresu życia po raz kolejny pisarz powraca pamięcią po dwudziestu latach w lirycznej autobiografii *Конь рыжий (Автобиография)* (1952, Koń rudy [Autobiografia])⁷, która jest w artykule głównym przedmiotem refleksji. Opowieść o wojnie jest tutaj interpretowana jako centralna część utworu i kluczowy etap w życiu autobiograficznego bohatera, który (re)definiuje jego tożsamość. Głównym punktem odniesienia dla rozważań są natomiast wspomnienia *Ледяной поход*. Celem analizy jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie o to, w jaki sposób Gul rekonstruuje i interpretuje swą wojenną przeszłość na różnych etapach życia oraz dlaczego czyni to w konkretny sposób? Wykorzystywanymi w artykule narzędziami badawczymi są klasyczne już teorie autobiografii, głównie ustalenia jednego z czołowych znawców piśmienictwa autobiograficznego Philippe’a Lejeune’a; badania i koncepcje pamięci, zwłaszcza autobiograficznej, a także tożsamości narracyjnej, rozumianej tu jako

[...] rodzaj podmiotowego samookreślenia, w którym o tym, kim jestem, decyduje w znacznej mierze biografia, a [...] bardziej precyzyjnie, moja prywatna opowieść, pierwszoosobowa narracja o własnym życiu, którą tworzę i którą przedstawiam jakiemuś słuchaczowi⁸.

Zacznijmy od genezy i przesłania utworu. W odróżnieniu od wspomnień *Ледяной поход*, które powstały wkrótce po opuszczeniu przez

эмиграции” Романа Гуля, w: Р. Гуль, *Я унес Россию. Апология эмиграции*, t. 1: *Россия в Германии*, Б.С.Г.-ИПЕСС, Москва 2001, s. 13.

⁵ Fragmenty książki były publikowane już wcześniej w emigracyjnym czasopiśmie „Жизнь” wydawanym w Berlinie.

⁶ Więcej na ten temat zob. I. Krycka-Michnowska, *Doświadczenie wojny domowej we wspomnieniach „Marsz lodowy” Romana Gula*, „Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU” 2024, t. XX, s. 95–107.

⁷ Było to pierwsze wydanie książkowe, w odcinkach natomiast autobiografia była publikowana w latach 1946–1947 w nowojorskim czasopiśmie „Новый Журнал”.

⁸ K. Filutowska, *Tożsamość narracyjna jako empiryczna podmiotowość — MacIntyre, Taylor, Ricoeur*, WUW, Warszawa 2018, s. 158–159.

Gula szeregów Armii Ochotniczej i uznawane są za jeden z pierwszych utworów podejmujących temat wojny domowej w Rosji, do spisywania historii całego życia pisarz przystąpił w przededniu II wojny światowej (rok 1938). Był wówczas dojrzałym czterdziestokilkuletnim mężczyzną z bogatym doświadczeniem „uciekiera z dwóch krajów totalitarnych” — Rosji bolszewickiej i Niemiec hitlerowskich⁹, zakończył pisanie zaś w roku 1945. Nie dziwi więc, że centrum swej opowieści autor uczynił wojnę i doświadczenia z nią związane. Jednoznacznie wskazuje na to już tytuł, który odsyła do wizji apokaliptycznego jeźdźcy na rudym koniu. Podobną funkcję pełni także motto: pierwszym jest fragment wiersza Zinaidy Gippius *Неоправимо* (1916, Nieodwracalnie)¹⁰, wskazujący na nieodwołalność skutków wojny oraz jej totalny, druzgocący wpływ na ludzi i rzeczywistość. Drugim — nawiązujący do tytułu fragment Apokalipsy Św. Jana: „И вышел другой конь, рыжий; и сидящему на нем дано взять мир с земли...” (Ap. 6,4), który sugeruje, że opisywane wydarzenia nie tylko niosą zniszczenie, ale są także przepowiedzianym w Biblii znakiem zbliżającego się końca świata. Trzecim mottem są natomiast słowa Jeana Jacques’a Rousseau, mające wskazywać na pokrewieństwo bogatych i różnorodnych doświadczeń życiowych obu twórców¹¹.

Pisarz jasno określa strategię recepcji analizowanego utworu poprzez definiujący jego gatunek podtytuł, który sugeruje, że narracja jest w nim oparta na doświadczeniu oraz wydarzeniach z życia autora, a „ja” odgrywa najważniejszą rolę¹². Konstruując opowieść Gul czerpie z tzw. pamięci autobiograficznej, odpowiedzialnej za prze-

⁹ Р. Гуль, *Конь рыжий. Автобиография*, w: tegoż, *Ледяной поход. Автобиографические произведения. Размышления о литературе*, ПРОЗАиК, Москва 2011, s. 366. W dalszej części pracy cytaty z tego wydania opatrzone w tekście głównym numerem strony.

¹⁰ Przywołajmy go: „Невозвратимо. Неоправимо./Не смоём водой. Огнем не выжжем./Нас затоптал — не проехал мимо! —/Тяжелый всадник на коне рыжем.// В гуще вязнут его копыта,/В смертной вязи, неразделимой.../Смято, втоптанно, смешано, сбито —/Все. Навсегда. Неоправимо”. З. Гиппиус, *Неоправимо*, <https://www.culture.ru/poems/26704/неоправимо?ysclid=m8678xctrk623568873> (8.03.2025).

¹¹ Motto brzmi: „События, наполнившие мою жизнь, были так разнообразны, я пережил столько увлечений, видел столько разных людей, прошел через столько общественных положений, что за свою жизнь мог бы пережить столетия [...]” (s. 138).

¹² W swej biografii pisanej pod koniec życia Gul określa utwór mianem „autobiografii w formie artystycznej”. Zob. Р. Гуль, *Моя биография*, w: tegoż, *Ледяной поход. Автобиографические произведения...*, s. 23.

chowywanie materiału dotyczącego indywidualnej historii życia jednostki. Są w niej gromadzone przede wszystkim informacje na temat wydarzeń (i faktów) oraz zachowania własnego i innych ludzi w przeszłości, które mają pewien sens dla danego człowieka. Jednak — jak zauważa Tomasz Maruszewski — czasem *ex post* jednostka nadaje tym epizodom inny sens niż pierwotny¹³. Badania psychologiczne nad pamięcią autobiograficzną pokazują również, że „[...] występuje ona w postaci narracji, czyli historii przedstawiających ciąg zdarzeń”¹⁴. Przy czym ludzie mogą aktywnie konstruować wspomnienia czegoś, co nigdy się nie zdarzyło, najczęściej jednak podczas odtwarzania przeszłości łączą elementy rzeczywiste ze świadomie lub nieświadomie wygenerowanymi¹⁵.

Gul, który obdarza narratora i zarazem bohatera utworu własnym nazwiskiem oraz opowiada o zdarzeniach, odnoszących się do stosunkowo łatwo weryfikowalnej rzeczywistości zewnętrznej, niewątpliwie zawiera z czytelnikiem dwa pakt — autobiograficzny i referencjalny¹⁶. Sugeruje wierność relacjonowanym faktom, stosuje przy tym tradycyjną, chronologiczną narrację, która jest podstawową zasadą organizacji materiału przechowywanego w pamięci autobiograficznej, pozwalającą wnioskować, jakie zdarzenia z przeszłości mogły wpłynąć na inne¹⁷.

Odwołując się do koncepcji tożsamości narracyjnej Paula Ricoeura, który dowodzi, że jedność naszego życia należy interpretować w kontekście spójnej narracji autobiograficznej, a nasza tożsamość

¹³ Zob. T. Maruszewski, *Pamięć autobiograficzna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 18–19.

¹⁴ Tamże, s. 32.

¹⁵ Tamże, s. 24.

¹⁶ Przypomnijmy, że w koncepcji Lejeune’a, pakt autobiograficzny zakłada tożsamość autora, narratora i głównego bohatera, której poświadczeniem jest swego rodzaju umowa zawarta między autorem a czytelnikiem, dotycząca sposobu lektury. Ścisłe związany z nim jest pakt referencjalny, wyrażany w formule-przysiędze: „Przysięgam mówić prawdę, tylko prawdę i całą prawdę”, którą autor składa przed czytelnikiem. Przy czym francuski badacz zaznacza, że pakt ten nie wymaga ścisłego podobieństwa i może być dotrzymany niedobrze, co jednak nie przekreśla referencjalnej wartości autobiografii. Zob. Ph. Lejeune, *Pakt autobiograficzny*, przeł. A. Labuda, w: tegoż, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, R. Lubas-Bartoszyńska (red.), Universitas, Kraków 2007, s. 35–36 i s. 47–48.

¹⁷ Zob. T. Maruszewski, *Pamięć autobiograficzna...*, s. 19. Ważną zasadą strukturalizacji materiału wykorzystywanego przez pamięć autobiograficzną jest uporządkowanie pojęciowe, powiązanie materiału z kontekstem, który wyznacza ramy dla jego zrozumienia oraz silne naładowanie emocjonalne. Tamże, s. 19–20.

jest konstruowana poprzez opowiadanie historii o sobie¹⁸, należy zaznaczyć, że o ile *Ледяной поход* poświęcony był bardzo ważnemu, ale jednak fragmentowi życia autora, to *Конь рыжий* jest strukturą, w której podejmuje on próbę jego podsumowania, rozliczenia się z własną przeszłością i zracjonalizowania jej. Tworząc opowieść, która ma określony początek, środek i koniec, Gul dokonuje selekcji wydarzeń po to, by ułożyć je w koherentną całość, uporządkować doświadczenia i wyjaśnić swe wybory oraz postawy. Podczas odsłaniania kolejnych etapów biografii, skupia uwagę na wybranych wydarzeniach i okresach, inne natomiast pomija lub modyfikuje, dokonując interpretacji przeszłości z perspektywy teraźniejszości. Jak bowiem zauważają liczni badacze, wiedza o przeszłości jest przez nas starannie i konsekwentnie selekcionowana, indywidualizowana i subiektywizowana, zgodnie z aktualnym postrzeganiem świata i jego wartościowaniem¹⁹.

Wspomniano już, że Gul pracował nad autobiografią w czasie II wojny światowej, w sytuacji realnego zagrożenia utraty zdrowia lub życia — utwór można więc traktować jako podjętą przez niego próbę ocalenia kruchej egzystencji, unieśmiertelnienia siebie poprzez słowo, a także, być może ostatnią, możliwość sprostowania zawilej biografii oraz korekty swego wizerunku. Podobnie jak inni twórcy dzieł autobiograficznych pisarz stara się nadać sens minionym wydarzeniom, zwłaszcza usprawiedliwić przed potomnymi decyzję o zrzuceniu munduru i opuszczeniu szeregów Armii Ochotniczej w newral-

¹⁸ Zob. K. Filutowska, *Tożsamość narracyjna jako empiryczna podmiotowość...*, s. 238. Przypomnijmy, że zagadnienie narratywizmu Ricoeur podjął w dziele *Czas i opowieść*, gdzie wprowadził też pojęcie tożsamości narracyjnej, rozwinął je zaś w pracy *O sobie samym jako innym*, w której dokonał rozróżnienia na tożsamość numeryczną, jedyność, bycie tym samym (*idem*) oraz bycie sobą (*ipse*). Ricoeur stwierdza tam m.in., że „[...] prawdziwa natura tożsamości narracyjnej objawia się [...] dopiero w dialektyce bycia sobą i bycia tym samym”. Zob. P. Ricoeur, *O sobie samym jako innym*, przeł. B. Chelstowski, oprac. nauk. i wstęp M. Kowalska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 233.

¹⁹ Zob. B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 29. Podobne twierdzenia wysuwają zachodni badacze, choćby Jeffrey Olick, który podkreśla, że pamięć nie jest wiernym odzwierciedleniem przeszłości, ale raczej jej plastyczną konstrukcją tworzoną w teraźniejszości, która wpisuje wybrane minione wydarzenia w zmieniającą się rzeczywistość. Zob. J. Gubała, *Metodologiczna refleksja nad badaniami pamięci zbiorowej. Próba wstępnego ujęcia problemu na przykładzie rozważań Jeffreya Olicka, Wulfa Kansteinera oraz Alona Confino*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 2012, nr 42, s. 74.

gicznym momencie dziejów Rosji. Na emigracji ugruntował się już wówczas pozytywny wizerunek Białej Armii i jej heroicznej walki przeciwko bolszewikom, postrzeganym przez dużą część uchodźców jako ciemniężyciele ojczyzny i uzurpatorzy władzy.

Po latach życia na obczyźnie poglądy zweryfikował również Gul, na co wskazuje modyfikacja narracji o wojnie. Choć wielokrotnie odwołuje się on do wspomnień *Ледяной поход*, uzupełnia swą opowieść o nowe wydarzenia oraz dodatkowe informacje, które obudowuje pogłębioną refleksją, inne natomiast pomija, wybierając epizody istotne dla zastosowanej przez siebie strategii narracyjnej. Wybór i interpretacja są, jak już była mowa, arbitralne i subiektywne, zgodne z punktem widzenia mówiącego podmiotu oraz jego partykularną perspektywą własnego „tu i teraz”, stanowiąc pochodną indywidualnego sposobu doświadczania świata. Gul akcentuje zwłaszcza swój antybolszewizm, nie wspomina natomiast o związkach ze „smienowiechowstwem”, które u schyłku życia nazwie naiwnością i chwilowym błędem²⁰.

Tematowi wojny autor autobiografii *Конь рыжий* poświęca większość uwagi (części od III do VI włącznie). Wieść o jej wybuchu i powszechnej mobilizacji wprowadza chaos w spokojne, uporządkowane, harmonijne życie mieszkańców rosyjskiej prowincji, burząc niemal idylliczny świat, opisywany przez Gula w pierwszych dwóch częściach. Czerpiąc z archiwum wspomnień, pisarz opowiada tam o swych korzeniach — dzieciństwie i dorastaniu, o przodkach i domu rodzinnym, o podupadających, ale kultywujących tradycję gniazdach szlacheckich, wskazując na źródła, które wpłynęły na jego tożsamość. W powojennych rozdziałach natomiast fragmentarycznie relacjonuje życie na emigracji. Opisując pobyt w Niemczech (części VII–VIII), koncentruje się nie tylko na sobie, ale także losach innych rosyjskich uchodźców, ukazuje życie na prowincji i w stolicy, dużo miejsca poświęca także swemu uwięzieniu w obozie w Oranienburgu. Ostatnia, dziewiąta część dotyczy pobytu we Francji — kraju, który „podarował mu wolność”. Kres opowieści symbolicznie wyznacza śmierć matki Gula.

Struktura oraz wymowa utworu *Конь рыжий* wskazują jednoznacznie, że wydarzenia wojenne determinują koleje losów autora, narratora i zarazem autobiograficznego bohatera; stanowią kluczowy okres w jego życiu oraz centrum utworu, którego punktem kulminacyjnym jest ewakuacja do Niemiec. „Я тогда еще не знал, что человек может быть переделываем жизнью” (s. 159) — tymi słowa-

²⁰ Zob. P. Гуль, *Моя биография...*, s. 14–18. Także: О. Коростелев, „Апология эмиграции” Романа Гуля..., s. 12–13.

mi rozpoczyna Gul trzecią część autobiografii, zapowiadając dramatyczny wpływ wojny na swe życie, które od jej wybuchu diametralnie się zmienia²¹. Pisarz obrazuje brutalne zderzenie z rzeczywistością, która wniwecz obraca plany i marzenia oraz podważa kultywowane przez niego wartości. Otoczony miłością i opływający w dostatek student prawa, wywodzący się z bogatej rodziny inteligencko-ziemiańskiej przedstawiciel elity społecznej Rosji, zafascynowany ideami tołstoizmu, filozofią i literaturą klasyczną musi odtąd nauczyć się żyć w cieniu wojny, która unicestwia świat dający mu poczucie bezpieczeństwa, bez troski i wolności. Jest zmuszony przewartościować swe życie, wymazać z pamięci wszystko, co przyswoił sobie dotychczas po to, by nauczyć się „sztuki zabijania”:

[...] выстроившись в две шеренги, стоим перед рослым, жилистым полковником, украшенным боевыми орденами; [...] мужественным голосом он обращается к нам: — Господа юнкера! До сих пор вы учились в университетах, но сейчас вы мобилизованы и пришли учиться совершенно другой науке. Вы пришли учиться, — говорит полковник, — науке убивать, это трудная наука, и вы преуспеете в ней тем лучше, чем скорее забудете то, чему до сих пор учились... (s. 159).

Niemal z dnia na dzień przechodzi przyspieszony proces dojrzewania: zostaje zmobilizowany do pułku piechoty, po przeszkoleniu skierowany do jednostki zapasowej, a następnie wysłany na front, by walczyć z niemieckim wrogiem. Rysując z perspektywy niemal ćwierćwiecza własną sylwetkę, Gul podkreśla swą niedojrzałość emocjonalną oraz niedojrzałość podobnych do siebie młodych chłopaków, byłych studentów, nie znających życia, za to doskonale znających Kanta, Platona i Puszkina, wysłanych na wojnę po to, by zabijać lub samemu zginąć.

O ile we wspomnieniach *Ледяной поход* pisarz skoncentrował uwagę niemal wyłącznie na swym udziale w wojnie domowej, to w autobiografii wiele miejsca poświęcił również wydarzeniom I wojny światowej, w których uczestnictwo miało — jak wynika z narracji — istotne znaczenie dla konstruowania jego tożsamości. Zestawienie tych dwóch konfliktów zbrojnych pozwala autorowi zaznaczyć diametralne różnice między nimi oraz pogłębić autocharakterystykę. Pisarz podkreśla, że jego uczestnictwo w Wielkiej Wojnie było podyktowane pobudkami patriotycznymi²², a motywację do walki dawała

²¹ Symbolem tej zmiany oraz kresu starej Rosji i całej epoki jest śmierć ojca, a następnie dziadków, którzy umierają w przededniu wojny.

²² Motyw miłości do ojczyzny wyraźnie wybrzmiewa także w innych częściach utworu.

mu świadomość, że toczy ją o wolność i nienaruszalność granic imperium w imię ideałów, w które głęboko wierzy. Można domniemywać, że uznaje ją za *bellum iustum*.

Gul dookreśla poglądy autobiograficznego bohatera poprzez porównanie ich ze stanowiskiem szeregowych żołnierzy, którzy patrzą na wojnę z całkowicie odmiennej perspektywy. Jest on zwolennikiem rewolucji lutowej, *explicite* deklaruje poparcie dla idei demokratycznych, z nową władzą wiążąc nadzieje na pozytywne zmiany w Rosji oraz zakończenie wojny i chaosu:

Я, конечно, за республику, за Думу, за Милюкова — Гучкова и за победу, которая теперь приблизилась! [...] я чувствовал захватывающее душу возбуждение, и все вокруг, казалось мне, перерождается (s. 166).

Doskonale wie, o co walczy, kto jest jego wrogiem, potrafi zdefiniować dobro i zło, prawdę i fałsz. Chłopi i Kozacy natomiast nie odczuwają więzi z krajem rodzinnym, nie chcą walczyć w interesie „pańskiej” Rosji, za wszelką cenę pragną zakończenia wojny. Z biegiem czasu słabnie ich morale, załamuje się dyscyplina, czego wyrazem są organizowane przez nich mitingi skierowane przeciwko władzy politycznej i dowództwu; wielu z nich buntuje się i ucieka z frontu, zwłaszcza po zniesieniu przez Rząd Tymczasowy kary śmierci za dezercję. Mimo że bohater podejmuje wysiłki, by wytłumaczyć sobie postawę szeregowych żołnierzy, z którymi prowadzi rozmowy o wojnie, polityce, Konstytuancie i reformie rolnej („У меня есть, за что идти, у меня есть Россия? А у них? [...] у них нет ничего” [s. 191]), nie potrafi jednak zrozumieć ich motywów i reakcji. Całkowicie obcy jest mu żywioł bezprawia, buntów, chaosu, wyrывającej się spod kontroli anarchii. Z każdym dniem coraz wyraźniej dostrzega także beznadziejność sytuacji na froncie i kruchość nadziei na demokratyczne zmiany, przeczuwając, że rosyjskie imperium bezpowrotnie pogrąża się w krwawej otchłani:

Возвращаясь из штаба по [...] улицам села [...] я как никогда чувствовал плотную придвинувшуюся гибель, словно ее можно было нащупать, словно она была здесь, за этими плетнями, деревьями, хатами и страшно было ощущение ее полной неустрашимости (s. 216).

W autobiografii Gul stara się dowieść, że udział w wydarzeniach I wojny światowej stanowił dla niego ważną szkołę życia, która nauczyła go cenić jego wartość, dostrzegać i szanować to, co istotne:

[...] мы, глядя то в небо, то на золотеющий и краснеющий лес, разговариваем. Я говорю о том, что война — явление неоднородное, что у нее кроме тяжелого быта и страшной были есть и своя увлекательная литература (s. 193).

Pisarz podkreśla formacyjny wpływ wojny, wskazując, że dzięki niej zyskał nowe, ważne doświadczenie, nieosiągalne dla innych:

[...] мы научаемся, чему то, может быть, даже большему, во всяком случае мы узнаем здесь то, чего они никогда не узнают. И в облаке пыли идя по этому волнующемуся шоссе, я рад тому, что я здесь, а не там, что я на войне, которая лепит людскую, может быть, грубую, но простую и в чем-то правильную душу (s. 183).

Kładzie jednak nacisk na odmienność doświadczenia Wielkiej Wojny i wojny bratobójczej, która była głównym tematem wspomnień *Ледяной поход*, zawierających jednoznaczne przesłanie o charakterze antywojennym. Wspomnienia prezentowały skomplikowany, w większości odheroizowany obraz wojny, a ich celem było ukazanie brutalnej prawdy o jej demoralizującym, niszczącym wpływie na uczestniczącego w niej człowieka. Na ich kartach Gul ukazał nie tylko okrucieństwo oraz pogłębiający się rozkład moralny „czerwonych”, ale również zatracanie norm etycznych przez „białych”, sugerując, że wojna domowa wyzwala w ludziach najgorsze instynkty, dehumanizuje ich²³. Dlatego percepcja wspomnień była niejednoznaczna — zwłaszcza monarchistyczne i skrajnie prawicowe kręgi poddały je ostrej krytyce, zarzucając autorowi, że zdeformował wizerunek Białej Armii²⁴.

Z biegiem lat pisarz zmodyfikował swe poglądy, zgodnie ze słowami Ricoeura, że „[...] tożsamość narracyjna — konstytutywna dla bycia sobą — może zawierać zmianę, niestałość w ramach powiązania życia”, a „[...] historia życia jest nieustannie refigurowana przez wszystkie prawdziwe lub fikcyjne historie, które podmiot opowiada o sobie samym”²⁵. Świadczą o tym komentarze w autobiografii dotyczące sytuacji politycznej w Niemczech po dojściu Hitlera do władzy. Przebija z nich poczucie wyższości i duma Gula z udziału w konflikcie, definiowanym teraz jako walka o bezcenną wolność:

²³ Szczegółowo omówiono tę kwestię w artykule: I. Krycka-Michnowska, *Doświadczenie wojny domowej we wspomnieniach...*

²⁴ O nieprzychylności konserwatywnej części emigracji, wywołanej publikacją wspomnień Gul pisał także w swej biografii. Zob. P. Гуль, *Моя биография...*, s. 12.

²⁵ P. Ricoeur, *Czas i opowieść, t. III, Czas opowiadany*, przeł. U. Zbrzeźniak, WUJ, Kraków 2008, s. 354.

Я думаю о том, как глубоко надо презирать свой народ, чтобы воспитывать его так, как воспитывает Гитлер. [...] Но я тут же останавливаю себя: может быть, я чего-то в этом всё-таки не понимаю? Ведь Гитлер знает свой народ, и это он загнал его в эту тюрьму. И в стране не нашлось даже горсти молодежи, которая, как мы, с оружием в руках пошла бы за свою свободу? На похищение свободы Лениным русский народ ответил многолетней борьбой. А тут? (s. 350).

We wspomnieniach *Ледяной поход*, które były niemal bezpośrednią relacją autora z pola walki prowadzonej przez „białych” i „czerwonych”, dokumentującą życie codzienne żołnierzy, niewiele jest refleksji nad sensem rozgrywających się krwawych wydarzeń, ich obrazy są na tyle wymowne, że nie potrzebują zbędnych komentarzy. Narrację zdominowały tam epizody trudnej codzienności na froncie, fragmentaryczne opisy przemarszów, walk, ataków i wycofywania się wojsk oraz rozmowy bohatera. Wspomnienia były surowym, wycinkowym rejestrem jego losów w szeregach Armii Ochotniczej oraz świadectwem traumy z tym związanej, *Конь рыжий* stanowi natomiast spójną, przemyślaną opowieść, autonarrację, w której istotną kwestią jest moralna odpowiedzialność za czyny popełnione w przeszłości²⁶. Jak już była mowa, pisarz prezentuje tu szerokie tło wydarzeń, obudowując je pogłębioną refleksją oraz interpretacją, które mają za zadanie usprawiedliwienie dokonanych przez niego wyborów²⁷. Odtwarzając przeszłość, podejmuje wysiłki, by w sposób możliwie pełny i klarowny wyjaśnić swój stosunek do wojny domowej oraz zrozumieć i wytłumaczyć sobie i czytelnikom motywy, które stały za jego postanowieniem, by zaciągnąć się do armii, a następnie opuścić jej szeregi. Temu celowi służą zwłaszcza fragmenty, które reinterpreterują kluczowe wydarzenia. Można do nich zaliczyć scenę opowiadającą o tym, jak podczas kolacji wigilijnej w domu Gula zebrali się zaprzyjaźnieni oficerowie, aby wspólnie przedyskutować, w jaki sposób zorganizować powstanie zbrojne w Penzie. Przybywa wówczas posłaniec z listem od byłego dowódcy pułku z prośbą, aby bohater zebrał przyjaciół

²⁶ Odwołując się do głośnej koncepcji trzech postaw autobiograficznych autorstwa Małgorzaty Czermińskiej, należy stwierdzić, że o ile we wspomnieniach dominowała postawa świadectwa, to w autobiografii na plan pierwszy wysuwa się postawa wyznania. Więcej na temat tej teorii zob. M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt: Świadectwo, wyznanie, wyzwanie*, wyd. 2, Universitas, Kraków 2020, s. 25–31 i in.

²⁷ W pamięci autobiograficznej interpretacja występuje obok faktów. Przy czym człowiek bardzo często myli fakty z ich interpretacjami, które mogą mieć charakter obronny. Zob. T. Matuszewski, *Pamięć autobiograficzna...*, s. 33.

i dołączył do formujących się nad Donem oddziałów. Wymowna jest jego reakcja na to wezwanie:

[...] я и брат [...] стали обдумывать предложение полковника. Но обдумывали недолго: [...] мы едем к Корнилову на вооруженную борьбу с большевиками и за Всероссийское Учредительное собрание, и с нами едут четверо товарищей-офицеров. [...] Мы идем гуськом на расстоянии шагов пятидесяти. „Черный вечер. Белый снег. Ветер, ветер, на ногах не стоит человек. Ветер, ветер на всем Божьем свете” (s. 233–234).

O ile we wspomnieniach *Ледяной поход* pisarz wskazywał na swe rozterki wewnętrzne, wątpliwości i trudność w dokonaniu wyboru, to w autobiografii *Конь рыжий* te dylematy znikają: bohater szybko decyduje się podjąć walkę z bolszewikami. Jest ona wynikiem jego osobistych przekonań, ugruntowanych obserwacją niszczenia Rosji po przewrocie październikowym, a także opowieściami matki o pogromach i grabieżach w majątkach ziemskich oraz zezwierzęceniu podburzanych przez bolszewickie hasła chłopów, mszczących się za doznane przez lata krzywdy.

Podobnie jak we wcześniejszym utworze Gul opisuje trudną adaptację bohatera w Armii Ochotniczej, wskazując na przeszkody, z którymi borykała się ona w początkach swego istnienia: pisze o kłopotach z rekrutacją żołnierzy oraz ich pogarszającej się kondycji fizycznej i psychicznej, błędach dowództwa, trudnościach aprowizacyjnych, braku poparcia idei głoszonych przez „białych” w szerokich kręgach społecznych oraz wzajemnego zrozumienia między chłopami a inteligencją, olbrzymich dysproporcjach w liczebności walczących stron, stopniowym upadku dyscypliny itp. Wszystko to wzbudza w bohaterze niepokój, a z biegiem czasu pogłębia zwątpienie, które dochodzi do głosu już w pierwszych dniach pobytu w Nowoczerkasku, gdzie formuje się armia:

[...] мне не спится [...] еще и от того, что сюда на Дон, на эти железные койки, с риском для жизни пробралось со всей России нас всего человек чепыреста молодежи. И вот мы, эти двадцатилетние мальчики, мечтающие ввести всероссийский потоп в государственные берега, должны противостоять миллионной обольшевиченной России (s. 236).

W rozmyślaniach młodego oficera, przedstawiających antybolszewicki zryw jako skazaną na niepowodzenie desperacką próbę zmiany władzy, podjętą przez garstkę młodzieży, wyraźnie wybrzmiewa

głos autora — jego dystans wynikający z wiedzy i doświadczeń nabytych w ciągu kolejnych powojennych lat. Pogarszająca się sytuacja coraz bardziej podważa wiarę bohatera w zwycięstwo: „Состояние страшное, чудиться, что пропало все: и Россия, и жизнь, а смерть где-то за плечом, близко, и жить уж недолго” (s. 245).

Starając się wyjaśnić motywy decyzji o zrzuconiu munduru, pisarz wprowadza monologi wewnętrzne bohatera na temat charakteru bratobójczej wojny²⁸ oraz rosyjskiej mentalności: „Я думаю, русскому убивать русского тяжело, потому что мы люди одной утробы и единой судьбы; а мне, чувствую я, убивать своего — не под силу” (s. 242). Inny kategoriyczny komentarz pojawia się po kluczowej scenie samosądu „białych” nad jeńcami:

„Вот это и есть гражданская война, — думаю я, глядя на свалившихся на траву окровавленной кучей расстрелянных. — То, что мы шли цепью по полю веселые и радостные чему-то, это другое, а вот это — гражданская война”. И я чувствую, что в такой войне я участвовать не могу (s. 250).

Monologi te wskazują na pogłębiające się rozczarowanie Gula i jego przemianę: narastanie w nim wewnętrznego sprzeciwu przeciwko zabijaniu rodaków — nierzadko przypadkowych ludzi wciągniętych w wir wydarzeń historycznych. Obserwujemy coraz wyraźniej jego dojrzewanie do podjęcia trudnej decyzji:

Умываясь у колодца ледяной водой [...] я мысленно разговариваю с полковником Неженцевым. „Нет, полковник [...], нет, это не то, армия офицеров-мстителей никогда не победит, в России миллионы Лежанок, и всех их не расстрелять. [...] Ведь для победы нужно к себе перетянуть души именно этих крестьян?” (s. 253).

W odróżnieniu od wspomnień *Ледяной поход*, gdzie pisarz posługiwał się głównie sugestywnymi obrazami lub dialogami mającymi wskazywać stan emocjonalny bohatera, tutaj *explicitie* wielokrotnie podkreśla jego narastające wyalienowanie wśród walczących po obu stronach barykady — nie tylko bolszewików, ale również „białych”:

[...] я думаю и о том, что эта гражданская война мне не нужна, что мое участие в ней бессмысленно, что приехав в Новочеркасск, я уйду из армии (s. 288).

²⁸ Okazją do ukazania brutalności wojny domowej jest także opowieść o matce bohatera, która wyrusza na poszukiwanie synów w pełną niebezpieczeństw tułaczkę po Rosji.

Gdzie indziej czytamy:

И я вспоминаю, как мы ночевали [...] в убогой хате иногороднего столяра. С враждебным, наглухо закрытым лицом он, недоверчиво усмехаясь, спросил меня: „Ну а скажите вот, за что вы воюете?” — „За Учредительное собрание”, — ответил я [...]: „Оно было выбрано всем народом [...] Учредительное собрание даст русским людям свободу и спокойную трудовую жизнь”. Но столяр еще недоверчивей усмехается: „Ну, конечно [...]. А вот скажите, именье-то у вас есть?” — „Есть... было...” — говорю. И столяр вдруг хохочет, смехом показывая, что выиграл спор. Так же, как фронтовые солдаты, он искренно не в состоянии поверить, что именья для меня не существует, что у меня есть большие богатства; у меня есть русская культура, есть Пушкин; и в эти степи я пришёл защищать их. [...] И в донских и кубанских степях мне „с моим Пушкиным” нет места меж смертельно схватившимися конногвардейцами и столярами (s. 288–289).

Precyzując ideały przyświecające mu w walce, Gul wysuwa na plan pierwszy potrzebę ochrony praw i wolności ludu oraz obrony rosyjskiej tradycji i kultury, które go ukształtowały, jednak taka motywacja nie znajduje zrozumienia nie tylko u adwersarzy, ale nawet w kręgu współtowarzyszy broni. Logiczną konsekwencją owego niezrozumienia oraz rozczarowania jest utrata poczucia sensu dalszego udziału w konflikcie.

Do tego newralgicznego okresu swego życia po raz ostatni pisarz powróci pamięcią we wspomnianej już trylogii autobiograficznej *Я унес Россию*, gdzie spróbuje wytłumaczyć swą decyzję w obszernym skonceptualizowanym wywodzie:

Как добровольно я вступил в Добрармию, так же добровольно и ушел. Я не мог оставаться — и политически и душевно. Политически потому, что всем существом чувствовал: *такая «офицерская» армия победить не может*. Несмотря на доблесть и героизм ее бойцов, поражение ее неминуемо. [...] потому, что народ *не с ней*. К белым народ не хотел идти: господа. [...] И царскому генералу Антону Деникину, [...] мужик не верил. [...] Другая причина моего ухода из Добрармии была душевно-личная. [...] я был простым бойцом с винтовкой в руках [...] Я узнал до конца, что значат слова: *гражданская война*. Это значило, что я должен убивать неких неизвестных мне, но тоже русских людей: в большинстве крестьян, рабочих. И я чувствовал, что *убить русского человека мне трудно*. Не могу. Да и за что? У меня же с ним нет никаких „счетов”. За что же я буду вразумлять его пулями?²⁹

W fundamentalnej pracy *Час и опowieść* Ricoeur wskazuje na istotną rolę zakończenia narracji, które stanowi jej dopełnienie, umożli-

²⁹ Р. Гуль, *Я унес Россию...*, s. 53–54.

wia lepsze zrozumienie akcji oraz działań postaci, a także podsuwa punkt widzenia, z którego historię można postrzegać jako nadającą formę całości. Jego zdaniem zrozumieć historię „[...] to zrozumieć, jak i dlaczego kolejne epizody doprowadziły do zakończenia, które nie daje się [...] przewidzieć, lecz musi być ostatecznie akceptowalne jako przystające do zgromadzonych epizodów”³⁰. Spójrzmy zatem jeszcze na zakończenie utworu *Конь рыжий*. W dziewiątej części, wieńczącej autobiografię, Gul lakonicznie opisuje proste, wiejskie życie, które bohater wiedzie wraz z bliskimi we Francji. Wydarzeniem, które burzy tę idyllę, a zarazem wpisuje się w harmonię wyznaczaną przez rytm przyrody, jest śmierć matki. Lejtmotywami tej części, przewijającymi się także we wcześniejszych, są bezdomność, tęsknota za Rosją oraz pragnienie i poczucie wolności³¹. Wyznaczają one perspektywę, z której należy odczytywać losy, postawę i wybory życiowe autobiograficznego bohatera i autora. Podsumowaniem opowieści jest gorzka konstatacja określająca jego poglądy i tożsamość, wysnuta w kontekście rozmyślań na temat tragicznych losów mieszkańców Rosji Sowieckiej, z których miliony zginęły, a inni zostali zniewoleni:

[...] в моей скитальческой жизни я всегда чувствовал облегчающее душу удовлетворение, что живу именно вне России. Почему? Да потому, что родина без свободы для меня не родина, а свобода без родины, хоть и очень тяжела, но все-таки остается свободой (s. 371).

Dylemat, przed którym stanęły setki tysięcy rosyjskich uchodźców (zarówno popaździernikowych, jak i współczesnych) — co jest dla nich ważniejsze: wolność czy ojczyzna — Gul rozstrzyga w sposób kategoriyczny, wybierając wolność jako wartość bezcenną. Z tej perspektywy decyzję bohatera o opuszczeniu szeregów armii należy postrzegać jako realizację prawa do wolnego wyboru, nawet jeśli jest on trudny i nieakceptowany przez ogół. Wyboru umożliwiającego dochowanie wierności wyznawanym wartościom.

³⁰ P. Ricoeur, *Czas i opowieść, t. I: Intryga i historyczna opowieść*, przeł. M. Frankiewicz, WUJ, Kraków 2008, s. 101.

³¹ W utworze można dostrzec tendencję autora do idealizacji Rosji i jej mieszkańców, o czym świadczy choćby komentarz do sceny bratania się rosyjskich i niemieckich żołnierzy: „[...] наши солдаты искренни и бесхитростны. В их чувствах есть та простая сказочная русская правда о том, что людям вообще никогда не надо воевать и что земли на всех хватит и вся она Божья” (s. 208–209). Podobna myśl pojawia się w ostatnim akapicie utworu: „[...] во мне есть и другое русское чувство, по которому вся земля — наша, вся Божья” (s. 390).

ZAKOŃCZENIE

Reasumując, *Конь рыжий* to liryczna autobiografia Gula, który z perspektywy minionych lat i doświadczeń podejmuje próbę podsumowania życia, zracjonalizowania i wytłumaczenia go. Utwór odzwierciedla działanie skomplikowanych mechanizmów pamięci, która jest przecież selektywna i wykazuje się skłonnością do poetyzowania przeszłości; jest też odbiciem świadomych wyborów autora, który pragnie opowiedzieć swe życie w określony sposób oraz opisać własne przeżywanie świata. Mimo ułomności pamięci, umiejętność wspominania, jak zauważa Aleida Assmann,

[...] czyni nas tym, kim jesteśmy, czyli ludźmi. Bez niej nie bylibyśmy w stanie zbudować własnego ja ani porozumiewać się z innymi [...]. Osobiste wspomnienia biograficzne są niezbędne, ponieważ tworzą materiał, z którego zbudowane są doświadczenia, relacje, a przede wszystkim obraz własnej tożsamości³².

Porządkując biografię, pisarz rozlicza się z własną przeszłością. Przepracowuje trudne fragmenty życia, na nowo je naświetlając, wyjaśniając i interpretując w spójnej opowieści po to, by rozstrzygnąć dwuznaczność swej postawy podczas wojny, „uzgodnić niezgodności” oraz usprawiedliwić swe wybory przed współczesnymi i potomnymi. Porównanie autobiografii i wspomnień daje podstawy do stwierdzenia, że po latach pisarz reinterpretuje wydarzenia w świetle późniejszych doświadczeń nie tylko ze względu na ich wagę, ale także z powodu ich znaczenia dla poczucia własnej wartości, samooceny oraz oceny przez innych. Choć w autobiografii *Конь рыжий* odwołuje się do wcześniejszego tekstu *Ледяной поход*, wskazując na determinującą rolę wojny w swoim życiu, które można odczytać jako wędrówkę ku wolności, znacznie poszerza tło opowieści, uzupełnia ją o dodatkowe informacje, komentarze i refleksje, inne natomiast pomija, wybierając epizody utrzymujące spójność narracji i obrazu autobiograficznego bohatera. Te zabiegi narracyjne wyraźnie pokazują zmiany, które przez lata zaszły w tożsamości autora, znajdującego się w zupełnie innym miejscu oraz inaczej niż niegdyś patrzącego na przeszłość i siebie samego³³.

³² A. Assmann, *Cztery formy pamięci*, w: tejże, *Między historią a pamięcią. Antologia*, przeł. K. Sidowska, M. Saryusz-Wolska (red. naukowa i posłowie), WUW, Warszawa 2013, s. 41.

³³ Zapewne mamy tu również do czynienia ze zniekształceniami pamięci, których jednym z głównych źródeł jest proces poszukiwania i nadawania sensu pamiętanym zdarzeniom; chodzi zwłaszcza o zniekształcenia służące *ego*, pozwalające utrzymać

Poddawana analizie opowieść potwierdza opinię Sidonie Smith i Julii Watson o tym, że „[...] narracje autobiograficzne są przejawami subiektywnej prawdy, historii doświadczeń, które opisują mogą być sprzeczne, częściowe, dotyczyć różnych momentów życia i są zawsze niekompletne”³⁴.

REFERENCES

- Assmann, Aleida. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Transl. Sidowska, Karolina. Saryusz-Wolska, Magdalena (ed). Warszawa: WUW, 2013.
- Czermińska, Małgorzata. *Autobiograficzny trójkąt: Świadectwo, wyznanie, wyzwanie*, wyd. 2. Kraków: Universitas 2020.
- Filutowska, Katarzyna. *Tożsamość narracyjna jako empiryczna podmiotowość – MacIntyre, Taylor, Ricoeur*. Warszawa: WUW, 2018.
- Gubała, Joanna. “Metodologiczna refleksja nad badaniami pamięci zbiorowej. Próba wstępnego ujęcia problemu na przykładzie rozważań Jeffreya Olicka, Wulfa Kansteinerja oraz Alona Confino.” *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 2012, no. 42: 63–82.
- Krycka-Michnowska, Iwona. “Doświadczenie wojny domowej we wspomnieniach ‘Marsz lodowy’ Romana Gula.” *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*, 2024, t. XX: 95–107.
- Lejeune, Philippe. “Pakt autobiograficzny”. Transl. Labuda, Aleksander. *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*. Lubas-Bartoszyńska, Regina (ed.). Kraków: Universitas, 2007: 21–56.
- Maruszcwski, Tomasz. *Pamięć autobiograficzna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2005.
- Ricoeur, Paul. *Czas i opowieść. T. I. Intryga i historyczna opowieść*. Transl. Frankiewicz, Małgorzata. Kraków: WUJ, 2008.
- Ricoeur, Paul. *Czas i opowieść. T. III. Czas opowiadany*. Transl. Zbrzeźniak, Urszula. Kraków: WUJ, 2008.
- Ricoeur, Paul. *O sobie samym jako innym*. Transl. Chelstowski, Bogdan. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Smith, Simonie. Watson, Julia. “Archiwa zapisów życia: czym i gdzie są?” *Teksty Drugie*, 2018, no. 6: 174–199.
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2006.
- Гиппиус, Зинаида. *Невозвратимо*, <<https://www.culture.ru/poems/26704/neveropravimozysclid=m8678xctrk623568873>>.
- Гуль, Роман. “Конь рыжий. Автобиография.” *Ледяной поход. Автобиографические произведения. Размышления о литературе*. Москва: ПРОЗАиК, 2011: 135–390.

pozytywne przekonanie na temat samego siebie. Zob. T. Matuszcwski, *Pamięć autobiograficzna...*, s. 26.

³⁴ S. Smith, J. Watson, *Archiwa zapisów życia: czym i gdzie są?*, „Teksty Drugie” 2018, nr 6, s. 176.

- Гуль, Роман. “Моя биография.” *Ледяной поход. Автобиографические произведения. Размышления о литературе*. Москва: ПРОЗАиК, 2011: 5–26.
- Гуль, Роман. *Я унес Россию. Апология эмиграции*. Т. 1: *Россия в Германии*. Москва: Б.С.Г.-ПРЕСС, 2001.
- Коростелев, Олег. “Апология эмиграции’ Романа Гуля.” *Я унес Россию. Апология эмиграции*. Т. 1: *Россия в Германии*. Гуль, Роман. Москва: Б.С.Г.-ПРЕСС, 2001.
- Крейд, Вадим. “Гуль Роман Борисович (1896–1986).” *Новый Исторический Вестник*, 2003, no. 1 (9), <https://nivistnik.su/2003_1/11.shtml>.
- Мурашов, Дмитрий. *Роман Гуль: писатель из Пензы*. Пенза: Пензенская областная библиотека им. М. Ю. Лермонтова, 2018.
- Мяновска, Йоанна. “Вершители красного террора: Ф. Дзержинский и В. Менжинский в очерках эмигранта Романа Гуля.” *Acta Polono-Ruthenica*, 2011, no. 16: 113–125.
- Мяновска, Йоанна. “О женщинах-террористках в прозе эмигранта Романа Гуля.” *Studia Rossica Posnaniensia*, 2019, (t. 44), no. 2: 51–60.

ADAM JASKÓLSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-2530>

Uniwersytet Warszawski

OBRAZ ZACHODU W OFICJALNEJ ROSYJSKIEJ NARRACJI W KONTEKŚCIE INWAZJI ROSJI NA UKRAINĘ

IMAGE OF THE WEST CREATED IN RUSSIAN NARRATIVE DURING THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE

The main purpose of this article is to present and analyze the features of the image of the so-called West in the official Russian narrative, specifically in the public statements of the highest-ranking representatives of the Russian government during the full-scale war in Ukraine. The starting point for such an analysis is the opposition 'We–They'. The existence of this opposition determines the necessity to characterize one's camp positively and to describe the opponent negatively. The author also takes a closer look at the rhetorical tricks used in various persuasive discourses (including ideological ones) observed in the texts under study and can be manifestations of manipulation, as long as they meet the extra-linguistic conditions for being manipulative. The analysis confirmed that a clear anti-Western, specifically anti-American, anti-EU, and anti-NATO rhetoric is present in the official Russian narrative regarding the war in Ukraine and, more broadly, the situation in the international arena. According to many specialists, this narrative bears the hallmarks of propaganda and disinformation. The present discussion also confirms that language as a tool of communication or, more broadly, communication in general and especially communication through mass media is, or at least can be, an effective means of creating reality and shaping human attitudes or beliefs.

Keywords: Russia, propaganda, information warfare, pragmalinguistics, discourse analysis, rhetoric

W warunkach tzw. konserwatywnego zwrotu w kremlowskiej polityce wewnętrznej i zagranicznej, który nastąpił w 2012 roku wraz z początkiem trzeciej kadencji prezydenckiej Putina i którego bezpośrednią przyczyną były masowe jak na Rosję antyrządowe demonstracje, rosyjskie władze rozpoczęły wielką ideologiczną kampanię. Jej ostrze zostało wymierzone z jednej strony w opozycję wewnętrzną, niezależne rosyjskie organizacje pozarządowe, z drugiej zaś w przeciwników zewnętrznych, przede wszystkim (obok władz ukraińskich od 2014 roku) szeroko rozumiany świat zachodni: Stany Zjednoczone, Unię Europejską i NATO¹. Ideologiczna ofensywa wobec Zachodu nasiliła

¹ Bardziej szczegółowo o tzw. konserwatywnym zwrocie w polityce Kremla zob. m.in. A. Jaskólski, *Antyrządowe protesty w Rosji oczami rosyjskich władz*

się podczas kryzysu ukraińskiego, wojny w Donbasie, w warunkach *de facto* zerwania trwającej od zakończenia zimnej wojny względnej współpracy Rosji z państwami zachodnimi, a apogeum osiągnęła po agresji Rosji na Ukrainę i rozpoczęciu w lutym 2022 roku pełnoskalowej wojny rosyjsko-ukraińskiej. Zakrojoną na szeroką skalę ideologiczną kampanię, którą Kreml prowadzi od 2012 roku, Witold Rodkiewicz oraz Jadwiga Rogoża określają mianem „projektu konserwatywnego”. Badacze podkreślają również, że „putinowski konserwatyzm został sformułowany nie tylko z myślą o rosyjskim audytorium, ale również z zamiarem wykorzystania go jako narzędzia polityki zagranicznej”². Warto dodać, że jedną z podstaw wspomnianego projektu konserwatywnego jest akcentowanie konieczności utworzenia wielobiegunowego ładu międzynarodowego i w konsekwencji geopolitycznej przeciwwagi dla zachodniej hegemonii.

Stosunkowo często publicyści, dziennikarze, przedstawiciele nauki w Polsce (i w innych krajach), wypowiadając się o sposobie przedstawiania przez rosyjskie władze i kontrolowane przez nie media najpierw konfliktu w Donbasie, a obecnie pełnoskalowej wojny w Ukrainie, jak również ogólnej sytuacji na arenie międzynarodowej, używają negatywnie nacechowanych sformułowań typu „wojna informacyjna”, „propaganda”, „kłamstwo”, „manipulacja”, „dezinformacja”, „fake news”, „demonizacja wroga”, „agresja werbalna” itp.³.

i kremlofskich mediów, „Przegląd Rusycystyczny” 2018, nr 4 (164), s. 59–72; W. Rodkiewicz, J. Rogoża, *Potiomkinowski konserwatyzm. Ideologiczne narzędzie Kremla*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, Warszawa 2015, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_48_pl_potiomkinowski_konserwatyzm_o.pdf (04.01.2025).

² W. Rodkiewicz, J. Rogoża, *Potiomkinowski konserwatyzm...*, s. 19.

³ Patrz np. K. Chawryło, *Propaganda masowego rażenia*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/propaganda-masowego-razenia-rosyjska-telewizja-w-obliczu-wojny> (02.01.2025); J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska — studium przypadku*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, Warszawa 2014, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/anatomia_rosyjskiej_wojny_informacyjnej.pdf (30.12.2024); A. Legucka, *Wojenna cenzura i propaganda Rosji*, <https://www.pism.pl/publikacje/wojenna-cenzura-i-propaganda-rosji> (02.01.2025); A. Legucka, J. Szczudlik, *Dezinformacja i propaganda Rosji oraz Chin w kontekście wojny na Ukrainie*, <https://www.pism.pl/publikacje/dezinformacja-i-propaganda-rosji-oraz-chin-w-kontekście-wojny-na-ukrainie> (02.01.2025); M. Domańska, *Spojrzenie Rosjan na NATO i Zachód jest absurdalne. Propaganda ich zombifikuje*, <https://www.onet.pl/informacje/nowaeuropawschodnia/spojrzenie-rosjan-na-nato-i-zachod-jest-absurdalne-propaganda-ich-zombifikuje/fyed9pl30bc1058> (07.01.2025);

Za przykład ilustrujący wspomniane zjawisko może tu posłużyć fragment artykułu Szymona Palczewskiego:

Wojna w Ukrainie rozgrywa się w wielu domenach. Rosyjska agresja zauważalna jest również w infosferze, w którą wtłaczane są hurtowe ilości prokremlowskiej dezinformacji i propagandy [...] Argumentacja Kremla była i jest przepełniona fałszem, propagandą i fake newsami. Wszystko po to, aby po pierwsze, utrzymać poparcie samych Rosjan dla władzy (i wojny), a z drugiej „wybielić siebie” w oczach społeczności międzynarodowej⁴.

W polskich opracowaniach naukowych, artykułach publicystycznych czy nawet komunikatach rządowych często zwraca się uwagę także na obecną w oficjalnej rosyjskiej narracji silną antyzachodnią retorykę, na demonizowanie Zachodu (zwłaszcza Stanów Zjednoczonych) przez przedstawicieli rosyjskiej władzy oraz prorządowe media⁵. Na

A. Lelonek, *Rosyjska wojna informacyjna na Ukrainie*, <http://www.defence24.pl/361059,rosyjska-wojna-informacyjna-na-ukrainie> (2.01.2025); M. Matzke, *Ukraina już dawno przegrała z Rosją – wojnę propagandową*, <http://www.dw.com/pl/ukraina-ju%C5%BC-dawno-przegra%C5%82a-z-rosj%C4%85-wojn%C4%99-propagandow%C4%85/a-18271717> (30.12.2024); S. Palczewski, *Wojna o umysły Polaków. Rosja stworzyła wielką maszynę*, <https://cyberdefence24.pl/armia-i-slugby/cybermagazyn-wojna-o-umysly-polakow-rosja-stworzyła-wielka-machina> (29.12.2025); M. Tomaszewicz, *Rosyjska propaganda szaleje: „NATO szykuje się do wojny z Rosją”, a Poroszenko znieważyl Polaków skarpetkami*, <http://www.newsweek.pl/swiat/propaganda-kremla-nato-szykuje-sie-do-wojny-z-rosja-szczyt-nato,artykuly,391532,1.html> (3.01.2025); O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Rosyjska mass-medialna manipulacja informacją w wojnie hybrydowej przeciwko Ukrainie*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje” 2015, nr 20, s. 332–357; Ł. Wenerski, *Akcja – Reakcja. Jak działa rosyjska propaganda w Unii Europejskiej i jak reagują na nią unijne instytucje*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2017, <http://www.isp.org.pl/uploads/pdf/264941206.pdf> (28.12.2024); *Fabryka trolli, kontawidma i 5 innych metod. Wojna Rosji w internecie*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/fabryka-trolli-kontawidma-i-5-innych-metod-wojna-rosji-w-internecie454963.html> (02.01.2025); *Kłamstwo za kłamstwem. Jak Rosja manipuluje faktami i wprowadza chaos informacyjny*, http://wyborcza.pl/1,76842,15552413,Klamstwo_za_klamstwem__Jak_Rosja_manipuluje_faktami.html (1.01.2025); *Rosyjska operacja przeciwko Zachodowi*, <https://www.gov.pl/web/slugby-specjalne/rosyjska-operacja-przeciwko-zachodowi> (02.01.2025).

⁴ S. Palczewski, *Wojna o umysły...*

⁵ Por. m.in. K. Chawryło, *Propaganda masowego...*; M. Domańska, *Spojrzenie Rosjan...*; A. Jaskólski, *Образ Запада в провластных российских СМИ в свете кризиса на Украине (на примере интернет-журнала „Однако”)*, w: J. Lubocha-Kruglik, O. Małysa, G. Wilk, A. Zych (red.), *Русистика и современность. Старые вопросы, новые ответы*, „Śląsk”, Katowice 2017, s. 427–

przykład na oficjalnym portalu rządu RP w grudniu 2022 roku opublikowano komunikat na temat rosyjskiej antyzachodniej propagandy, w którym m.in. stwierdza się, że:

Działalność informacyjna Rosji stale wymierzona jest w Zachód [...] Kontrolowane przez Kreml kanały komunikacji od lat prowadzą antyzachodnią propagandę. Obecnie jest ona głównie osadzona w kontekście wojny Rosji przeciwko Ukrainie [...] Rosyjskie źródła stale sączą przekaz dot. odpowiedzialności NATO i Zachodu za wszelkie zło na świecie. Demonizowanie Zachodu pozwala usprawiedliwiać zbrodniczą działalność Moskwy, która jest przedstawiana jako działanie obronne⁶.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie i analiza cech obrazu tzw. Zachodu w oficjalnej rosyjskiej narracji, a konkretnie w publicznych wypowiedziach najwyższej postawionych przedstawicieli rosyjskiej władzy w czasie wojny w Ukrainie (zebrany korpus obejmuje okres od lutego 2022 do grudnia 2023 roku). Na korpus badawczy składa się ok. 60 publicznych wypowiedzi (ustnych i pisemnych) trzech przedstawicieli rosyjskiej władzy: prezydenta FR Władimira Putina, ministra spraw zagranicznych FR Siergieja Ławrowa oraz rzeczniczki MSZ FR Marii Zacharowej.

Punktem wyjścia do analizy jest w niniejszej pracy archetypowa opozycja semiotyczna „My–Oni”, która w omawianych wypowiedziach aktualizuje się między innymi w postaci konfliktu Rosja vs. Zachód. Wielu badaczy zauważa, że istnienie rozróżnienia typu „My–Oni” czy „Swoj–Obcy” pociąga za sobą konieczność budowy pozytywnego wizerunku mówiących (piszących), jak i negatywnej charakterystyki „Obcego”⁷. Ustanowienie obu grup na obszarze dyskursu oraz ich charakterystyka środkami rozmaitych strategii retorycznych stanowią zatem istotne cechy analizowanych wypowiedzi. Jak już wspomniano, w niniejszej pracy uwaga zostanie poświęcona kreowaniu/odzwierciedlanemu w rosyjskich mediach wizerunkowi „Ob-

443; A. Legucka, J. Szczudlik, *Dezinformacja i propaganda...*; S. Palczewski, *Wojna o umysły...*; W. Rodkiewicz, J. Rogoża, *Potiomkinowski konserwatyzm...*; *Rosyjska operacja...*

⁶ *Rosyjska operacja...*

⁷ Patrz m.in. T.A. van Dijk, *Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym. Aznar, Irak i pragmatyka kłamania*, w: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu*, Universitas, Kraków 2008, s. 215–244; R. Wodak, *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego*, w: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu...*, s. 185–214; Е.И. Шейгал, *Семiotика политического дискурса*, Гнозис, Москва 2004.

cego”, w tym przypadku szeroko rozumianego świata zachodniego (zwłaszcza USA, UE i NATO).

Wyodrębniono regularnie występujące w omawianych tekstach typy wyrażen językowych. Pod pojęciem „typ wyrażen językowych” należy rozumieć grupę wyrażen powiązanych wspólnym elementem znaczeniowym, tj. należących do tego samego pola znaczeniowego lub pełniących taką samą funkcję systemową. Używając terminu „wyrażenie językowe” w niniejszej pracy, mam na myśli zarówno jednostkę leksykalną, jak i połączenie jednostek leksykalnych, najważniejszą zasadą ich wyróżnienia jest bowiem kryterium semantyczne, nie zaś morfologiczne czy leksykalne. Wzięto pod uwagę tylko takie użycia wyróżnionych wyrażen, które w analizowanych wypowiedziach w strukturach predykatowo-argumentowych oznaczanych przez nie pojęć nazywają właściwości przypisywane przez nadawców tzw. Obcemu (tj. w tym przypadku państwom i instytucjom tzw. świata zachodniego). Należy zaznaczyć, że „Obcym”, któremu w badanych wypowiedziach poświęca się najwięcej uwagi, są Stany Zjednoczone, co znajduje wyraz w tym, że konkretne nominacje tego państwa pojawiają się w wypowiedziach rosyjskiej władzy bardzo często, podczas gdy nazwy innych państw zachodnich występują zdecydowanie rzadziej. Dla nazwania innych państw zachodnich najczęściej używa się różnych nominacji zbiorowych (np. *Запад, западные страны, коллективный Запад, сателлиты США*). Wymienione zostaną również stosowane w różnych dyskursach perswazyjnych (w tym ideologicznych) chwytły retoryczne, które zaobserwowałem także w badanych tekstach i które mogą być przejawem manipulacji, o ile spełniają pozajęzykowe warunki uznania ich za narzędzie manipulacji.

Poniżej przytaczam grupy wyrażen językowych oznaczających w przeanalizowanym korpusie właściwości Zachodu.

1. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU ‘CELOWO SPOWODOWAĆ (WYBUCH WOJNY NA UKRAINIE)’

Jak wiadomo, w rosyjskiej narracji nie mówi się o rosyjskiej agresji czy inwazji na Ukrainę, unika się również używania wyrazu „wojna”. Najczęściej mówi się o „specjalnej operacji wojskowej”, której celem jest obrona rosyjskojęzycznej ludności Ukrainy przed nazistami oraz — mówiąc ogólniej — denazyfikacja i demilitaryzacja Ukrainy. Podkreśla się obronny, reakcyjny i prewencyjny charakter operacji.

Natomiast odpowiedzialnością za wybuch wojny w Donbasie, jak również pełnoskalowej wojny w Ukrainie w lutym 2022 roku przedstawiciele rosyjskiej władzy obarczają Zachód, np.

- (1) Нам говорят, что мы начали войну в Донбассе, на Украине. Нет, ее развязал этот самый коллективный Запад, организовав и поддерживав на Украине антиконституционный вооруженный переворот в 2014 году, а затем поощряя и оправдывая геноцид в отношении людей в Донбассе. Вот этот самый коллективный Запад и есть прямой зачинщик, виновник того, что сегодня происходит (Putin, 7.07.2022).
- (2) Сорвавший их (Минских договорённостей — А.Я.) выполнение Запад несет прямую ответственность за развал Украины и разжигание там гражданской войны (Ławtow, 20.09.2023).
- (3) Запад развязал гибридную войну в отношении России, используя Украину, поэтому нет никакого российско-украинского противостояния. (Zacharowa, 6.12.2023).

2. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'UŻYCIE PRZYMUSU'

Do tej grupy należy zaliczyć m.in. następujące wyrażenia: давление, шантаж, угрозы, силовое давление, насильственное вовлечение в орбиту, прессинг, насильно загонять в свой лагерь, навязать всем и вся свою повестку дня, прибегать к ультиматумам. W badanych wypowiedziach przytoczone wyrażenia, wskazujące na użycie nacisku, przymusu, groźby, wskazujące także na ograniczanie możliwości wyboru drugiej strony i zakładające pewną przewagę podmiotu czynności nad jej adresatem, oznaczają sposób rozwiązywania przez państwa zachodnie sytuacji spornych, zwłaszcza jeśli chodzi o stosunki tych państw z Rosją, np.

- (4) Для того, чтобы добиться этой стратегической цели, Запад, во-первых, готов делать «больно» своим гражданам ради геополитических амбиций, во-вторых, заставляет всех остальных действовать по такому же принципу, прибегая к прямому шантажу, угрозам, ультиматумам или всяким низкопробным шагам и методам (Ławtow, 16.06.2022).
- (5) Мы знаем об этом и объективно оцениваем постоянно звучащие в наш адрес угрозы в сфере экономики — так же, как и свои возможности противостоять этому наглому и перманентному шантажу (Putin, 24.02.2022).
- (6) На фоне жесточайшего, оголтелого санкционного прессинга со стороны консолидированного Запада постулаты единства и солидарности срабатывают далеко не всегда (Zacharowa, 18.05.2022).

Należy dodać, że w analizowanym korpusie nie odnotowałem użycia tych wyrażen jako właściwości przypisywanej władzom rosyjskim. Jeśli chodzi o opis sposobów rozwiązywania kwestii spornych przez Rosję, używane są wyrażenia wskazujące na pozostawienie drugiej stronie możliwości wyboru, jak na przykład просить, предлагать, искать компромисса.

3. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'POWODOWAĆ ISTNIENIE ZAGROŻENIA'

W rosyjskiej narracji dotyczącej wojny na Ukrainie mowa jest również o płynącym z tego państwa zagrożeniu dla bezpieczeństwa Rosji, przy czym podkreśla się, że zagrożenie to stwarza Zachód, np.

- (7) Речь о том, что вызывает у нас особую озабоченность и тревогу, о тех фундаментальных угрозах, которые из года в год шаг за шагом грубо и бесцеремонно создаются безответственными политиками на Западе в отношении нашей страны (Putin, 24.02.2022).
- (8) Сегодня Вооруженные Силы России и ополченцы ДНР и ЛНР уверенно решают задачи в рамках специальной военной операции (СВО), добиваясь прекращения вопиющей дискриминации и геноцида русских и устранения годами создававшихся США и их сателлитами на территории Украины прямых угроз безопасности Российской Федерации (Ławtow, 18.07.2022).

4. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'DZIAŁAĆ NA CZYJĄS SZKODĘ'

Do tej grupy można zaliczyć m.in. następujące wyrażenia: *сдерживание России, делать из Украины плацдарм для окончательного подавления России, многолетняя антироссийская игра*. W badanych wypowiedziach niejednokrotnie podkreśla się, że celem działań państw zachodnich na arenie międzynarodowej jest osłabienie lub zniszczenie Rosji, np.

- (9) Что касается нашей страны, то после развала СССР при всей беспрецедентной открытости новой современной России, готовности честно работать с США и другими западными партнёрами и в условиях фактически одностороннего разоружения нас тут же попытались дожать, добить и разрушить уже окончательно (Putin, 24.02.2022).
- (10) Все «улыбки», которые нам Запад демонстрировал после распада Советского Союза, все приглашения к сотрудничеству, стратегическому партнёрству — всё это было «наносное». За этой «личиной» всегда существовало и никуда не исчезало желание сдерживать Россию и, как в последнее время говорят, поделить её на несколько частей (Ławtow, 1.07.2022).

5. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'IGNOROWAĆ LUB NARUSZAĆ PRAWO LUB UMOWY' LUB 'NIE DOTRZYMYWAĆ OBJETNICY'

Tę grupę wyrażenń reprezentują m.in. następujące: извращение всех решений Совета Безопасности ООН по ливийскому вопросу, пренебрежение международным правом, нарушить свои обещания руководству СССР и России, грубейшее нарушение международного права, заниматься преступной деятельностью. Ich użycie sugeruje odbiorcom, że to państwa zachodnie, a zwłaszcza Stany Zjednoczone notorycznie naruszają prawo międzynarodowe oraz różne zobowiązania i obietnice, w związku z czym nie są podmiotem godnym zaufania. Rosyjskie władze często powołują się przy tym na autorytet ONZ, gdzie Rosja jest jednym ze stałych członków Rady Bezpieczeństwa. Oto przykłady:

- (11) США грубо нарушают свои обязательства по Уставу ООН, когда продвигают свои «правила» (Ławrow, 25.04.2022).
- (12) Быстро нарушив свои обещания руководству СССР и России о нерасширении НАТО на Восток, США и их союзники тем не менее декларировали приверженность построению единого пространства безопасности и сотрудничества в Евро-Атлантике [...] (Ławrow, 18.07.2022).
- (13) Вообще складывается впечатление, что практически везде, во многих регионах мира, куда Запад приходит устанавливать свой порядок, по итогам остаются кровавые, незаживающие раны, язвы международного терроризма и экстремизма. Всё, о чём сказал, это наиболее вопиющие, но далеко не единственные примеры пренебрежения международным правом (Putin, 22.02.2022).

W badanych wypowiedziach nie odnotowałem użyć wyrażenń językowych tej grupy jako właściwości Rosji. Co więcej, często próbuje się usprawiedliwiać lub wręcz legitymizować działania Rosji, które społeczność międzynarodowa powszechnie uznała za jawne naruszenie prawa międzynarodowego, na przykład aneksję Krymu, agresję na Ukrainę czy aneksję ukraińskich terytoriów w 2022 roku.

6. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'NIEZDOLNY DO POROZUMIENIA'

W oficjalnej rosyjskiej narracji podkreśla się niezdolność państw zachodnich do zawarcia porozumienia z Rosją. Między innymi właśnie tę „przypadłość” liderów świata zachodniego wskazuje się jako jedną

z przyczyn istnienia napiętej sytuacji na arenie międzynarodowej, jak również wybuchu wojny w Ukrainie oraz niemożności jej zakończenia, np.

- (14) Но если так Запад решил, то, я вас уверяю, мы найдем возможность продолжать жить, развиваться и даже не будем сильно переживать по поводу того, что сделали наши западные партнеры, в очередной раз доказав свою абсолютную ненадежность и полную недоговороспособность (Ławtow, 30.06.2022).
- (15) Недоговороспособность Запада, обещавшего нам не расширять НАТО на Восток, провозглашавшего свои ценности в качестве универсальных, подписывавшегося под принципом неделимости безопасности, обязуясь не укреплять свою безопасность за счёт безопасности других — всё это ушло в мусорную «яму». Теперь нам хорошо известна недоговороспособность Запада (Ławtow, 31.08.2022).
- (16) США сейчас недоговороспособны и подталкивают Украину к продолжению ведения боевых действий на нашей территории. Они хотят воевать до последнего украинца в намерении нанести России военное поражение (Zacharowa, 14.10.2022).

Dla porównania należy zaznaczyć, że w badanych wypowiedziach zwraca się uwagę na otwartość Rosji na dialog, gotowość rosyjskich władz do współpracy i do poszukiwania porozumienia i kompromisu z państwami zachodnimi.

7. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'PRZEDMIOTOWO TRAKTOWAĆ'

Przedstawiciele rosyjskiej władzy podkreślają, że Zachód traktuje Ukrainę przedmiotowo, jako narzędzie służące do realizacji jego własnych celów, przy czym najczęściej tym celem według nadawców badanych wypowiedzi jest osłabienie czy wręcz zadanie ostatecznej klęski Rosji, np.

- (17) Западные страны циничным образом используют миллионы украинских жителей в качестве расходного материала. Они нужны только в рамках политических игр для попыток сдержать Россию (Putin, 30.06.2022).
- (18) Запад использует Украину и как таран против России, и как полигон (Putin, 21.02.2023).
- (19) Она отражает озлобленность, остервенелость (извините за не дипломатичное выражение) которая определяется совсем не только Украиной, а тем, что из этой страны стали делать плацдарм для окончательного подавления России и её подчинения глобальной системе (Ławtow, 11.04.22).

8. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'KIEROWAĆ, RZĄDZIĆ KIMŚ'

W rosyjskiej narracji podważa się podmiotowość oraz decyzyjność ukraińskich władz, zwracając uwagę na ich niesamodzielność oraz całkowitą zależność od Zachodu, który podejmuje za nie decyzje, np.

- (20) С 2014 г. Запад безоговорочно руководит приведенным им к власти через госпереворот русофобским режимом (Ławtow, 18.07.2022).
- (21) Эти переговоры были прекращены по прямому приказу США и Лондона. Вообще, этой войной заправляют англосаксы, которые контролируют полностью режим Зеленского (Ławtow, 11.10.2022).
- (22) Если вы внимательно ознакомились с «12 пунктами» КНР, там Украина упомянута только в заголовке. Всё остальное — это обеспечение неделимости безопасности, отказ от действий, ущемляющих любую другую страну и от односторонних нелегитимных санкций. Это всё решается, конечно, не с В.А. Зеленским, который является марионеткой в руках Запада, а непосредственно с его хозяевами (Ławtow, 5.05.2022).

9. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIU 'CELOWO WPROWADZAĆ W BŁĄD, PRZEKAZUJĄC NIEPRAWDĘ'

Do tej grupy należy zaliczyć m.in. następujące wyrażenia: лгать, врать, обманывать, лживая пропаганда, империя лжи, разгонять фейки. Jako właściwość przypisywana Zachodowi najczęściej są one używane w kontekście wojny na Ukrainie. Zachodnią narrację na ten temat nadawcy badanych wypowiedzi określają jako kłamliwą, np.

- (23) Отметим важность получения правдивой информации, особенно в свете продвигаемой западными СМИ откровенной и беспардонной лжи (Ławtow, 30.06.2022).
- (24) Кстати, сами американские политики, политологи и журналисты пишут и говорят о том, что внутри США создана в последние годы настоящая «империя лжи» (Putin, 24.02.2022).
- (25) Как только западные СМИ разогнали фальшивку про г. Буча, украинские переговорщики попытались прервать переговорный процесс (Ławtow, 5.04.2022).

Nie odnotowałem natomiast wzmianek o podobnych właściwościach rosyjskiej kampanii informacyjnej na temat wspomnianej wojny.

10. WYRAŻENIA JĘZYKOWE O OGÓLNYM ZNACZENIEM 'WIEDZĄC O ISTNIENIU NEGATYWNEGO ZJAWISKA I MOGĄC MU PRZECIWDZIAŁAĆ, GODZIĆ SIĘ, POZWALAĆ NA JEGO DALSZE ISTNIENIE I/LUB MU SPRZYJAĆ, POMAGAĆ'

Zgodnie z rosyjską narracją dotyczącą wojny na Ukrainie państwa zachodnie, zdając sobie sprawę ze zbrodniczej działalności ukraińskich władz, które nawiasem mówiąc często określa się tutaj mianem „nazistowskiego reżimu”, nie tylko się tym działaniom nie sprzeciwiają, ale również w taki czy inny sposób wspomnianych „zbrodniarzy” czy też „nazistów” wspierają, np.

- (26) Несмотря на то, что восемь лет на наших границах велась чудовищная бойня, в ходе которой с подачи и при полном покровительстве Запада киевский режим убивал своих граждан, просто третировал их в связи с их желанием и стремлением сохранить важное для себя в ценностном плане (Zacharowa, 18.05.2022).
- (27) Во многом последние пару лет Великобритания разворачивала агрессивную политику по отношению к Российской Федерации, используя в качестве предлога события на Украине, покрывая откровенно членовененавистнический, во многом неонацистский режим, сложившийся в Киеве при западных кураторах (Ławtow, 8.07.2022).
- (28) Поставляли ей вооружения, всячески поощряя русофобские и националистические настроения, закрывая глаза на неонацизм и подпитывая его «ростки», которые там «пестовались» достаточно давно (Ławtow, 22.07.2022).

11. WYRAŻENIA JĘZYKOWE WSKAZUJĄCE NA CAŁKOWITĄ ZALEŻNOŚĆ OD USA INNYCH PAŃSTW ZACHODNICH

W badanych wypowiedziach podkreśla się również brak podmiotowości i całkowitą zależność od Stanów Zjednoczonych innych państw zachodnich, zwłaszcza państw UE, których rola sprowadza się do wykonywania poleceń władz amerykańskich, np.

- (29) ЕС стал придатком американской политики в Европе. От санкций, вводимых Западом, страдает прежде всего ЕС (Ławtow, 1.07.2022).
- (30) Об этом до сих пор говорят, но только президент Макрон. Остальные все уже просто испытывают удовлетворение от того, что американцы всем руководят, и все решения, которые принимаются в Евросоюзе, они, по большому счету, навязаны Вашингтоном (Ławtow, 1.07.22).
- (31) Чтобы не на словах, а на деле содействовать урегулированию, США и их сателлиты должны отказаться от продвижения неприемлемой «формулы» Зеленского, прекратить любую поддержку неонацистского

режима в Киеве и удовлетворить законные требования России, связанные с обеспечением её интересов безопасности на европейском направлении (Zacharowa, 27.02.2024).

11. JEDNOSTKI LEKSYKALNE РАСИЗМ, РАСИСТ, РАСИСТСКИЙ

Powyższych wyrażen przedstawiciele rosyjskiej władzy używają w sytuacji, gdy jest mowa o — zdaniem nadawców — charakterystycznym dla państw zachodnich kolonializmie, poczuciu wyższości, o dyskryminowaniu przez nie innych państw i narodów, np.

- (32) Они нагло делят мир на своих вассалов, на так называемые цивилизованные страны и на всех остальных, кто по замыслу сегодняшних западных расистов должен пополнить список варваров и дикарей (Putin, 30.09.2022).
- (33) Подавляющее большинство наших партнеров, на себе ощутивших колониальные, расистские повадки Запада, не присоединяются к антиросийским санкциям (Ławrow, 14.05.2022).
- (34) Ничего нового в этом нет: западные элиты какими были, такими и остались — колонизаторскими. Они дискриминируют, разделяют народы на первый и иной сорта. Мы никогда не принимали и не примем такой политический национализм и расизм (Putin, 30.09.2022).

12. IRONICZNE NOMINACJE ZACHODU

W badanych wypowiedziach autorzy niekiedy używają ironicznych⁸ nominacji Zachodu. Są to najczęściej wyrażenia językowe oznaczające pozytywnie ocenianą cechę, o której powszechnie przyjęto sądzić, iż jest właściwa państwom zachodnim. Ich ironiczne nominacje niejako sugerują odbiorcy niesłuszność takiego przekonania. Poniżej przytaczam stosowne przykłady:

- (35) Удивляет всплеск пещерной русофобии, произошедший во всех «цивилизованных» странах (Ławrow, 14.05.2022).
- (36) Однако и это оказалось инсценировкой: наутро оппозиция устроила госпереворот под русофобскими, расистскими лозунгами, западные гаранты договоренностей даже не попытались ее вразумить (Ławrow, 18.07.2022).

⁸ Podobnie jak manipulacja ironią również nie jest zjawiskiem systemowym, gdyż ironiczność konkretnego wyrażenia językowego lub jej brak wiąże się przede wszystkim z pozajęzykowymi uwarunkowaniami, w jakich powstaje akt mowy. Przytaczam więc tutaj takie nominacje, które sam, opierając się na własnej kompetencji i wiedzy, uważam za ironiczne.

- (37) Но все эти языки меньшинств уважаются, независимо от того, что у них есть материнское государство, а в нашем случае делается исключение. Оно является прямой дискриминацией, и вся эта просвещенная Европа просто помалкивает (Ławrow, 16.03.2022).

* * *

Należy dodać, że w przeanalizowanym materiale nie odnotowałem takich użyć wyodrębnionych wyżej wyrażen językowych, które oznaczałyby cechę przypisywaną Rosji, z wyjątkiem następujących sytuacji:

— w zdaniach, w których wskazuje się, że źródłem wyrażanego w nim sądu jest przeciwnik ideologiczny⁹, np.

- (38) Сейчас они говорят, что 24 февраля с.г. мы «вторглись» на Украину (Ławrow, 1.07.2022).

- (39) В ходе дискуссии западные коллеги не следовали мандату «Группы двадцати»: регулирование вопросов мировой экономики, достижение договорённостей по принятию в рамках ООН решений, связанных с устойчивым развитием. Как только они брали слово, практически сразу сбивались на оголтелую критику Российской Федерации в связи с ситуацией на Украине: «агрессоры, захватчики, оккупанты» (Ławrow 8.07.2022).

— w zdaniach, w których sąd o negatywnie ocenianej cesze przypisywanej Rosji poprzedza partykuła я к о б ы wskazująca na wątpliwość mówiącego co do tego, o czym mowa w tym zdaniu, np.

- (40) Западники любят сейчас всех отменять. Культура отмены доминирует в их мировоззрении и практических делах. Но когда вы с ними заговариваете о том, как же всё это произошло, почему-то ни Франция, ни Германия, ни Польша, никто бы то ни было ещё не «встряхнули» путчистов и не заставили их выполнить подписанные и гарантированные европейцами договорённости, они говорят, что это всё так и было, но мы же я к о б ы Крым «аннексировали» (Ławrow 1.07.2022).

13. CHWYTY RETORYCZNE

W przeanalizowanych wypowiedziach występują również pewne stosowane w różnych dyskursach perswazyjnych (w tym ideologicznych)

⁹ Jak widać w przykładach nr 38 i 39 na piśmie wyrażenia językowe oznaczające negatywnie ocenianą cechę Rosji są umieszczone w cudzysłowie pełniącym, jak sądzę, funkcję ironiczną, co wskazuje na wątpliwość mówiącego co do prawdziwości tych sądów.

chwyty retoryczne, które mogą być przejawem manipulacji (jeśli spełniają pozajęzykowe warunki bycia manipulacyjnymi)¹⁰. Należą do nich:

— generalizacja, uogólnienie, tj. użycie wyrażen językowych ze znaczeniem ‘dla każdego X jest prawdą, że p’ lub ‘dla żadnego X nie jest prawdą, że p’ tam, gdzie najprawdopodobniej oznaczają one istniejącą realnie bądź jedynie w świadomości mówiącego (ewentualnie nieistniejącą w ogóle) sytuację ‘dla niektórych X jest prawdą, że p’, np.

- (41) Значит, Запад никогда и не хотел равноправного содружества и сотрудничества с Российской Федерацией (Ławrow, 29.05.2022).

W przytoczonym zdaniu zapewne chodzi o sytuację ‘бывало, что Запад не хотел равноправного содружества и сотрудничества с Российской Федерацией’;

— umieszczenie spornych sądów w presupozycji, poza zasięgiem negacji, tj. w tematycznej części zdania stanowiącej z góry uznawaną za prawdziwą część informacji zawartej w całym zdaniu¹¹, np.

- (42) Коллективному Западу из мира иллюзий следовало бы вернуться на землю. Инсценировки, сколько бы их ни продолжали, не сработают. Пора играть по-честному, не по шулерским правилам, а на основе международного права (Ławrow, 18.07.2022).

W powyższym zdaniu w części tematycznej został zawarty sąd ‘Запад играет по шулерским правилам, а не по-честному’.

Struktura zdania zaś z góry narzuca odbiorcom prawdziwość tego sądu; — użycie wyrażen językowych o ogólnym znaczeniu ‘czyimś celem jest coś’ zakładających udział woli podmiotu i jego świadomy wybór jednej z możliwości zamiast wyrażen o ogólnym znaczeniu ‘czyjeś działania mogą spowodować coś’ dopuszczających możliwość braku woli i świadomości podmiotu działania.

- (43) Что касается нашей страны, то после развала СССР при всей беспрецедентной открытости новой современной России, готовности

¹⁰ Szerzej o pozajęzykowych uwarunkowaniach manipulacji zob.: A. Jaskólski, *Manipulacja językowa i problemy z jej identyfikacją*, w: Ż. Śladkiewicz, A. Klimkiewicz (red.), *Perswazja językowa w różnych dyskursach*, tom 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2017, s. 26–39.

¹¹ O presupozycji jako mechanizmie perswazyjnym zob.: A. Jaskólski, *Presupozycja jako mechanizm perswazji w rosyjskim dyskursie politycznym lat 1995–2009*, „Przegląd Rusycystyczny” 2010, nr 1 (129), s. 79–89.

OBRAZ ZACHODU...

честно работать с США и другими западными партнёрами и в условиях фактически одностороннего разоружения нас тут же попытались дожать, добить и разрушить уже окончательно (Putin, 24.02.2022).

Użycie wyrazu *попытаться* zakłada celowość i świadomość działania, choć w przytoczonym zdaniu może raczej chodzić o sytuację ‘działania USA i innych zachodnich partnerów mogą doprowadzić do ostatecznego zniszczenia Rosji’.

WNIOSKI

Przeprowadzona analiza potwierdziła, że w oficjalnej rosyjskiej narracji dotyczącej wojny na Ukrainie i — szerzej — sytuacji na arenie międzynarodowej obecna jest wyraźna antyzachodnia, a konkretnie antyamerykańska, antyunijna i antynatowska retoryka. W narracji tej podkreśla się m.in. wywołanie przez państwa zachodnie wojny na Ukrainie, stosowanie przez nie środków przymusu, prowadzenie działań będących zagrożeniem dla Rosji, naruszanie przez państwa zachodnie prawa międzynarodowego, ich niezdolność do porozumienia, przedmiotowe traktowanie Ukrainy i jej całkowitą zależność od Zachodu, celowe działanie na szkodę Rosji, szerzenie propagandy i dezinformacji. Jak się zatem nietrudno domyślić, w oficjalnej rosyjskiej narracji, tj. w wypowiedziach rosyjskich władz oraz prokremlofskich mediów, Zachodowi przypisywane są mniej więcej te same (z pewnymi wyjątkami) cechy, które w polskich mediach tzw. głównego nurtu i w wielu mediach zachodnich są przypisywane Rosji. I ogólnie rzecz biorąc rosyjska narracja dotycząca wojny na Ukrainie jest całkowicie sprzeczna z przekazem w polskich (czy np. ukraińskich) mediach.

W tym kontekście logiczne wydaje się zatem stwierdzenie, że przynajmniej jedna z tych przeczących sobie nawzajem narracji przekazuje odbiorcy fałszywy, zniekształcony obraz rzeczywistości. Możliwe, że kreowany w oficjalnej rosyjskiej narracji obraz Zachodu jest częściowo lub w całości zniekształcony czy — ujmując rzecz bardziej kategorycznie — fałszywy. Dane językowe i pozajęzykowe oraz wiedza o świecie przeciętnego zewnętrznego obserwatora (przynajmniej polskiego) każą twierdzić, że najprawdopodobniej tak właśnie jest, ale jest to konstatacja jedynie prawdopodobna, a nie pewna. Pierwszą i bardzo prozaiczną przyczyną jest fakt, że nie możemy powyższego wniosku wyprowadzić na podstawie niezawodnego rozumowa-

nia dedukcyjnego. Po drugie, niektóre definicyjne cechy manipulacji i wszelkich innych działań komunikacyjnych polegających na świadomym wprowadzaniu odbiorcy w błąd, na przykład nieuczciwość oraz tendencyjny i nierzetelny dobór informacji i środków językowych, jest przeszkodą znacznie utrudniającą (lub nawet uniemożliwiającą) wykrycie manipulacyjnych aktów mowy. Problem może również stanowić dostęp do obiektywnych danych związanych z jakimś wydarzeniem, w którym nie uczestniczyliśmy i którego nie byliśmy świadkami, zwłaszcza w dzisiejszych czasach, w których zdaniem wielu specjalistów żyjemy w dobie postprawdy, kiedy w procesie kształtowania opinii publicznej fakty, tj. prawda, schodzą na dalszy plan, najważniejsze zaś jest odwołanie do sfery emocji i przekonań. Zdajemy się najczęściej na to, co o tym wydarzeniu przeczytaliśmy, słyszeliśmy, krótko mówiąc na przekazy innych ludzi. Nie mając dostępu do obiektywnych danych, przekazy ze swoich ulubionych źródeł medialnych często automatycznie uznajemy za prawdziwe. Jednocześnie wiele osób wykazuje skłonność, by inne przedstawienie tego samego wydarzenia (np. w serwisie informacyjnym o odmiennym profilu ideologicznym) uważać za kłamstwo czy przejaw manipulacji.

Powyższe rozważania pośrednio potwierdzają, że język jako narzędzie komunikacji czy też — w szerszym ujęciu — komunikacja w ogóle, a zwłaszcza komunikacja poprzez media masowe jest lub przynajmniej może być efektywnym środkiem służącym kreowaniu rzeczywistości, a także kształtowaniu ludzkich postaw czy przekonań. Przytoczone wątpliwości zmuszają również do postawienia pytania o to, czy obecnie, kiedy napływają do nas różne przekazy na temat tego samego wydarzenia (i nie mam tu na myśli wyłącznie wojny w Ukrainie), które często są ze sobą sprzeczne, w ogóle możliwe jest dotarcie do obiektywnej prawdy, co z kolei pozwala wysnuć wniosek o skuteczności prowadzonej w tym konkretnym wypadku przez Rosję wojny informacyjnej, gdyż — jak twierdzi Łukasz Wenerski — „jeżeli kogoś nie można przekonać, to trzeba przynajmniej doprowadzić do sytuacji, żeby osoba ta, czytając i słysząc zupełnie sprzeczne informacje, ostatecznie przestała wierzyć komukolwiek”¹². Wreszcie powyższe refleksje potwierdzają konieczność wypracowania czy też udoskonalenia narzędzi przeciwdziałania propagandzie i dezinformacji (nie tylko rosyjskiej) oraz zwiększenia świadomości społecznej na temat zagrożenia, jakie stanowią te zjawiska.

¹² Ł. Wenerski, *Akcja — Reakcja...*, s. 5.

REFERENCES

- Chawryło, Katarzyna. "Propaganda masowego rażenia." *OSW*, <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/propaganda-masowego-razenia-rosyjska-telewizja-w-obliczu-wojny>>.
- Darczewska, Jolanta. *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska — studium przypadku*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, 2014.
- Dijk, van Teun. "Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym. Aznar, Irak i pragmatyka kłamania." *Krytyczna analiza dyskursu*. Duszak, Anna, Fairclough, Norman (ed.). Kraków: Universitas, 2008: 215–244.
- Domańska, Maria. "Spojrzenie Rosjan na NATO i Zachód jest absurdalne. Propaganda ich zombifikuje." *NEW*, <https://new.org.pl/2828,podcast_rosyjski_poglad_na_nato.html>.
- "Fabryka trolli, konta-widma i 5 innych metod. Wojna Rosji w internecie." *TVN24*, <<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/fabryka-trolli-konta-widma-i-5-innych-metod-wojna-rosji-w-internecie454963.html>>.
- Jaskólski, Adam. "Antyrządowe protesty w Rosji oczami rosyjskich władz i kremłowskich mediów." *Przegląd Rusycystyczny*, 2018, no. 4 (164): 59–72.
- Jaskólski, Adam. "Manipulacja językowa i problemy z jej identyfikacją." *Perswazja językowa w różnych dyskursach*. Śladkiewicz, Żanna, Klimkiewicz, Aleksandra (ed.). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017: 26–39.
- Jaskólski, Adam. "Образ Запада в провластных российских СМИ в свете кризиса на Украине (на примере интернет-журнала 'Однако')." *Русистика и современность. Старые вопросы, новые ответы*. Lubocha-Kruglik, Jolanta, Małysa, Oksana, Wilk, Gabriela, Zych, Anna (ed.). Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 2017: 427–443.
- Jaskólski, Adam. "Presupozycja jako mechanizm perswazji w rosyjskim dyskursie politycznym lat 1995–2009." *Przegląd Rusycystyczny*, 2010, no. 1 (129): 79–89.
- "Kłamstwo za kłamstwem. Jak Rosja manipuluje faktami i wprowadza chaos informacyjny." *Wyborcza.pl*, <http://wyborcza.pl/1,76842,15552413,Klamstwo_za_klamstwem_Jak_Rosja_manipuluje_faktami.html>.
- Legucka, Agnieszka. "Wojenna cenzura i propaganda Rosji." *PISM*, <<https://www.pism.pl/publikacje/wojenna-cenzura-i-propaganda-rosji>>.
- Legucka, Agnieszka, Szczudlik, Justyna. "Dezinformacja i propaganda Rosji oraz Chin w kontekście wojny na Ukrainie." *PISM*, <<https://www.pism.pl/publikacje/dezinformacja-i-propaganda-rosji-oraz-chin-w-kontekscie-wojny-na-ukrainie>>.
- Lelonek, Adam. "Rosyjska wojna informacyjna na Ukrainie." *Defence 24*, <<http://www.defence24.pl/361059,rosyjska-wojna-informacyjna-na-ukrainie>>.
- Matzke, Małgorzata. "Ukraina już dawno przegrała z Rosją — wojnę propagandową." *DW*, <<http://www.dw.com/pl/ukraina-ju%C5%BC-dawno-przegra%C5%82a-z-rosj%C4%85-wojn%C4%99-propagandow%C4%85/a-18271717>>.
- Palczewski, Szymon. "Wojna o umysły Polaków. Rosja stworzyła wielką maszynę." *CyberDefence24*, <<https://cyberdefence24.pl/armia-i-sluzby/cybermagazyn-wojna-o-umysly-polakow-rosja-stworzyla-wielka-machine>>.
- Rodkiewicz, Witold, Rogoża, Jadwiga. *Potiomkinowski konserwatyzm. Ideologiczne narzędzie Kremla*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. M. Karpia, 2015.

- “Rosyjska operacja przeciwko Zachodowi.” *gov.pl*, <<https://www.gov.pl/web/sluzby-specjalne/rosyjska-operacja-przeciwko-zachodowi>>.
- Tomaszkiewicz, Marta. “Rosyjska propaganda szaleje: ‘NATO szykuje się do wojny z Rosją, a Poroszenko znieważył Polaków skarpetkami’.” *Newsweek Polska*, <<http://www.newsweek.pl/swiat/propaganda-kremla-nato-szykuje-sie-do-wojny-z-rosja-szczyt-nato,artykuly,391532,1.html>>.
- Wasiuta, Olga, Wasiuta, Sergiusz. “Rosyjska mass-medialna manipulacja informacją w wojnie hybrydowej przeciwko Ukrainie.” *Kultura Bezpieczeństwa. Nauka — Praktyka — Refleksje*, 2015, no. 20: 332–357.
- Wenerski, Łukasz. *Akcja–reakcja. Jak działa rosyjska propaganda w Unii Europejskiej i jak reagują na nią unijne instytucje*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2017.
- Wodak, Ruth. “Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego.” *Krytyczna analiza dyskursu*. Duszak, Anna, Fairclough, Norman (ed.). Kraków: Universitas, 2008: 185–214.

Шейгал, Елена. *Семиотика политического дискурса*. Москва: Гнозис, 2004.

MARCIN TRENDOWICZ

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-1552-3512>

Uniwersytet Gdański

JĘZYKOWY OBRAZ POWIETRZA W ŚWIELE ANALIZY PORÓWNAWCZEJ FRAZEOLGIZMÓW POLSKICH I ROSYJSKICH

THE LINGUISTIC PICTURE OF AIR IN THE LIGHT OF A COMPARATIVE ANALYSIS OF POLISH AND RUSSIAN PHRASEOLOGISMS

The article examines phraseological units containing the lexemes *powietrze* and *воздух* (Eng. *Air*) in Polish and Russian languages, reconstructing a fragment of the linguistic picture of air. The study encompassed 51 units and was conducted based on lexicographic analysis, supplemented by a survey and corpus analysis. The concept of phraseological equivalents was employed for comparative analysis. Common features of the phraseology in both languages include the perception of air as an essential element for life, its connection to open space, the possibility of pollution, and its role as a synonym for emptiness or a harbinger of change. Polish phraseology additionally emphasizes the freshness, invisibility, and potential harmfulness of air, while Russian phraseology highlights its association with closeness. The analysis reveals, on the one hand, universal elements of the picture of air in both languages, and on the other, their cultural specificity.

Keywords: linguistic picture of the world, air, phraseology, comparative analysis, phraseological equivalents

WSTĘP

Wielu badaczy podkreśla istotną rolę związków frazeologicznych w rekonstrukcji fragmentów językowego obrazu świata. Jak zauważa Jerzy Bartmiński, „frazologia utrwała dawne i współczesne wyobrażenia kulturowe, zwyczaje i wierzenia [...]”¹, zaś Weronika Telia konstatuje:

system obrazów utrwalonych we frazeologicznym zasobie języka stanowi szczególnego rodzaju ‘niszę’ dla kumulacji światopoglądu i jest w ten czy inny sposób związany z kulturą materialną, społeczną lub duchową danej wspólnoty językowej, a zatem może świadczyć o jej doświadczeniach i tradycjach kulturowo-narodowych².

¹ J. Bartmiński, *Język w kontekście kultury, czyli co dziś oznacza metafora „europejski dom”?*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2018, s. 13.

² В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Школа „Языки славянской культуры”,

Celem niniejszego artykułu jest analiza porównawcza frazeologizmów zawierających leksem *powietrze/воздух*, funkcjonujących w języku polskim i rosyjskim, a także zrekonstruowanie językowego obrazu powietrza odzwierciedlanego przez dane związki wyrazowe. Badanie zostało oparte na źródłach leksykograficznych — przede wszystkim słownikach frazeologicznych języka polskiego³, rosyjskiego⁴ i dwujęzycznych⁵ oraz dodatkowo słownikach opisowych obu języków, a także pomocniczo na badaniu ankietowym⁶ i analizie korpusowej. Łącznie badaniu poddano 51 związków frazeologicznych, w tym 28 jednostek w języku polskim i 23 w języku rosyjskim, przy czym część z nich stanowi wariant tego samego frazeologizmu. Do analizy porównawczej frazeologizmów zastosowano omówioną w dalszej części opracowania koncepcję ekwiwalentów frazeologicznych.

POJĘCIE JĘZYKOWEGO OBRAZU ŚWIATA

Językowy obraz świata (dalej: JOS), zgodnie z definicją zaproponowaną przez Bartmińskiego: „[...] jest zawartą w języku, różnie zwer-

Москва 1996, s. 215. Wszystkie cytaty ze źródeł obcojęzycznych w tekście w tłumaczeniu autora.

³ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1967; F. Nowak, *Słownik frazeologiczny*, Wydawnictwo Astrum, Warszawa 1997; S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002; P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wyrażenia, zwróty, frazy*, Świat Książki, Warszawa 2004; A. Kubiak-Sokół, E. Sobol (oprac.), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007; P. Fliciński, *Współczesny słownik frazeologiczny*, Wydawnictwo Ibis, Poznań 2012.

⁴ A. И. Молотков (red.), *Фразеологический словарь русского языка*, Советская энциклопедия, Москва 1967; А. Н. Тихонов (red.), *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*, Флинта, Наука, Москва 2004; А. И. Федоров (red.), *Фразеологический словарь русского литературного языка*, АСТ, Астрель, Москва 2008; А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, *Академический словарь русской фразеологии*, Лексрус, Москва 2020.

⁵ J. Lukszyn, W. Zmarzer, *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski i rosyjsko-polski*, Harald G. Dictionaries, Warszawa 1998; А. И. Молотков, В. Цеслинська, *Учебный русско-польский фразеологический словарь*, АСТ, Астрель, Москва 2001.

⁶ Badania ankietowe dotyczące obrazu powietrza zostały przeprowadzone przez nas w formie elektronicznej w dniach 6–9 stycznia 2025 r. w dwóch grupach obejmujących po 100 respondentów, dla których dany język (polski lub rosyjski) jest językiem ojczystym. W niniejszym opracowaniu wykorzystujemy część ich wyników, które dotyczyły znaczeń wybranych frazeologizmów.

balizowaną interpretacją rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie⁷. Pojęcie to przyjęto wywodzić z koncepcji obrazu (wizji) świata (niem. *Weltansicht*) Wilhelma von Humboldta oraz sformułowanej przez niego tezy, że różnice pomiędzy językami nie sprowadzają się do odmienności znaków czy dźwięków, ale polegają na zróżnicowanym postrzeganiu świata, które były rozwijane m.in. przez Leo Weisgerbera, rozpatrującego JOS (niem. *Weltbild der Sprache*) jako szczególny rodzaj świata pośredniego (niem. *Zwischenwelt*), tj. specyficzną rzeczywistość, tworzoną przez język i istniejącą pomiędzy człowiekiem a otaczającym go światem, a także Helmuta Gipperla, który pojmował JOS jako narzędzie, nadające kierunek myśleniu oraz wpływające na interpretację i klasyfikację doświadczeń⁸. Do cech charakterystycznych JOS zaliczyć należy jego zakorzenienie w strukturze języka danej społeczności, pełnienie funkcji narzędzia konceptualizacji rzeczywistości, która może być zróżnicowana w poszczególnych językach i kulturach, ugruntowanie historyczno-kulturowe oraz odzwierciedlenie wspólnego, kulturowo zdefiniowanego światopoglądu danego kolektywu językowego, przy czym jest to światopogląd potoczny, nienaukowy, który Jurij Apresjan określa mianem naiwnego⁹. Przejawia się on na różnych płaszczyznach językowych¹⁰: w leksyce, która, jak stwierdza Bartmiński, „[...] jako swoisty inwentarz kultury, żywy i dynamiczny, stale wzbogacany tysiącami nowych jednostek, jest swoistym sejsmografem rejestrującym zmiany dokonujące się w społeczeństwie, cywilizacji i kulturze”¹¹, etymologii, słowotwórstwie, łączliwości, gramatyce (np. fleksji), frazeologii, składni, polach semantycznych, a także w zachowaniach i stylach językowych, zwrotach adresatywnych, formułach grzecznościowych czy funkcjonowaniu poszczególnych gatunków mowy.

⁷ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 12.

⁸ Zob. B. Andrzejewski, *Filozofia słowa. Zarys dziejów*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016; J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995; M. Guz, *Językowy obraz świata u wybranych przedstawicieli lingwistyki niemieckiej, amerykańskiej i polskiej*, Wydawnictwo Rys, Poznań 2012.

⁹ Zob. Ю.Д. Апресян, *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Школа „Языки русской культуры”, Москва 1995.

¹⁰ Zob. J. Bartmiński, *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*, w: P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki (red.), *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2010, s. 155–178.

¹¹ Tamże, s. 161.

DEFINICJA I KLASYFIKACJE FRAZEOLIZMÓW

W badaniach językoznawczych można zaobserwować zróżnicowane pojmowanie terminu „frazeologizm”, które powoduje nie tylko odmienne definiowanie samego zjawiska, ale również zaliczanie do danej kategorii różnych jednostek. Jak stwierdza Andrzej Lewicki, „[...] frazeologia jest nauką wieloaspektową. Każda z odmian frazeologii zakłada inny sposób patrzenia na język i inne stawia sobie cele”¹². Obecnie można mówić o całym spektrum postrzegania frazeologizmów, poczynawszy od ujęcia wąskiego, w którym utożsamiane są one ze skonwencjonalizowanymi (społecznie utrwalonymi) połączeniami wyrazowymi złożonymi z przynajmniej dwóch elementów, których znaczenie nie wynika z sumy znaczeń wchodzących w ich skład elementów¹³, aż do szerokiego, w ramach którego są one definiowane jako wszystkie odtwarzalne połączenia wyrazowe¹⁴. Przed podobnym dylematem stają autorzy i redaktorzy słowników frazeologicznych — w zależności od przyjętego punktu widzenia włączają oni (bądź nie) poszczególne wyrażenia do słownika¹⁵. W niniejszym opracowaniu skłaniamy się w stronę węższego rozumienia frazeologizmów, dlatego wyłączamy z analizy te jednostki, które w naszej ocenie nie posiadają znaczenia metaforycznego (np. *czyste powietrze* — ‘pozbawione za-

¹² A. Lewicki, *Aparat pojęciowy frazeologii*, w: L. Ludorowski, W. Magnuszewski (red.), *Z badań nad literaturą i językiem*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1974, s. 151.

¹³ Jak podkreślają Andrzej Lewicki i Anna Pajdzińska, wyróżnikiem frazeologizmów jest występowanie w nich pewnych nieregularności (najczęściej współlistniejących), które mogą sprowadzać się m.in. do tego, że „[...] w ich składzie występują wyrazy lub formy wyrazów niewchodzące w swobodne związki składniowe; znaczenie frazeologizmu nie wynika ze znaczeń komponentów; naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów” (A. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, w: J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2001, s. 315).

¹⁴ W takim rozumieniu jednostki te są przedmiotem zainteresowania frazematyki operującej pojęciem frazemu, a ich cechą wyróżniającą jest odtwarzalność, dlatego obok frazeologizmów zaliczać się do nich będą również przysłowia, skrzydlate słowa, terminy złożone, formuły etykietalne, zwroty fatyczne, wtrącenia metatekstowe i in. (zob. W. Chlebda, *Frazematyka*, w: J. Bartmiński (red.), *Współczesny język...*, s. 335–342).

¹⁵ Przykładowo w odniesieniu do analizowanych przez nas frazeologizmów z leksemem *powietrze* w języku polskim ich liczba waha się od trzech (S. Bąba, L. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny...*) do czterdziestu sześciu (P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego...*).

nieczyszczeń' czy *ktos unosi się w powietrzu* — 'leci'), zaliczając je do przejawów łączliwości danego leksemu.

Różnorodność pojmowania frazeologizmów przez badaczy wpływa również na sposoby ich klasyfikacji¹⁶. W naszym badaniu wykorzystujemy propozycje Lewickiego i Müldnera-Nieckowskiego. Klasyfikacja morfologiczno-syntaktyczna Lewickiego przewiduje podział jednostek ze względu na ich funkcję w zdaniu na: frazy (odpowiadające zdaniu, a więc nie wymagające uzupełnień i mogące funkcjonować samodzielnie), zwroty (pełniące funkcję czasownika i wymagające uzupełnienia o podmiot), wyrażenia rzeczownikowe, określające (funkcjonujące jako przymiotnik, przysłówek itp.) oraz funkcyjne (pełniące funkcję przyimka, spójnika lub partykuły). Natomiast klasyfikacja semantyczna Lewickiego zakłada podział jednostek ze względu na funkcjonowanie ich znaczenia na: idiomy (połączenia, których znaczenie nie wynika ze znaczeń składników ani ich sumy), frazemy (połączenia, których znaczenie wynika z jednego ze składników, natomiast drugi z nich je uściśla) oraz jednostki z pogranicza frazeologii (paremie oraz zestawienia frazeologiczne: rzeczowniki wielowyrazowe, związki formalne, połączenia publicystyczne, slogany i hasła)¹⁷. W związku z przyjętym wąskim rozumieniem frazeologizmów w polu naszego zainteresowania pozostawać będą przede wszystkim idiomy. Zaś klasyfikacja funkcjonalno-słownikowa Müldnera-Nieckowskiego opiera się na sposobie użycia frazeologizmów i przewiduje podział na związki frazeologiczne otwarte, których skład jest niekompletny, zatem wymagające dopełnienia lub sprecyzowania w momencie użycia (w podziale na odtwarzane — uzupełniane poprzez podstawienie składników do wzorca, przekształcane — dopuszczające zastąpienie

¹⁶ Wspomnieć należy chociażby o klasyfikacji Wiktora Winogradowa opartej na stopniu zespolenia i motywacji (związki stałe/zrosty, zgodności/jedności i połączenia frazeologiczne), rozbudowanej przez Nikołaja Szanskiego o wyrażenia frazeologiczne (zob. В. В. Виноградов, *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке*, w: tegoż, *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Наука, Москва 1977; Н. М. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, Высшая школа, Москва 1985) czy Stanisława Skorupki opartej na klasyfikacji gramatycznej (wyrażenia, zwroty i frazy) oraz na stopniu zespolenia (związki frazeologiczne stałe, łączliwe i luźne) (zob. S. Skorupka, *Wstęp*, w: tegoż, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1, Wiedza Powszechna, Warszawa 1967). Klasyfikacje Skorupki, mimo że obecnie odrzucane przez wielu badaczy, stały się punktem odniesienia dla nowszych typologii.

¹⁷ Zob. A. Lewicki, *Składnia związków frazeologicznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 1983, nr 40, s. 75–83; A. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, w: J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski...*, s. 315–334.

wymiennego składnika innym i mieszane) oraz związki frazeologiczne zamknięte, których skład jest ustalony i kompletny (zaliczają się do nich przede wszystkim frazy, wyrażenia rzeczownikowe i funkcyjne według klasyfikacji morfologiczno-syntaktycznej Lewickiego)¹⁸.

KONCEPCJA EKWIWALENTÓW FRAZEOLÓGICZNYCH

Ponieważ prowadzone przez nas badanie ma charakter porównawczy do analizy zdecydowaliśmy się zastosować koncepcję ekwiwaleńców frazeologicznych, wykorzystywaną m.in. w translatoryce. Poszczególne badacze nie są zgodni w kwestii liczby i rodzajów wydzielanych kategorii. Na przykład Walerij Mokijenko postuluje podział na pięć grup: ekwiwalenty pełne, częściowe, względne, analogi i frazeologizmy bezekwiwalentne¹⁹, Jelena Arsteniewa, nawiązując do koncepcji Wilena Komissarowa — na trzy główne grupy (wraz z podkategoriami): ekwiwalenty, analogi i jednostki bezekwiwalentne²⁰, zaś Michaił Aleksiejenko — na odpowiedniki, ekwiwalenty oraz analogi frazeologiczne²¹.

W niniejszym opracowaniu posługujemy się podziałem na trzy grupy frazeologizmów: ekwiwalenty pełne, które rozumiemy jako związki frazeologiczne o jednakowym znaczeniu i zbliżonej formie w obu językach; ekwiwalenty częściowe (niepełne), które posiadają częściowo tożsame a częściowo odmienne znaczenia i zbliżoną formę oraz frazeologizmy bezekwiwalentne, tj. funkcjonujące tylko w jednym z analizowanych języków, co nie oznacza, że nie mogą one występować jako ekwiwalenty w innych parach języków, a także nie wyklucza istnienia analogów frazeologicznych²² w danej parze języków.

¹⁸ Zob. P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2007.

¹⁹ Zob. В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова, Т. Малински, *Русская фразеология для чехов*, Vydavatelství Univerzity Palackého, Olomouc 1995.

²⁰ Zob. Е. Ф. Арсентьева, *Сопоставительный анализ фразеологических единиц*, Издательство Казанского университета, Казань 1989.

²¹ Zob. М. А. Алексеенко, *О транслятологических соответствиях фразеологизмов в близкородственном переводе (на материале русского и украинского языков)*, „Slavica Stetinensia” 1996, nr 5, s. 141–155.

²² Analogi frazeologiczne rozumiane są jako „[...] semantyczne odpowiedniki jednostek frazeologicznych w dwóch językach, przy braku zgodności ich podstawy metaforycznej (formy wewnętrznej) oraz semantyki komponentów leksykalnych” (Tamże, s. 149).

ZNACZENIE LEKSEMÓW POWIETRZE/ВОЗДУХ

Zanim przejdziemy do właściwej części analizy scharakteryzujemy współczesne znaczenia wyrazów, stanowiących podstawę w badanych frazeologizmach, ponieważ jest to istotne z punktu widzenia rozróżnienia znaczeń metaforycznych i dosłownych poszczególnych związków frazeologicznych.

We współczesnym języku polskim leksem *powietrze* w większości opracowań leksykograficznych rejestrowany jest w jednym podstawowym znaczeniu: ‘mieszanina gazów tworząca atmosferę ziemską’²³, natomiast w dwóch słownikach wydzielono ponadto drugie znaczenie: ‘przestrzeń znajdująca się wokół nas i ponad ziemią’²⁴. Analogiczne znaczenia leksemu rejestrują słowniki języka rosyjskiego: 1. ‘смесь газов (преимущественно азота и кислорода), из которых состоит атмосфера Земли; дыхательная среда человека, живого организма’ i 2. ‘пространство, простирающееся над поверхностью земли (в пределах атмосферы)’, dołączając do nich trzecie znaczenie, przenośne ‘окружающие условия, обстановка; климат, атмосфера’²⁵. Ponadto w języku rosyjskim funkcjonuje homonimiczny leksem oznaczający ‘покрывало для сосудов с причастием’²⁶.

W obu językach występują dodatkowe znaczenia badanego wyrazu, jednak są one odmienne. W języku polskim należy do nich przede wszystkim dawne znaczenie ‘zaraza, epidemia, dżuma’²⁷, które nadal jest obecne w wyrażeniach typu *morowe powietrze*, zaś w języku ro-

²³ Zob. np. M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 868–869; H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 31, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2001, s. 353; S. Dubisz (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, t. 3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, s. 827.

²⁴ Zob. M. Bańko, *Inny słownik języka polskiego*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 225; P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Instytut Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/12971/powietrze> (18.12.2024).

²⁵ Zob. np. Л. И. Балахонова (red.), *Большой академический словарь русского языка*, t. 3, Наука, Москва–Санкт-Петербург 2005, s. 57–58; С. А. Кузнецов (red.), *Новейший большой толковый словарь русского языка*, Рипол-Норинт, Санкт-Петербург–Москва 2008, s. 143; С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, ИТИ-Технологии, Москва 2009, s. 92.

²⁶ Zob. Л. И. Балахонова (red.), *Большой академический словарь русского языка...*, s. 59; С. А. Кузнецов (red.), *Новейший большой толковый словарь...*, s. 143.

²⁷ Zob. W. Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996–1997, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/powietrze;5479490.html> (18.12.2024).

syjskim znaczenia slangowe i z żargonu przestępczego: 1. 'лож' i 2. 'деньги'²⁸.

PEŁNE EKWIWALENTY FRAZEOLÓGICZNE

Analiza zgromadzonego materiału pozwoliła na wydzielenie ośmiu par jednostek, które w obu językach mają jednakową formę i znaczenie: 1. *кому-то не хватает воздуха* — 'trudно дышать' i *комуś brakuje powietrza* — 'źle się czuje, ma trudności z oddychaniem'; 2. *выйти/пойти на воздух* — 'из помещения, наружу' i *выйść na powietrze* — 'na dwór'; 3. *быть/бывать/находиться на [свежем/вольном/открытом] воздухе* — 'не в помещении, на улице' i *быć/przebywać/znajdować się/odbywać się на [świeżym/wolnym/отwartym] powietрzu* — 'na zewnątrz, nie w pomieszczeniu, na dworze'; 4. *как воздух нужен кто-то (нужно что-то)* — 'совершенно необходим/о' i *coś jest potrzebne jak powietrze* — 'tak ważne, że prawie nie można bez tego żyć'; 5. *портить/испортить воздух* — 'разг. выпускать газы из кишечника через задний проход' i *psuć/zepsuć powietrze* — 'euf. wydalać/wydalić gazy fizjologiczne przez odbyć'; 6. *выстрелить/стрелять в воздух* — 'намеренно мимо цели' i *strzelić/strzelać [daw. dać ognia] w powietrze* — 'w górę, nie do celu, zazwyczaj na postrach'; 7. *возить воздух* — 'шутл. о неполной загрузке транспорта' i *wozić powietrze* (jednostka nie jest rejestrowana przez słowniki frazeologiczne języka polskiego, ale aktywnie używana w praktyce językowej²⁹) oraz 8. *раствориться*

²⁸ Zob. Ю. П. Дубягин, А. Г. Бронников (red.), *Толковый словарь уголовных жаргонов*, Интер-ОМНИС, Москва 1991, s. 33.

²⁹ Narodowy Korpus Języka Polskiego zwraca tylko dwa wyniki użycia w bezokoliczniku oraz jeden w czasie przeszłym w korpusie zrównoważonym oraz odpowiednio 17 i 7 rezultatów w całym korpusie (zob. <https://nkjp.pl> (19.12.2024), Korpus Języka Polskiego PWN — 1 wynik w bezokoliczniku (zob. <https://sjp.pwn.pl/korpus> (19.12.2024), jednak wyszukiwanie frazy w Google — około 5410 rezultatów w bezokoliczniku i około 4360 w czasie przeszłym, co w naszej ocenie pozwala potwierdzić, że frazeologizm jest stosowany w języku polskim. Potwierdzają to przeprowadzone przez nas badania ankietowe wśród respondentów, dla których polski jest językiem ojczystym. Na pytanie o znaczenie danego frazeologizmu 59% ankietowanych udzieliło odpowiedzi związanej z transportem bez załadunku i niewykorzystanym potencjałem przestrzeni transportowej, 28% — z bezproduktywnością, działaniem bez celu i marnowaniem zasobów, 9% nie udzieliło odpowiedzi lub stwierdziło, że nie zna jego znaczenia, 3% odczytało frazeologizm dosłownie, zaś 1% udzieliło innej odpowiedzi.

в воздухе (frazelogizm nie jest rejestrowany w słownikach języka rosyjskiego, ale wykorzystywany w praktyce językowej³⁰) i *ktoś rozcina się w powietrzu* – ‘znika bez śladu’.

NIEPEŁNE EKWIWALENTY FRAZEOLICZNE

Do grupy częściowych ekwiwalentów zaliczyliśmy trzy pary jednostek. Pierwszą z nich stanowią: *взлетать/взлететь на/в воздухе* – 1. ‘взрываться, подрываться’; 2. ‘рассеиваться, бесследно исчезать (о планах, мечтах, надеждах и т.п.)’ oraz *что-нибудь вылетело в воздухе* – ‘zostało wysadzone za pomocą materiałów wybuchowych’. Pierwsze ze znaczeń występujące w języku rosyjskim jest tożsame z definicją frazeologizmu w języku polskim, jednak związek rosyjski posiada dodatkowe znaczenie, które nie występuje w polskim odpowiedniku, dlatego nie może być uznany za pełny ekwiwalent. Należy podkreślić, że formy wyjściowe poszczególnych jednostek, szczególnie zwrotów mogą być odmienne ze względu na przyjęty przez autora lub redaktora sposób rejestracji w słowniku (por. powyższy przykład), jednak nie wpływa to na różnice formalne w ich strukturze. Ponadto w obu językach funkcjonuje frazeologizm o znaczeniu ‘zniszczyć za pomocą materiałów wybuchowych’, jednak posiada on odmienną formę ze względu na użyty czasownik (por. *поднять в/на воздухе* i *высадить что-нибудь в воздухе*).

Kolejną parę tworzą następujące jednostki: *в воздухе висит что-нибудь* (‘заранее ощущается, предугадывается, чувствуется возникновение, появление и т.п. чего-л. (об идеях, событиях и т.п.)’) i *что-нибудь висит/зависло в воздухе* (‘пewne symptomy wskazują, że coś zdarzy się lada chwila, zapowiada się’). Pozornie jednostki

³⁰ Poszukiwanie w korpusie ogólnym Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego zwraca 14 rezultatów w bezokoliczniku i 79 w poszczególnych formach czasu przeszłego (zob. <https://ruscorpora.ru> [19.12.2024], jednak wyszukiwanie frazy w Google daje łącznie około 654 800 wyników w różnych formach czasu przeszłego, ale tylko 12 – w bezokoliczniku. Pozwala to jednak w naszej ocenie postawić tezę, że frazeologizm jest stosowany w języku rosyjskim, co potwierdzają również przeprowadzone badania ankietowe wśród respondentów, dla których rosyjski jest językiem ojczystym. Na pytanie o znaczenie danego frazeologizmu 81% ankietowanych udzieliło odpowiedzi związanej ze zniknięciem, 10% – z metaforycznym rozpuszczeniem się, integracją z otoczeniem (zatem odczytało frazeologizm dosłownie), 5% – z odprężeniem i relaksem, zaś 4% nie udzieliło odpowiedzi lub odpowiedziało „nie wiem”.

te wydają się pełnymi ekwiwalentami, jednak część słowników języka polskiego rejestruje frazeologizm z dodatkowym komponentem (*coś złego wisi/zawisło w powietrzu*), który wskazuje, że w przypadku tej jednostki mowa o wydarzeniach o charakterze negatywnym, zagrożeniach, w przeciwieństwie do rosyjskiego frazeologizmu, który oznacza dowolne zdarzenie. Ponadto w języku rosyjskim występują dodatkowe warianty omawianego frazeologizmu z czasownikami *носиться* i *чувствоваться*, które w języku polskim nie funkcjonują (pol. *coś czuć/czuje się w powietrzu* ma znaczenie dosłowne i oznacza zapach).

Ostatnią parę stanowią jednostki: *воздухом питаться* — ‘ничего не есть; неизвестно чем поддерживать существование’ i *żyć powietrzem* — ‘żart./iron. źle się odżywiać, mieć bardzo niewielkie potrzeby życiowe’. Mimo tożsamej formy i bardzo zbliżonego zakresu znaczeniowego występujące różnice nie pozwalają w naszej ocenie uznać tej pary jednostek za pełne ekwiwalenty, choć temat ten wymaga dalszych badań, ponieważ różnica jest niewielka.

FRAZEOLIZMY BEZEKWIWALENTNE W JĘZYKU POLSKIM

W trakcie analizy odnotowano istnienie dużej grupy frazeologizmów, które funkcjonują tylko w jednym z badanych języków, w przypadku polskiego będą to następujące jednostki: 1. *zaczepnąć (świeżego) powietrza* — 1) ‘odetchnąć’, 2) ‘wypocząć na łonie natury’ oraz *pot. лыknąć свежего воздуха* — ‘odpocząć na świeżym powietrzu’; 2. *traktować/potraktować kogoś jak powietrze* — ‘nie zwracać/zwrócić uwagi, lekceważyć/zlekceważyć kogoś’; 3. *z kogoś zeszło/uszło powietrze* — ‘stracił chęć lub siły, by coś robić; osłabł, stracił pewność siebie’; 4. *nic nie bierze się z powietrza* — ‘wszystko ma swoją przyczynę’; 5. *powiew świeżego powietrza* — ‘korzystna zmiana’; 6. *brać coś z powietrza* — ‘fantazjować, wymyślać, zazwyczaj kłamać’; 7. *ciężkie powietrze* — ‘atmosfera, nastrój pełne napięcia, niepokoju’; 8. *ciąć powietrze* — ‘szybko przelatywać przez powietrze’; 9. *łapać/złapać | chwycić/chwycić [ustami] powietrze* — ‘szybko nabierać, wdychać’; 10. *bić powietrze [skrzydłami]* — ‘książk. o dużym ptaku — lecieć’. Ponadto odnotowano istnienie frazeologizmów dawnych, które obecnie nie są w życiu, np. *mahoniowe powietrze* — ‘przest. żart. powietrze świeże, czyste, orzeźwiające’ czy *morowe powietrze*³¹ — ‘przest. dżuma’ (oraz pochodne od niego: *bać się/unikać*

³¹ W języku rosyjskim również funkcjonuje frazeologizm *моровое новетрие* w znaczeniu ‘эпидемия (обычно чума, оспа), вызывающая большую смерт-

czegoś/kogoś jak morowego powietrza/morowej zarazy — ‘bardzo bać się osoby lub rzeczy i unikać jej’).

FRAZEOLIZMY BEZEKWIWALENTNE W JĘZYKU ROSYJSKIM

W języku rosyjskim odnotowano funkcjonowanie następujących jednostek, które zostały zaliczone do kategorii bezekwiwalentnych z powodu ich nieobecności w języku polskim: 1. *из воздуха делать что-нибудь* — ‘из ничего, из пустого места’ (oraz wariant: *делать деньги из воздуха* — ‘шутл. из ничего’); 2. *сотрясать [словами] воздух* — ‘ирон. долго, безрезультатно говорить о чем-либо’; 3. *висеть/повисать/повиснуть в воздухе*³² — 1) ‘оказаться в неопределенном положении’, 2) ‘не вызывать отклика, сочувствия, оставаться без ответа (о суждениях, выводах, возражениях и т.п.)’, 3) ‘оставаться нерешенным, невыясненным (о деле, вопросе и т.п.)’; 4. *дышать одним воздухом с кем-либо* — ‘находиться вместе, быть рядом с кем-либо’; 5. *дышать воздухом чего-либо*³³ — ‘перен. проникаться впечатлениями, атмосферой чего-либо’, a także dwa frazeologizmy żargonowe: 6. *нюхать/понюхать воздух/воздуха* — ‘узнать/пазуznąć что-либо’ (z żargonu przestępczego, w którym *нюхать воздух* — ‘проводzić wоровскую разведку’) oraz 7. *дышать свежим/теплым воздухом* — ‘курить наркотик’ (z żargonu narkomanów).

ANALIZA PORÓWNAWCZA

Najliczniejszą grupę stanowią jednostki, które występują tylko w języku polskim (frazeologizmy bezekwiwalentne) — 10 związków (oraz dodatkowo dawne), następnie pełne ekwiwalenty frazeologiczne o jednakowej formie i znaczeniu w obu językach (8 par) i rosyjskie frazeologizmy bezekwiwalentne (6 jednostek). Najmniej liczne okazały się ekwiwalenty częściowe. Pod względem semantycznym

нось’, utworzony od leksemu *поветрие* oznaczającego 1. ‘неодобр. увлечение, получившее распространение’, 2. ‘устар. эпидемическая болезнь, эпидемия’.

³² W języku polskim jego odpowiednikiem (analogiem) będzie frazeologizm *zawisnąć/być zawieszonym w próżni*.

³³ Jednostka ta odnosi się do przenośnego znaczenia leksemu *воздух* — ‘klimat, atmosfera’.

wszystkie jednostki zakwalifikowano do kategorii idiomów, co wynika z przyjętego w niniejszym opracowaniu wąskiego rozumienia frazeologizmów, pod względem morfologiczno-syntaktycznym w języku rosyjskim występują wyłącznie zwroty, pełniące w zdaniu funkcję czasownika i wymagające uzupełnienia podmiotu, zaś w języku polskim ponadto jedna fraza (*nic nie bierze się z powietrza*) oraz cztery wyrażenia rzeczownikowe (np. *ciężkie powietrze*). Pod względem funkcjonalnym w języku rosyjskim zarejestrowano występowanie wyłącznie związków frazeologicznych otwartych (najczęściej odtwarzanych, a w pojedynczych przypadkach — mieszanych), zaś w języku polskim oprócz dominujących związków otwartych również pojedyncze zamknięte (do których należy fraza i wyrażenia rzeczownikowe). W obu językach większość frazeologizmów jest związana z podstawowymi znaczeniami leksemu (mieszanina gazów tworząca atmosferę Ziemi i przestrzeń znajdująca się wokół nas i ponad ziemią), w języku rosyjskim pojedyncze przykłady odnoszą się do znaczeń żargonowych, zaś w polskim — do znaczeń dawnych.

JĘZYKOWY OBRAZ POWIETRZA

Dokonując próby rekonstrukcji językowego obrazu powietrza na podstawie analizy znaczeń jednostek frazeologicznych z badanym leksemem za punkt wyjścia przyjmujemy opis zaproponowany przez Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską, która wydzieliła łącznie dziewięć charakterystyk powietrza³⁴. Opis ten został przez nas zmodyfikowany i poszerzony o kolejne kategorie. Dla obu badanych języków wspólne są następujące cechy powietrza: jest niezbędne do życia i normalnego funkcjonowania; jest związane z otwartą przestrzenią; może zostać zepsute lub zanieczyszczone; jest synonimem pustki, próżni, nieokreśloności, „niczego” (w języku rosyjskim znaczenie to wyraża większa liczba frazeologizmów) oraz może być zwiastunem zmian. W obu językach odnotowano związek powietrza z atmosferą i klimatem jako specyficznego nośnika emocji, przy czym znaczenia w poszczególnych językach są odmienne (w polskim odnoszą się jednoznacznie do atmosfery niepokoju i napięcia). Po-

³⁴ Zob. S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Język jak powietrze — ożywcze czy morowe?*, w: J. Chojak, Z. Zaron (red.), *Ku rzeczom niebiałym*, BEL Studio, Warszawa 2018, s. 61–69; Tejże, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020, s. 406–414.

nadto w obrazie powietrza w polskiej frazeologii ujawniono dodatkowe charakterystyki: powietrze może być zwiastunem nieszczęść; jest niewidzialne; może być ożywcze lub świeże; może mieć związek z energią lub jej utratą oraz może być zabójcze (przy czym ostatnia z charakterystyk odnosi się do dawnego frazeologizmu *morowe powietrze*, który jednak wydaje się rozpoznawalny przez użytkowników języka, mimo że formalnie wyszedł z użycia), zaś w obrazie rosyjskiego powietrza — związek z bliskością. Szczegółowe przyporządkowanie poszczególnych jednostek do kategorii ilustruje tabela nr 1.

Tabela nr 1. Przyporządkowanie frazeologizmów do poszczególnych charakterystyk

CHARAKTERYSTYKA	ВОЗДУХ	POWIETRZE
niezbędność do życia i normalnego funkcjonowania	— как воздух нужен/ но кто-н./что-н. — кому-т. не хватает воздуха	— coś jest niezbędne jak powietrze — komuś brakuje powietrza — łapać/złapać chwycić/ chwycić [ustami] powietrze
niewidzialność		— traktować kogoś jak powietrze — ktoś rozplywa się w powietrzu
ożywczość i świeżość		— zaczerpnąć/łyknąć [świeżego] powietrza — daw. mahoniowe powietrze
związek z energią		— z kogoś zeszło powietrze
związek z otwartą przestrzenią	— выйти/пойти/ поместить на воздух — быть/бывать/ находиться на [свежем, вольном, открытом] воздухе	— wyjść na [świeże] powietrze — być/przebywać/znajdować się na [świeżym, wolnym, otwartym] powietrzu
związek z atmosferą, klimatem	— дышать воздухом чего-л.	— ciężkie powietrze
można je zepsuć (zanieczyścić)	— испортить воздух	— zepsuć powietrze
zabójczość		— daw. morowe powietrze (bać się/unikać kogoś/czegoś jak morowego powietrza)
bliskość	— дышать одним воздухом с кем-л.	

synonim pustki, próżni, nieokreśloności	— воздухом питаться — возить воздух — из воздуха делать что-н./деньги — повиснуть в воздухе — сотрясать [словами] воздух	— żywić się powietrzem — wozić powietrze — nic nie bierze się z powietrza
zwiastun zmian i/lub nieszcześć	— в воздухе висит/ чувствуется/ носится что-н.	— coś [złego] wisi w powietrzu — powiew świeżego powietrza

PODSUMOWANIE

Frazeologizmy odgrywają istotną rolę w kształtowaniu i utrwalaniu językowego obrazu świata, ponieważ są nośnikami wiedzy kulturowej i doświadczeń danej społeczności językowej, a dzięki metaforyczności i skrótowości uwypuklają określone charakterystyki pojęć istotnych z punktu widzenia kultury. W analizowanym materiale frazeologizmy z leksemami *powietrze* i *воздух* obrazują różnorodne sposoby postrzegania rzeczywistości, odwołując się do znaczeń dosłownych i metaforycznych, zarówno wspólne dla badanych języków, jak i odmienne. Wyniki badania pokazują, że frazeologizmy, a także językowy obraz powietrza w nich zawarty, są częściowo wspólne dla obu języków, a częściowo unikalne. Uniwersalność polega na wspólnym dla wielu kultur postrzeganiu powietrza jako elementu niezbędnego do życia. Specyfika kulturowa ujawnia się jednak w szczegółach, takich jak sposób konceptualizacji emocji, przestrzeni czy relacji międzyludzkich, które różnią się w zależności od języka. Wykorzystanie koncepcji ekwiwalentów frazeologicznych pozwoliło z jednej strony usystematyzować materiał do analizy porównawczej, z drugiej zaś — uchwycić subtelne różnice między frazeologizmami i fragmentem JOS obu języków.

REFERENCES

- Andrzejewski, Bolesław. *Filozofia słowa. Zarys dziejów*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2016.
- Anusiewicz, Janusz. *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.

- Bartmiński Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Bartmiński, Jerzy. "Pojęcie 'językowy obraz świata' i sposoby jego operacjonalizacji." *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?* Czapliński, Przemysław, Legeżyńska, Anna, and Telicki, Marcin (eds.). Poznań: Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne", 2010: 155–178.
- Bartmiński, Jerzy. *Język w kontekście kultury, czyli co dziś znaczy metafora "europejski dom"?* Katowice: Śląsk, 2018.
- Chlebda, Wojciech. "Frazematyka." *Współczesny język polski*. Bartmiński, Jerzy (ed.). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001: 335–342.
- Guz, Marzena. *Językowy obraz świata u wybranych przedstawicieli lingwistyki niemieckiej, amerykańskiej i polskiej*. Poznań: Wydawnictwo Rys, 2012.
- Lewicki, Andrzej, and Pajdzińska, Anna. "Frazeologia." *Współczesny język polski*. Bartmiński, Jerzy (ed.). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001: 315–334.
- Lewicki, Andrzej. "Aparat pojęciowy frazeologii." *Z badań nad literaturą i językiem*. Ludorowski, Lech, and Magnuszewski, Władysław (eds.). Warszawa — Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974: 135–151.
- Lewicki, Andrzej. "Składnia związków frazeologicznych." *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 1983, no. 40: 75–83.
- Müldner-Nieckowski, Piotr. *Frazeologia poszerzona*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2007.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. "Język jak powietrze — ożywcze czy morowe?" *Ku rzeczom niebiałym*. Chojak, Jolanta, and Zaron, Zofia (eds.). Warszawa: BEL Studio, 2018: 61–69.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Skorupka, Stanisław. "Wstęp." *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Skorupka, Stanisław. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967: 5–11.
- Алексеевко, Михаил. "О транслятологических соответствиях фразеологизмов в близкородственном переводе (на материале русского и украинского языков)." *Slavica Stetinensia*, 1996, no. 5: 141–155.
- Апресян, Юрий. *Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Школа "Языки русской культуры", 1995.
- Арсентьева, Елена. *Сопоставительный анализ фразеологических единиц*. Казань: Издательство Казанского университета, 1989.
- Виноградов, Виктор. "Об основных типах фразеологических единиц в русском языке." *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. Москва: Наука, 1977: 140–161.
- Мокиенко, Валерий, Степанова, Людмила, Малински Татьяна. *Русская фразеология для чехов*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995.
- Теля, Вероника. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа "Языки славянской культуры", 1996.
- Шанский, Николай. *Фразеология современного русского языка*. Москва: Высшая школа, 1985.

SOURCES

- Bańko, Mirosław. *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014.
- Bąba, Stanisław, and Liberek, Jarosław. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Doroszewski, Witold. (Ed.). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996–1997 <<https://sjp.pwn.pl/doroszewski>>.
- Dubisz, Stanisław. (Ed.). *Wielki słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Fliciński, Piotr. *Współczesny słownik frazeologiczny*. Poznań: Wydawnictwo Ibis, 2012.
- Korpus Języka Polskiego PWN* <<https://sjp.pwn.pl/korpus>>.
- Kubiak-Sokół, Aleksandra, and Sobol, Elżbieta. (Eds.). *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Lukszyn, Jurij, and Zmarzer, Wanda. *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski i rosyjsko-polski*. Warszawa: Harald G. Dictionaries, 1998.
- Müldner-Nieckowski, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wyrażenia, zwroty, frazy*. Warszawa: Świat Książki, 2004.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego* <<https://nkjp.pl>>.
- Nowak, Franciszek. *Słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Astrum, 1997.
- Skorupka, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- Szymczak, Mieczysław. (Ed.). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Zgólkowa, Halina. (Ed.). *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1994–2005.
- Żmigrodzki, Piotr. (Ed.). *Wielki słownik języka polskiego*. Instytut Języka Polskiego PAN <<https://wsjp.pl>>.
- Балахонова, Людмила. (Ed.). *Большой академический словарь русского языка*. Москва — Санкт-Петербург: Наука, 2004–2021.
- Баранов, Анатолий, Добровольский, Дмитрий. *Академический словарь русской фразеологии*. Москва: Лексрус, 2020.
- Дубягин, Юрий, Бронников, Аркадий (Eds.). *Толковый словарь уголовных жаргонов*. Москва: Интер-ОМНИС, 1991.
- Федоров, Александр. (Ed.). *Фразеологический словарь русского литературного языка*. Москва: АСТ, Астрель, 2008.
- Кузнецов, Сергей. (Ed.). *Новейший большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург — Москва: Рипол-Норинт, 2008.
- Молотков, Александр. (Ed.). *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Советская энциклопедия, 1967.
- Молотков, Александр, Цеслинська, Веслава. *Учебный русско-польский фразеологический словарь*. Москва: АСТ, Астрель, 2001.
- Национальный корпус русского языка* <<https://ruscorpora.ru>>.
- Ожегов, Сергей, Шведова, Наталия. *Толковый словарь русского языка*. Москва: ИТИ-Технологии, 2009.
- Тихонов, Александр. (Ed.). *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*. Москва: Флинта, Наука, 2004.

OKSANA MAŁYSA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5130-769X>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

О ФРАЗЕМАХ С ЖАНРОВО-КОММУНИКАТИВНЫМИ НАИМЕНОВАНИЯМИ В РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

ON PHRASES WITH GENRE-COMMUNICATIVE NAMES IN RUSSIAN AND POLISH

The article examines Russian and Polish phrases, which encompass nominations of speech genres and other indicators of communicative phenomena, as well as related terms of speech and adjectives. Special attention is paid to the specifics of their functioning in Polish and Russian cultural space, including through the prism of genre consciousness of Poles and Russians. Reproducible word associations and precedent texts with genre-communicative names are analysed, taking into account their correlations with different types of speech activity and discourse types. Moreover, their stylistic and pragmatic determinants are indicated, as well as the metatextual character of some units containing genre references. Keywords: speech genre, phrase, discourse, genre consciousness, metatext

ВВЕДЕНИЕ

Одним из направлений современной лингвистики является изучение жанров с точки зрения металингвистических показателей. Согласно Стефании Скварчиньской, обращение к перспективе пользователя, к его лингвистической, коммуникативной и культурной компетенции приводит к «подражанию гению языка»¹. Такой подход позволяет показать традиции жанрового разнообразия речевого универсума, поскольку культурная специфика народов и эпох во многом проявляется в жанрах, отражающих характер использования языка, понимание его

¹ S. Skwarczyńska, *Geneza i rozwój rodzajów literackich* // D. Ostaszewska, R. Cudak (ред.), *Polska genologia literacka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, с. 47–68.

природы и способов функционирования². Любовь Балашова обращает внимание на то, что жанры «представляют собой один из наиболее значимых механизмов не только стереотипизации и конвенционализации любого вида коммуникации, но и концептуализации мира, формирования языковой картины мира»³. В это русло вписывается выдвинутое Ежи Бартминьским предложение рассматривать речевые жанры в аспекте ономаσιологических основ их номинаций, коннотативных схем глаголов говорения и общения, актуальных лексикографических дефиниций⁴.

Наименования речевых жанров и соотносимых с ними базовых глаголов, а также ценностные ориентиры, которые обуславливают речевой жанр и обозначают конститутивные признаки его коммуникативного концепта, отражаются в языке среди прочего в ряде воспроизводимых элементов разных уровней — фраземах⁵. К ним принадлежат как односоставные вы-

² А. В. Карабыков, *Система социальных перформативов и их роль в культуре и жизни Рима I в. до н.э.*, „Вестник Томского государственного университета. Филология” 2010, № 3(11), с. 26.

³ Л. В. Балашова, *Речевые жанры в русской идиоматике (семантический и концептуальный аспекты)*, «Жанры речи» 2017, № 1(15), с. 7. Автор детально рассматривает идиоматические единицы в коммуникативном ракурсе, что послужило методологической основой также для нашего анализа.

⁴ J. Bartmiński, *Jak opisywać gatunki mowy?* // A. Burzyńska-Kamieniecka (ред.), *Język a Kultura*. Tom 23. *Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012, с. 20.

⁵ Войцех Хлебда, который ввел в польское языкознание термин *frazem* (фразема), впоследствии предложил использовать другое название по отношению к единицам такого рода — *reprodukt* (репродукт). По мнению исследователя, данный термин однозначно указывает на его применение по отношению не только к воспроизводимым выражениям, состоящим из нескольких единиц, но также к однословным, к примеру *Czujaj!* — См. в частности W. Chlebda, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003; W. Chlebda, *Idiomatykon 4. Gdzie jesteśmy, dokąd zmierzamy (i parę zdań o tym, skąd przychodzimy)* // W. Chlebda (ред.), *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski. Zeszyt 4*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009, с. 25; W. Chlebda, *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reproduktów wielowyrazowych* // W. Chlebda (ред.), *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrazowych jednostek języka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2010, с. 15–35. В свою очередь, Анджей Марья Левицки, учитывая, также как и В. Хлебда, фактор адресанта при изучении репродуцируемых единиц, подчеркивает, что прагмалингвистический подход к анализу коммуникации снимает вопрос об использовании понятий идиомы, фраземы, эмпирической сочетаемости

сказывания, репродуцируемые в определенных ситуациях для выражения типичных потенциальных смыслов, так и идиомы, коллокации, составные термины, клишированные образования, устойчивые сравнения⁶, устойчивые синтаксические конструкции (в другой терминологии — предложения фразеологизированной структуры), в которых варьируются отдельные лексические элементы⁷. Фраземы охватывают также формулы речевого этикета, жанровые формулы и другие прецедентные высказывания (пословицы, поговорки, слоганы, цитаты из текстов различного характера)⁸, т.е. репродукты как законченные и самодостаточные единицы с предикацией или без нее, сложные знаки, смысл которых всегда шире входящих в них компонентов⁹. Отмечается, что фразематические средства объ-

и инварианта, а востребованными становятся только два основных понятийных класса — 1) стереотипы, словосочетания, восстанавливаемые по памяти и 2) конструкции, словосочетания, создаваемые в процессе синтеза, см.: А. М. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003, с. 30. В настоящей статье будем применять прежде всего термин *фразема* как уже закрепленный лингвистической традицией в исследованиях рассматриваемых языков в том понимании, которое представлено нами в основной части статьи.

⁶ Под устойчивыми сравнениями понимаются разложимые на значимые элементы языковые единицы, которые определяют целостное компаративно-образное значение, к примеру: *как сквозь сон*. См.: В. М. Огольцев, *Словарь устойчивых сравнений русского языка*, АСТ, Русские словари, Астрель, Москва 2001.

⁷ Анатолий Баранов и Дмитрий Добровольский отмечают, что устойчивые синтаксические конструкции представляют собой „шаблоны с «пустыми местами», которые заполняются в зависимости от контекста и коммуникативного намерения автора, например, *X — он и в Африке X*”. См.: А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, *Об одном классе фразеологизмов в русском языке (фразеологизмы-конструкции)*, „Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. Языкознание” 2023, № 3, с. 131. Предложениями фразеологизированной структуры называются конструкции такого рода в терминологии Аллы Величко, см.: А. В. Величко, *Предложения фразеологизированной структуры в русском языке. Структурно-семантическое и функционально-коммуникативное исследование*, МАКС Пресс, Москва 2016.

⁸ Данный список фразем основывается на перечне Хлебды, см.: W. Chlebda, *Elementy frazematyki...*, с. 12, 256–257.

⁹ Т. Б. Радбиль, *Основы изучения языкового менталитета*, „Флинта”, «Наука», Москва, 2010, с. 300. Хлебда обращает внимание на то, что воспроизводимость репродуктов не обозначает механического копирования устоявшихся фраз, так как может быть обусловлена разными ситуативными контекстами, см.: W. Chlebda, *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do re-produktów...*, с. 17–18.

ективации концептуальных признаков позволяют выявить непосредственную связь жанра и языка¹⁰.

В настоящей статье рассмотрим избранные русские и польские фраземы, в состав которых входят номинации речевых жанров и иных показателей коммуникативных явлений, а также связанные с ними *verba dicendi* и прилагательные. Воспроизводимые выражения и прецедентные тексты с жанрово-коммуникативными наименованиями проанализируем с учетом их корреляций с разными видами речевой деятельности и типами дискурса. Кроме того, обратим внимание на их стилистические и лингвопрагматические показатели, специфику их функционирования сквозь призму жанрового сознания поляков и россиян, а также на метатекстовый характер некоторых единиц с жанровыми соотношениями.

Примеры, отдельные из которых проиллюстрируем цитатами, были почерпнуты из лексикографических источников¹¹, национальных корпусов русского и польского языков¹², а также из записей устной речи в быденном общении, публицистических текстов и художественных произведений, что предопределяется частотностью фразематических элементов в этих коммуникативных областях.

ФРАЗЕМООБРАЗУЮЩИЕ СВЯЗИ ПОНЯТИЙ ИЗ ОБЛАСТИ КОММУНИКАТИВНЫХ ЯВЛЕНИЙ

Лингвистический поворот привел к актуализации ряда понятий из области коммуникативных явлений, что позволяет выявить как их фраземообразующие связи, так и некоторые соотношения с жанрами.

¹⁰ Е. Н. Горбачева, *Речевой жанр «пару» / «betting»: дискурсивные и лингвокультурные характеристики* // В. В. Дементьев (ред.), *Жанры речи*, вып. 6, *Жанр и язык*, Издательский центр «Наука», Саратов 2009: 317–329.

¹¹ Среди прочего мы пользовались такими источниками, как *Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych*, W. Chlebda, W. M. Mokijenko, S. G. Szuleżkowa, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003; W. Zmarzer, J. Lukszyn (ред.), *Instytut Rusycystyki UW, Katedra Języków Specjalistycznych UW*, Warszawa 2007; E. Białek, *Kolokacja w przekładzie. Słownik rosyjsko-polski*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2011; A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2022.

¹² *Национальный корпус русского языка*, <https://ruscorpora.ru/>; *Narodowy Korpus Języka Polskie*, [go https://nkjp.pl/](https://nkjp.pl/).

В последнее время широкое распространение, в том числе за пределами научной среды, получил термин *дискурс* (польск. *dyskurs*). В польском языке в предыдущие исторические эпохи слово *dyskurs* использовалось, в частности, как обозначение положительно оцениваемой беседы, состоящей в оживленном обмене мнениями или многогранном обсуждении какого-либо вопроса¹³. Теперь это значение данного термина воспринимается в качестве эрудического синонима¹⁴ жанровых номинаций *rozmowa*¹⁵, *dyskusja*, *debata*, *spór* в сочетаниях с прилагательными, существительными и глаголами: *poważny, uczony, ostry dyskurs; dyskurs z autorem, dyskurs na temat czegoś; uczestniczyć w dyskursie, prowadzić / toczyć dyskurs* (*Dyskurs na sali sądowej nie toczy się swobodnie i spontanicznie, jeśli chodzi o jego temat; Jak na ostry dyskurs, który toczy się publicznie, i zarzuty, jakie padają — sytuacja w sondażach jest nad wyraz stabilna*¹⁶), *wdać się w (niepotrzebny) dyskurs* — с оттенком иронии. В свою очередь, в русском коммуникативном пространстве термин *дискурс*, характерный раньше для языка дипломатии, в настоящее время приводится среди прочего в значении 'диспут, прения, спор'. Во фразематике отмечается выражение *завести дискурс* (*Ну, а мы, моряки, без карт обходились, а завели дискурс и, как сейчас помню, о чем у нас была речь: о книге, которая тогда вышла, под заглавием «Изнанка Крымской войны»*¹⁷), теперь фиксируемое в словарях как устаревшее и книжное. К новым сочетаниям

¹³ M. Czyżewski, *Dyskurs* (hasło) // *Encyklopedia socjologii*, t. Suplement, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, с. 50.

¹⁴ Термин *erudycyjny synonim* предлагает Катажина Клозиньска, см. К. Клозиньска, *Dyskusja czy dyskurs? Poradnia języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Dyskusja-czy-dyskurs;18727.html> (03.01.2025).

¹⁵ *Wielki słownik języka polskiego* (red. P. Żmigrodzki) термин *dyskurs* приводит с пометой *книжное* и толкует как 'uporządkowana rozmowa o czymś poważnym', <https://wsjp.pl/haslo/podglad/38151/dyskurs/4060849/rozmowa> (25.11.2024).

¹⁶ T. Gizbert-Studnicki, *Postępowanie sądowe jako złożony dyskurs — zagadnienia pragmatyki języka sali sądowej*, <https://rjp.pan.pl/konferencje-i-diskusje-na-ukowe/1376-postpowanie-sdowe-jako-zoony-dyskurs-zagadnienia-pragmatyki-zyka-sali-sdowej-prof-tomasz-gizbert-studnicki> (03.02.2025); Z. Dąbrowska, *Berło trzyma Donald Tusk*, *Rzeczpospolita*, 27.10.2022, <https://dziennikrzeczpospolita/posts/jak-na-ostry-dyskurs-ktory-toczy-sie-publicznie-i-zarzuty-jakie-padaja-sytuacja-/8364392450268417/> (03.02.2025).

¹⁷ *Словарь синонимов русского языка*, <https://sinonim.org/t/>. Пример из: Н. Лесков, *Бесстыдник*, 1869, <https://www.litres.ru/book/nikolay-leskov/bes-stydnik-175223/> (10.12.2024).

относится *рукопожатный дискурс*, что обозначает взаимоуважение представителей сходных идеологических позиций. В качестве примера приведем, однако, критическую оценку данного типа взаимоотношений: *Она [нетерпимость] сводит на «нет» любые достоинства. Этим, собственно, отвратителен рукопожатный дискурс, он нетерпимость культивирует*¹⁸.

К другому модному термину, вышедшему из научной речи в язык массмедиа и повседневного общения, принадлежит *нарратив* (польск. *narracja*). В трактовке универсальной категории культуры он встречается в академических текстах на русском языке в сочетаниях с прилагательными: *исторический / новый / художественный / литературный / устный нарратив* и др. Подход к нарративу как к повествованию, коммуникативная цель которого заключается в том, чтобы «произвести впечатление, убедить в чем-то, поэтому речь приукрашивается, и ей придается большая эмоциональная окраска»¹⁹, позволяет считать его в этом плане синонимом сказки и пропаганды²⁰. В таком аспекте становятся востребованы словосочетания разного типа, характерные для публицистики и проявляющие тенденцию к репродуцируемости, к примеру, *личный нарратив, нарративное ожидание, поменять / распространять нарратив*. В польском языке термин *narracja* часто входит в сочетаемость с глаголами тоже в одном из значений — ‘określony, subiektywny sposób przedstawienia rzeczywistości w tekstach rozpowszechnionych przez jakąś osobę, grupę lub

¹⁸ Толковый словарь русских неологизмов. Часть 1. Институциональная лексика: словарь, А.В. Щетинина (ред.), Ажур, Екатеринбург 2024, с. 355–356. Пример из: А. Тимофеевский, *Книжка-подушка*, <https://litmir.org/books/dokumentalnye-knigi/publicism/page-71-297330-knizhka-podushka-aleksandr-pavlovich-timofeevskii.html> (30.11. 2024).

¹⁹ О.А. Обдалова, З.Н. Левашкина, *Понятие «нарратив» как феномен культуры и объект дискурсивной деятельности*. «Язык и культура» 2019, № 48, с. 339, <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-narrativ-kak-fenomen-kultury-i-obekt-diskursivnoy-deyatelnosti/viewer> (05.01.2025). Исследователи предлагают следующее понимание термина *нарратив* в лингвистике: «самостоятельно созданное повествование, монтаж событийного ряда, при помощи которого репрезентируется социо-культурный опыт субъекта деятельности в виде последовательности слов или образов», с. 340.

²⁰ В. Вахштайн, *Власть нарратива. Как истории о прошлом заставляют видеть настоящее и будущее*, allenby-19-63302-tel-aviv-israel/sold-out-vvaxshhtajnvlast-narrativa-kak-istorii-o-proshlom-zastavlyajut-videt-nasto/451681037787873/ (05.01.2025).

ugrupowanie polityczne²¹. Оно определяется как книжное и связывается с политической сферой, ср. *tworzyć narrację* (PiS *gra powodzią i tworzy narrację o alternatywnym państwie*), *narzucać* (własną / swoją) *narrację* („Donald Tusk nauczył się narzucać swoją narrację”), *kontrolować narrację*. Кроме того, термин *narracja* проникает в польскую повседневную речь, называя стиль общения, поведения, жизни и проецируя понимание жизни человека в категориях присущей ей повествовательной целостности, ср.: *zmienić narrację* (*Zawsze w swoim życiu możesz zmienić narrację i zacząć na nowo*).

Как термин *дискурс*, так и *нарратив* коррелируют с терминами *контекст* и *текст*. Если речь идет о фраземах, в которых задействовано слово *контекст*, польск. *kontekst*, в обоих языках они соотносятся с оценкой высказывания — *вырвать* (слово, фразу) *из контекста*, *wyrwać* (słowo) *z kontekstu*. В русском языке сочетания *выпадать / выпасть из контекста*, *выпавший из контекста* связаны с характеристикой события, явления, ситуации, человека: *У меня не было общего представления о балетах, которые мы разучивали, так что мой танец часто выпадал из контекста*²²; *А человек, по выражению югославского сценариста и режиссера Душана Маковеева, «выпадает из контекста» реально, во времени настоящем*²³. В польском языке *wyrwany / wyjęty z kontekstu* приводится в значении свойства лица с пометой шутовское — ‘taki, który okresowo utracił możliwość orientacji w świecie zewnętrznym lub możliwość normalnego działania’ (*Znam to uczucie, gdy kiedyś napaliliśmy się trawą z Kaczorem i chodziliśmy wyjęci z kontekstu po naszym osiedlu [...]*²⁴).

Во фразематике обоих рассматриваемых нами языков обнаруживаются устойчивые сочетания с гиперонимом *текст* (*tekst*), указывающие на искреннее, откровенное высказывание: в русском — *прямым текстом*, *открытым текстом*, в польском — *otwartym tekstem*. Интересно, что в польской разговорной речи слово *tekst* выступает также в идиомах с пейоративной оценкой

²¹ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/36826/narracja> (10.01.2025).

²² Х. Альджеранов, *Десять лет из жизни звезды русского балета*, <https://readli.net/chitatat-online/?b=914340&> (08.12.2024).

²³ Н. Крышук, *Выпавшие из контекста*, «Звезда» 2019, № 3, <https://magazines.gorky.media/zvezda/2019/3/vypavshie-iz-konteksta.htm> (10.12.2024).

²⁴ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/89009/wyjety-z-kontekstu>. Дефиниция иллюстрируется, в частности, цитатой из К. Varga, *Chłopaki nie płaczą*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa 1996.

неуместности сказанного — *co to za teksty, nie do mnie z takimi tekstami* и часто с инструментальной трактовкой понятия *tekst*, связанной с физическими действиями — *wyskoczyć z jakimś (głupim) tekstem, daruj sobie takie teksty*, в том числе агрессивными силовыми: *walić takie teksty, rzucać teksty, zabijać tekstami*.

Как и стиль, текст есть там, где есть жанр — по словам Михаила Бахтина, «мы говорим только определенными речевыми жанрами»²⁵. Родовое понятие *жанр* как осмысление типических форм построения целого в русской фразематике представлено афоризмом Вольтера *Все жанры хороши, кроме скучного* и рядом устойчивых сочетаний: *по (лучшим, всем) законам жанра, по закону жанра*, а также *не наш жанр / жанр не наш* как иносказательное толкование манеры, системы, вкуса, моды, образа²⁶, указание на специфику того или иного речевого вида творчества или деятельности (ср. *Всевозможные миры, где эльфы и вампиры живут бок о бок с людьми — это не наш жанр*²⁷). Кроме того, широко известна фраза *классика жанра*, употребляемая в трех значениях: 1) как образцовых, наиболее характерных произведений, задающих стандарты в определенном жанре искусства, литературы, кино; 2) с ироническим оттенком в разговорной речи как обозначение чего-то предсказуемого, известного²⁸; 3) как указание на высокую распознаваемость какого-либо продукта, используемое для положительной оценки. Охват значения подобного выражения в польском языке — *klasyka gatunku* — совпадает с русским. Репродуктивным характером в кругу номинаций, связанных с жанром, обладает в польской лингвокультуре также фраза *ciężar gatunkowy* ‘ważność, duże znaczenie czegoś’.

ФРАЗЕМЫ В АСПЕКТЕ КЛАССИФИКАЦИИ ЖАНРОВ ПО ИНТЕНЦИОНАЛЬНОМУ ПРИЗНАКУ

Рассмотрим здесь некоторые фраземы, которые представим в аспекте жанровой типологии, учитывающей интенцию и функцию текста как целого и сходной с классификацией речевых актов.

²⁵ М. М. Бахтин, *Проблема речевых жанров* // Его же, *Эстетика словесного творчества*, Искусство, Москва 1986, с. 271.

²⁶ *Толково-фразеологический словарь Михельсона*, <https://rus-michelson-tolkslovaronline.com/2841-жанр> (15.01.2025).

²⁷ *Магический реализм*, https://posmotre.ch/Магический_реализм (15.01.2025).

²⁸ *Словарь синонимов русского языка*, <https://sinonim.org/t/классика%20жанра> (15.01.2025).

Среди жанрово-коммуникативных явлений с широким семантическим охватом выделяется разговор, польск. *rozmowa*. На основании прагмалингвистического подхода он входит в число репрезентативных жанров с доминирующей информативной функцией. В русском языке номинация этого универсального жанра представлена в таких фразематических конструкциях, как (совсем) *другой разговор, серьезный / трудный / неприятный / пустопорожний разговор, разговор исключительной важности, без лишних разговоров, в польском — to już inna rozmowa, poważna / nieprzyjemna rozmowa, rozmowu w toki* и др. Часть из них называет субжанры, которые указывают на межличностную близость или отдаленность участников общения (*разговор на равных, разговор по душам, задушевный / откровенный разговор, разговор не клеится и rozmowa od serca, szczerą rozmowa, rozmowa się nie klei*), гендерное разграничение (*мужской разговор, (не) женский разговор и męska rozmowa, (nie) babska rozmowa*), конфиденциальность (*разговор с глаза на глаз, это не телефонный разговор и rozmowa w cztery oczy, rozmowa nie na telefon*), пространственные характеристики с тематической коннотацией (в русской лингвокультуре — *кухонный разговор* как свободное высказывание мыслей), темпоральные и субъектные показатели (*długa rozmowa Polaków rozmowa* — в польской среде). Отдельные фразы, в которых используется ссылка на жанровые показатели, в том числе диминутивные формы, выступают как показатели рубрикации общения, к примеру, иницирующие взаимодействие (*У меня (к тебе) разговор есть, Разговорчик есть — Musimy porozmawiać*), настаивающие на его финализации (*Разговор закончен, Вот и весь разговор — Koniec rozmowy, Skończyłem rozmowę*) либо подытоживающие его как несостоявшееся (*Разговора не получилось, Разговор не состоялся — Rozmowa nie doszła do skutku*). Некоторые фраземы, включающие разговорные обозначения рассматриваемого здесь жанра (*болтовня, gadka szmatka, gadanina, pogaduszki*), отличаются ярким эмоционально-оценочным характером: *пустая болтовня, co to za gadki szmatki, czcza gadanina, babskie pogaduszki*. В русском обиходе используются также фразы, в состав которых входят названия разговора, беседы, спора, обсуждения, вошедшие из жаргона, например, *базар: кончай базар, развести базар-вокзал, о чем базар?*. Паремиологический план позволяет вы-

явить отношение к разговору в русской культуре как к бесцельному и безрезультатному действию, ср.: *Сколько ни говорить, а с разговору сытым не быть*. В польских пословицах обращается внимание на оценку разговора и его диалогическую основу: *Głupia rozmowa niewarta słowa, Lepsza rozmowa, gdy nie czczya głowa, Słowo do słowa, zrobi się rozmowa*.

Отметим, что характерный для русской среды жанр *беседа* как тип разговора, направляющий коммуникацию в дружеское, бесконфликтное, непринужденное русло, находит свое фразематическое отражение в виде интертекстуальных ссылок на стереотипные высказывания из информационных заметок типа *Беседа прошла в теплой и дружественной обстановке*. К примеру, это может переигрываться с помощью приема парцелляции²⁹. *Ну что, можно считать, что беседа прошла. В теплой и дружественной обстановке*. По поводу затянувшейся пирушки шуточно говорят: *Дружеская беседа затянулась далеко за полночь*. Особенности беседы как социально-коммуникативного типа речи выражают пословицы *Без соли, без хлеба худая беседа, Без обеда не красна беседа, Беседа дорогу коротает, а песня — работу*.

Отдельно отметим название поджанра *светская беседа* (*светский разговор*), которое указывает на соотнесение с некой привилегированностью участников этого вида общения, на его утонченную, интересную с точки зрения коммуникантов тематическую направленность и продуманность текстовой реализации³⁰. Здесь можно провести параллель с польским типом разговора — *rozmowa towarzyska*, называемым *konwersacja*, — который Александр Вильконь включает в жанр культуры и определяет как старательную речь, создающую развернутый код³¹. В словаре польского языка приводятся следующие компоненты сочетаемости с наименованием *konwersacja*: определения в категориях эстетической оценки и жанрового уточнения — *miła / uprzejma / lekka / ożywiająca / błyskotliwa / salonowa / towarzyska*; названия разных фаз речевых действий — *przerwać / rozpocząć / prowadzić / podtrzymywać*; ссылка на особенности этого типа текста как требующего культурной осведомленности и определен-

²⁹ Явлению парцелляции посвящена монография А. Stasienko, *Zjawisko parcelacji we współczesnym języku rosyjskim i polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2024.

³⁰ В. Дементьев, *Теория речевых жанров*, Знак, Москва 2010, с. 357–360.

³¹ А. Wilkoń, *Spójność i struktura tekstu*, Universitas, Kraków 2002, с. 228–235.

ных риторических умений — *sztuka konwersacji*³². Наряду с этим в настоящее время в польской обыденной речи наблюдается приравнивание данного жанра к обычному разговору, подтверждением чему может быть дефиниция из словаря сленга: *konwersacja* — ‘inaczej rozmowa, ciekawa wymiana zdań, może też służyć jako zachęta do rozmowy w komunikatorach internetowych’, которая иллюстрируется таким примером разговорного диалога: — *Po-konwersujemy?* — *Spoko*³³. Такой сдвиг в восприятии жанра можно считать семантическим убеждением лиц в принадлежности к более образованному классу, но в некоторых случаях он может также свидетельствовать об ироническом отношении говорящего к жанровой реализации формы общения.

Своеобразие жанрового сознания поляков и русских проявляется на уровне восприятия сходных типов речевого поведения. Так, в польской разговорной речи отмечается востребованность фраз с номинацией *dyskusja* и ее производными, например, *kwestia dyskusyjna*, *kawiarniana dyskusja* ‘wymiana zdań w swobodnej atmosferze’. Одни из них оформляются как рубрикаторы коммуникативной деятельности, в том числе категоричные — *musimy przedyskutować sprawę, nie chcę wdawać się (w niepotrzebną) dyskusję, tu nie ma żadnej dyskusji, nie ma nad czym dyskutować, koniec dyskusji, to (nie) podlega dyskusji*. Другие обладают игровым началом, как эвфемистическое выражение *o urodzie dyskusyjnej* по отношению к не очень красивому человеку или *postać dyskusyjna* как обозначение человека, характер или поведение которого могут вызывать сомнение у окружающих. По всей вероятности, обращение к наименованию жанра *dyskusja* предопределяется тем, что в польском речевом пространстве этот жанр реализуется и как форма повседневного общения³⁴, придавая, подобно конструкциям с наименованиями *konwersacja*, *narracja*, *dyskurs*, более высокий статус говорящему и повышая интеллектуализацию разговорного языка. В свою очередь, в русской речи жанр *дискуссия* закреплён прежде всего за публич-

³² *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/37076/konwersacja/4419050/towarzyska> (14.12.2024).

³³ *Miejski słownik slangu i mowy potocznej*, <https://www.miejski.pl/slowo-konwersacja> (11.12.2024).

³⁴ М. Заško-Зielińska, *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, с. 26.

ными выступлениями, к примеру, научными или деловыми, ср. выражение *развернулась дискуссия, панельная дискуссия* (польск. *dyskusja panelowa / panel dyskusyjny*), калькированное из английского языка — *panel discussion*, а также сочетания *бурная / жаркая / ожесточенная / острая дискуссия*, зафиксированные в *Словаре русской идиоматики*³⁵. В коммуникативных разговорных контекстах, подобных тем, в которых используются приведенные польские примеры, в русской среде применяются конструкции, соотносимые с реализациями двух иных жанров³⁶. С одной стороны, в них встречаются наименования *разговор / базар: без (всякого) разговора / без (всяких) разговоров, кончай базар*. Отметим при этом, что дискуссия предполагает равноправную ангажированность всех участников коммуникации, а разговор не всегда обладает такими качествами, что подтверждает хотя бы фраза с уточнением — *разговор на равных*. С другой стороны, там, где в польской повседневной речи наблюдается обращение к жанру *dyskusja*, аналогичные коммуникативные ситуации в русской лингвокультуре воспринимаются в категориях спора: *без (всякого) спора, тут не о чем спорить, давай без спора, кончай пустой спор, кончай спорить*. Не случайно в польской и русской кальках латинского афоризма *De gustibus non est disputandum* использованы разные глаголы речевых действий: *О вкусах не спорят — О gustach się nie dyskutuje*.

Широкое отражение во фразематике нашла обязательственность, вписанная в жизнедеятельность каждого общества. По утверждению Жака Деррида, в основе отношений между людьми лежит закон обещания³⁷, что может обуславливать распространенность многочисленных фразем с названиями комиссивных жанров вместе с их словообразовательными дериватами. В русском языке это обещание — *обещать с три короба, кормить обещаниями, пустые обещания, обещать не значит жениться, не можешь сделать, хоть пообещай, обещаниями сыт не*

³⁵ *Словарь русской идиоматики*, <https://rus-idiomatika-dict.slovaronline.com/search?s> (21.01.2025).

³⁶ Появление в русской разговорной речи наименования *дискуссия* в качестве реализуемого жанра общения свидетельствует об иронической тональности высказывания, ср. *Так. Дискуссия у нас тут началась. Придется приглашать профессоров-пенсионеров* (запись разговорной речи).

³⁷ J. Derrida, *Psyche. Odkrywanie innego*, пер. М. Р. Markowski // R. Nycz (ред.), *Postmodernizm. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Baran i Suszyński, Kraków 1997, с. 88 (81–107).

*будешь, сыт по горло твоими обещаниями; зарок — от сумы и тюрьмы не зарекайся; слово — честное слово, чесслово, слово пацана, Давши слово, держись, а не давши крепись!; клятва — Аннибалова клятва, клятва Гиппократа; сделка — сделка с совестью, сделка с дьяволом; уговор — уговор дороже денег, как по уговору; договор — договор по умолчанию, неписанный договор, договор дороже денег, договор есть договор. Используемое как разговорное название жанра обещания слово посул преломляется во фраземах *пустые посулы, сулить золотые (золотые) горы и на посуле, что (как) на стуле: посидишь, да и встанешь*. В польском языке комиссивность представлена устойчивыми единицами, соотносимыми с такими жанрами, как *obietnica — obiecanki-cacanki (a głupiemu radość), puste obietnice (słowa), obiecywać gwiazdkę z nieba / złote góry / gruszki na wierzbie, obietnice bez pokrycia; ślub — składać ślub; pakt — pakt z diabłem; zмова — zмова milczenia; umowa — umowa stoi, umowa śmieciowa, niepisana umowa, dżентельмеńska umowa, nici z umowy; słowo — słowo, słowo harcerza, słowo honoru, słowo droższe od pieniędzy, być po słowie (złożyć obietnicę małżeństwa)* и др.*

В вербо-номинальных фразеологизированных сочетаниях с жанровыми наименованиями комиссивов проявляется предположение передачи „адресату некоего нематериального объекта — слова, которое рассматривается как залог того, что сказанное будет обязательно выполнено, хотя степень обязательности и, следовательно, возможность невыполнения обещания в разных случаях разные”³⁸. Перечислим здесь отдельные выражения, в которых на первый план выходит позиция говорящего: *русские брать / принимать на себя обязательства, дать слово (клятву, обещание, обет) — кому-то или самому себе, сдержать слово, выполнить обещание, забрать назад слово, нарушить клятву*, а также жаргонный молодежный оборот *отвечать за базар* в значении ‘нести ответственность за свои слова’³⁹ (ср. высказывание из детектива Бориса Акунина *Алтын-толобас: — Вы, Леонид Робертович, лицензию обещали? Обещали. Бабки скушали? Скушали. Отвечайте за базар, или*

³⁸ Ю.Д. Апресян (ред.), *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, Языки славянской культуры, Wiener Slawistischer Almanach, Москва–Вена 2004, с. 687.

³⁹ В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, *Большой словарь русских поговорок*, Олма Медиа Групп, Москва 2007, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/proverbs/11269/Отвечать> (20.12.2024).

же, выражаясь интеллигентно, исполняйте взятые на себя обязательства⁴⁰). Из польских приведем такие фраземы с установкой на отправителя информации, как *składać obietnicę (przysięgę)*, *dać słowo* — либо кому-то, либо самому себе, *dotrzymać słowa, przyjąć na siebie zobowiązanie, wycofać się z obietnicy, złać przysięgę* и т.п. Ряд устойчивых словосочетаний отражает позицию адресата, к примеру: *взять с кого-то обещание (слово, клятву)*, *связать кого-то словом, держать за слово, возвращать слово, освобождать от слова, разрешать от обещания, получить обещание, принимать присягу* и *otrzymać obietnicę, związać kogoś obietnicą, brać kogoś za słowo, trzymać kogoś za słowo, mieć na coś czyjeś słowo, zwrócić słowo, zwalniać z obietnicy, odebrać przysięgę*. Взаимные обязательства фиксируются в русских конструкциях *заключать / предлагать / держать пари, биться об заклад, заключить / отменить / аннулировать договор, выйти из договора*, а также в польских — *iść o zakład, zawrzeć / rozwiązać / zerwać umowę* и др.⁴¹

Область этикета — рассматриваемая в теории речевых актов как экспрессивы и директивы, а в жанровом ракурсе как экспрессивные, директивные либо контактивные тексты — представляют фразы с наименованиями разных жанров — просьбы, благодарности, приветствия, извинения, похвалы, пожелания и др. Здесь приведем только некоторые из них ввиду их подробного исследования прежде всего в работах из области прагмалингвистики.

К ним относятся, к примеру, русские устойчивые конструкции — *Христом богом прошу* как собственно экспрессивная просьба в просторечии, категоричная просьба *Прошу честью*, устаревшая вежливая фраза *Прошу покорнейше*⁴². Указание на просьбу отмечается в речевых формулах представления (*прошу любить и жаловать*) и приглашения (*милости просим (прошу)*, *милости прошу к нашему шалашу*). Метафорическое ос-

⁴⁰ Б. Акунин, *Алтын-толобас*, Олма-Пресс, Санкт-Петербург–Москва 2001, <https://www.akunin.ru/knigi/fandorin/nikolas/altyn-tolobas/glava9/> (20.12.2024).

⁴¹ См. об этом подробнее: О. Małysa, *Коммиссивные речевые акты. Сопоставительный русско-польский аспект*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.

⁴² На материале русского языка этикетные формулы широко представлены в издании: А. Г. Балакай, *Толковый словарь русского речевого этикета*, Астрель, АСТ, Транзиткнига, Москва 2004. Отдельные примеры в этой части нашей работы почерпнуты из этого словаря.

мысление жанра наблюдается во фразеологизмах в *руки просят, просят на язык, (ботинки) есть просят*. В польском языке функционируют среди прочих такие устойчивые единицы с разными стилистическими оттенками — вежливости (*proszę państwa (pani, pana)*), подшучивания (*na własną prośbę* в одном из значений — *‘z własnej winy’*), иронии или сарказма (*no / a tu proszę; proszę, proszę* как выражения в разговорной речи в значении *‘zaskoczenie z jakiegoś powodu’*).

Благодарность с номинативной ссылкой на нее реализуется в русском языке с использованием названий *благодарение* и *благодарность*, глагола *благодарить*, прилагательного *благодарный* в выражениях различной стилевой принадлежности — от высокого стиля (*Примите наши благодарения*), эпистолярного (*Благодарный Вам*), официального (*Позвольте поблагодарить Вас*), разговорного (*Благодарение Богу, Какие могут быть благодарности!*), до просторечия (*(Покорно) благодарствую*). Кроме непосредственной благодарности, ряд фразем этого круга употребляется в иносказательном плане, например, в качестве упрека — *Благодарю, не ожидал* ‘не ожидал такого сюрприза’, *Покорно благодарю* — как отказ от какого-либо предложения. В польской культуре также наблюдается частеречная и стилистическая дифференциация фразематических конструкций, их разная эмоциональная нагруженность, ср. выражение *składać podziękowanie* из официальной речи, *dziękuję, postoję* в обыденном общении — ‘stanowcza forma zaprzeczenia, że propozycja lub inna sprawa, o której była mowa poprzednio, jest dla mówiącego niemożliwa do zaakceptowania’⁴³. Интенсификация благодарности проявляется в формулировке *nie wiem, jak (komuś) dziękować* — ‘ktoś wyraża ogromną wdzięczność za coś’, а эмоциональные показатели свойственны фразам *dziękować Bogu, że ..., dzięki (Panu) Bogu* — ‘mówiący wie, że tak jest, jak mówi, chociaż mogło tak nie być i uważa, że nie byłoby dobrze, gdyby tak nie było’⁴⁴, (*dziękuję*), *nie tam więcej pytań* (‘szydlerczy podziw’)⁴⁵.

Из устойчивых выражений, связанных с номинацией жанра *извинение*, приведем разностилевые фраземы из лексикона русского языка. К ним относятся разговорно-поэтические выраже-

⁴³ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/36308/dziekuje-postoje> (24.01.2025).

⁴⁴ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/21665/dzieki-bogu> (24.01.2025).

⁴⁵ <https://www.miejski.pl/slowo-Nie+mam+więcej+pytań> (24.01.2025).

ния *прости-прощай*, сказать последнее *прости*, просторечная пренебрежительная фраза *извини-подвинься* со значением решительного несогласия или отказа⁴⁶, неологизмы из массмедиа *водолазка извинений* / *черная водолазка извинений* / *водолазка для извинений* / *извинительная водолазка* — со значением 'ироничное название ситуации, в которой звезды приносят публичные извинения за какой-то проступок в черной водолазке'⁴⁷. Из польских устойчивых сочетаний отметим разговорные репродукты с негативной оценкой ситуации *nie ma przebaczyć* в значении 'czegoś, co mówiący ocenia jako niekorzystne pod jakimś względem, nie da się uniknąć i coś trzeba zrobić lub doświadczyć tego, ponieważ nikt nie okazuje litości osobie, której to dotyczy'⁴⁸, *za (z) przeproszeniem* 'уżywane, gdy mówimy o czymś, co może być dla rozmówcy nieprzyjemne lub w sposób, który może być uznany za nieprzyjemny'⁴⁹.

ФРАЗЕМАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ОТДЕЛЬНЫХ ТИПАХ ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИК

Фразематические единицы, в которых выступают жанровые наименования, в обоих рассматриваемых языках соотносятся также с различными типами дискурсивных практик. Так, декларативные и директивные жанры, связанные с правовым и юридическим дискурсом, представлены в таких репродуктах русского языка, как *свидетельствовать в пользу*, *устраивать допрос (с пристрастием)*, *работать как приговоренный*, *ходить под статьей* ('чувствовать риск уголовного или административного наказания'), *по всем статьям* (разг.) 'по всем качествам, свойствам или признакам', *не указ (ты мне не указ)* 'кто-то не имеющий значения, авторитета'.

К самой многочисленной относится группа с жанровой номинацией *закон*, в которую входят пословицы: *Нужда закона не знает*, *Закон — дышло, куда повернул, туда и вышло*, *Законы святы, да судьи супостаты*, *Закон — паутина, шмель проско-*

⁴⁶ А. И. Федоров, *Фразеологический словарь русского литературного языка*, Астрель, АСТ, Москва 2008, <https://rus-phraseology-dict.slovaronline.com/search?s=извини> (12.01. 2025).

⁴⁷ А. В. Щетинина (ред.), *Толковый словарь русских неологизмов...*, с. 120.

⁴⁸ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/52193/nie-ma-zmiluj> (14.01. 2025).

⁴⁹ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/46384/za-przeproszeniem> (14.01.2025).

чит, муха увязнет, Где закон, там и преступление, (Дуракам) закон не писан, Что мне законы — мне судьи знакомы, крылатая фраза из римского права Закон суров, но это закон, сочетание закон джунглей (англ. *The Law of the Jungle*), происходящее из сборника рассказов Редьярда Киплинга Книга джунглей (*The Jungle Book*). Фразеологические структуры представлены книжным выражением драконовские (драконовы) законы, официальным объявить (кого-либо) вне закона, шутливым сухой закон как запрете употреблять спиртные напитки, просторечным устаревшим словосочетанием вступить в закон / принять закон 'вступить в законный брак'⁵⁰, а также пришедшими из уголовного жаргона выражениями вор в законе, законные бабки, воровской закон. Примечательно, что жанр закон нашел отражение в довольно многочисленном ряде паремий и фразеологизмов русского языка. Как писал Александр Солженицын:

Веками у русских не развивалось правосознание, столь свойственное западному человеку. К законам всегда было отношение недоверчивое, ироническое: да разве можно установить заранее закон, предусматривающий все частные случаи? Ведь все они непохожи друг на друга. Тут — и явная подкупность многих, кто вершит закон⁵¹.

Отдельные польские фраземы сходны по объему своего значения с русскими, например, *prawo džungli (pięści)*, другие применяются чаще в исходной латинской версии — *Dura lex, sed lex (Twarde prawo, ale prawo)*. Наименования жанров юридического и правового дискурса отмечаются также в паремиях и устойчивых конструкциях *Żelazne prawo, a złote litery, prawem kaduka* ('beprawnie; korzystając z luk lub niemocy prawa. W istocie było to solenne prawo, dające władzy to, co było pozbawione prawnych spadkobierców'⁵²), *być głupszym niż ustawa przewiduje*.

⁵⁰ <https://kartaslov.ru/значение-слова/вступить+в+закон+или+принять+закон> (10.01.2025).

⁵¹ Эти слова Александра Солженицына из книги *Россия в обвале* приводятся в статье И. Б. Левонтиной и А. Д. Шмелева «За справедливостью пустой». См.: А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев, *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Языки славянской культуры, Москва 2005, с. 363–364.

⁵² *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/prawem-kaduka;5391660.html> (12.01.2025). Ежи Бральчик пишет дальше об этом выражении: „Caducus to tyle, co ‘bezański’, lecz także ‘chylący się ku upadkowi’, ‘padający’ — stąd też to także nazwa padaczki, wielkiej niemocy, a dalej i tego, kto

К пространству жанров религиозного дискурса восходят репродукты *петь аллелуйю / осанну, молить Бога, Христом богом молю, вашими молитвами, молитва места не ищет, читать молитву / проповеди*, в том числе устойчивые сравнения *признаваться / говорить / рассказывать о себе как на исповеди, повторять как мантру*, а также ставшие крылатыми слова Городничего из *Ревизора* Николая Гоголя: *Да благославит вас бог, а я не виноват*, которые «употребляется шуточно как отказ от предложения участвовать в чем-либо»⁵³. Из польских приведем такие, как *brać Boga, wznosić modły do Boga, mówić (za panią matkę) pacierz / powtarzać jak za panią matkę pacierz, wygłaszać litanie, siedzieć jak na tureckim kazaniu, powtarzać jak mantrę, (mówić) jak na spowiedzi*. Многие примарно связанные с религией устойчивые сочетания, в которых есть жанровые номинации, выходят за сферу религиозных явлений. Они относятся к оценке действий и умений, к примеру *твердить / повторять как молитву / как «Отче наш», powtarzać / znać / umieć jak pacierz*, а в польском языке относятся также к характеристике человека (*do tańca i do różańca*), выражению категорической уверенности — *(pewne) jak amen w pacierzu* и др.⁵⁴. Как в русском, так и в польском языках чаще всего в устойчивых сочетаниях этой группы наблюдается ссылка на молитвенные и проповеднические тексты, т.е. наиболее распространенные в религиозном кругу. Вместе с тем здесь можно отметить, с одной стороны, указание на искренность высказывания, интенсификацию эмоционального состояния, с другой — на отсутствие собственного мнения, заученные механические действия, т.е. разные аспекты восприятия и преломления в жанровом сознании текстов, относящихся к религиозному канону и элементам духовной практики (*мантра*).

Магические, ритуальные действия в русской фразематике отражаются главным образом в устойчивых сравнениях с наименованиями жанров *проклятие, заклинание и заговор: висит*

ją sprowadzał, czyli diabła. I mamy w ten sposób prawo, nad którym diabeł czuwa, czyli bezprawie. Nazwaliśmy je tak ponieważ prawem kaduka”.

⁵³ Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова*, Художественная литература, Москва 1987, с. 91.

⁵⁴ А. Pajdzińska, *Studia frazeologiczne*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2006, с. 173–174. В книге Анна Пайдзиньска рассматривает среди прочего польские фразеологизмы, в которых нашли отражение католические мотивы, см. с. 166–174.

как (словно, точно) проклятие, работать как проклятый, повторять как заклинание, как заговорено, как заговоренный и фразеологизме *зубы заговаривать*. В эту группу входят также просторечные восклицания — речевые акты с перлокутивным эффектом, выражающие проклятие, крайнее возмущение: *Будь ты (трижды) проклят!*, а также уверение, клятву по отношению к самому себе — *Будь я (трижды) проклят!* В польском языке во фразеологизмах из этой группы представлены жанры *przekleństwo* и *zaklęcie*: *bluzgać przekleństwami, zaklinać los, zaklinać rzeczywistość, jak zaklęty*.

Особую группу составляют фраземы, в которых задействованы номинации жанров фольклорного и литературно-художественного дискурса. В обоих языках к наиболее активным принадлежат конструкции с лексемами, обозначающими наиболее древние жанры — сказки и песни (например, русск. *сказка про белого бычка, сусальная сказка, бабушкины (бабуи) сказки, ни в сказке сказать, ни пером описать, кормить сказками, травить байки, просто сказка*, польск. *to nie są bajki, to nie jest moja bajka, włożyć między bajki, baju baję, będziesz w raju* ('зврот wyrażający niewiarę w to, o czym mowa'), *bajdy-srajdy* ('opowieści bezsensowne'). На жанр песни отмечается ссылка в таких сочетаниях в русском языке, как в частности *старая песня, длинная / долгая песня, тянуть одну и ту же песню, твоя песенка спета, наступить на горло собственной песне, из песни слов не выкинешь*, поэтические *песнь песней, петь дифирамбы, петь гимны, лебединая песнь*, шутовское выражение из ученического жаргона *золотая серенада*, т.е. школьный звонок. Из польских перечислим *z pieśnią na ustach, koniec (część) pieśni* (в значении, характерном для разговорного стиля 'to, o czym była mowa, w określonym momencie się skończyło lub się kończy'⁵⁵), фразы с поэтической окраской *pieśń nad pieśniami, wygłaszać peany, labędzi śpiew*, а также *piąć hymny / peany, piąć z zachwytu, piąć z radości*. Как подчеркивает Ежи Бартминьски, глагол *piąć*, в настоящее время употребляемый по отношению к голосу петуха или кого-то, кто говорит тонким голосом, еще в XVI веке обладал значением 'śpiewać, opiewać', ср. сочетания *piąć pacierz (modlitwy, sławę)*. Иллокуция похвалы и возвышенный стиль приведенных примеров с глаголом

⁵⁵ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/42064/koniec-piesni> (4.01.2025).

piąć отражаются также в их семантике — ‘*przesadnie wyrażać swoją radość, swój zachwyt*’⁵⁶.

Среди наименований литературных жанров во фразематике частотны соотнесения с лексикой театра, например, в русском языке: *драма народа, правовая трагедия, нет никакой трагедии, делать трагедию, ломать (играть, корчить) комедию, кукольная комедия* — в переносном значении ‘лицемерная притворная церемония’, *политический фарс, выкинуть фарс* (‘подшутить’). В польском языке большинство выражений с такими единицами также используется метафорически, к примеру, *odgrywać / grać komedię, robić tragedię, tragedia życiowa, nie ma tragedii, przeżywać dramat, polityczna farsa, odstawić farsę, zamienić się w farsę, uczestniczyć w farsie, gorzej niż farsa*. Из жанров с комическим началом в литературе, театре, эстраде отметим также пародию. Название этого типа текста, соотносимое с переносным значением вызывающего насмешку подобия чего-либо, в обоих рассматриваемых языках фиксируется в устойчивых фразах разговорного характера *это какая-то пародия, to (jest) jakaś parodia* и клишированных конструкциях в публицистической речи: *parodia na demokrację, parodia dramatu politycznego, parodia życia w PRLu*. В польской лингвокультуре в переносном значении употребляется также название жанра *cabaret* ‘*niepoważne zachowanie, nieprzystające do sytuacji*’⁵⁷. В таком плане оно появляется в выражении *To jest (jakiś) cabaret*.

Кроме того, и в русской, и в польской фразематике активны репродукты с наименованиями других игровых жанров — к примеру, шутки и анекдота (польск. *żart, dowcip, kawał*), которые можно трактовать как межстилевые — литературные, фольклорные и разговорные фатические. Смеховая культура как способ видения мира находит широкое и яркое воплощение во фразематике, поэтому в качестве иллюстрации приведем только некоторые сочетания. В русском языке это *сыграть шутку, это тебе не шутки, кроме шуток, шутить изволите, чем черт не шутит, шутка сказать, шутки в сторону, шутки плохи, шутки от (пьяного) мишутки, За такие шутки в зубах бывают промежутки* как саркастическая угроза в ответ на неприятную шутку, *ходячий анекдот, скверный анекдот, анекдот с бо-*

⁵⁶ J. Bartmiński, *Jak opisywać gatunki mowy?*..., с. 23.

⁵⁷ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/7309/kabaret/4616245/sztuka> (10.02.2025).

родой (бородатый анекдот), травить анекдоты. Польские фраземы из этой области представляют *żarty się skończyły, to nie są żarty, żarty żartami, żarty sobie stroisz, cały dowcip polega na czymś, dowcip/kawał z brodą (długobrody dowcip), wujkowe żarty, dowcipu wujka na weselu* и др.

Значимость повествования в человеческой жизни — не только в художественных текстах, но и в повседневной речи также преломляется в ряде фразем. В русском языке к наиболее частотным в этой области принадлежат выражения с названием *история*: *история не складывается, история со счастливым концом, сладкая / сладенькая / вечная история, влипнуть / попасть в историю, сыт по горло твоими историями, Обыкновенная история* (заглавие романа Ивана Гончарова и характеристика шаблонных житейских или психологических ситуаций⁵⁸). В польском языке жанровая номинация *historia*, в частности, во фраземах *historia mrożąca krew w żyłach, niestworzone historie, proste historie, tam dość / tam powyżej uszu twoich historii, A to ci historia! Ładna historia!* дополняется диминутивом *historyjka*, ср.: *sprzedać historyjkę*. Наряду с этими названиями польская фразематика располагает выражениями с соотносением к жанру *opowieść*, которое входит в состав таких устойчивых конструкций, как *snuć opowieści, barwne opowieści, opowieść z mchu i paproci* ‘*что-то, что говорящий uważa za nieprawdopodobne lub kłamliwe*’⁵⁹ с негативной окраской. В этом кругу также используется уменьшительная форма названия жанра, к примеру, в репродукте *opowiastka dziadka* ‘*ciąg wydarzeń przedstawionych przez kogoś słowami w krótkiej formie*’⁶⁰. В свою очередь, устойчивое словосочетание *gawęda dziadka* с названием жанра *gawęda* указывает на особенности его реализации — ‘*barwne opowiadanie wygłoszone potoczystym językiem*’⁶¹.

Прецедентный характер приобрели в польской культуре слова из песни Рышарда Рынковского *Życie jest nowelą*, автором которых является Яцек Цыган. К примеру, заглавие статьи о Кшесими-

⁵⁸ Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова...*, с. 245.

⁵⁹ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/103324/opowiesc-z-mchu-i-paproci> (04.01.2025).

⁶⁰ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/112508/opowiastka/5265131/dziadka> (04.01.2025).

⁶¹ *Wielki słownik...*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/47715/gaweda/5191231/dziadka> (04.01.2025).

ре Дембском, авторе музыки к песне, озаглавлена *Życie jest nowelą. Krzesimir Dębski, mistrz muzyki filmowej, od pół wieku na scenie*⁶². Согласно трактовке жизни как новеллы она понимается как жизненный опыт, который укладывается в краткую историю, интересный нарратив. Сериал *Klan* ('Клан'), в котором песня Рынковского является основным музыкальным мотивом, не сходит с экранов телевизоров с 1997 года.

Название одного из поэтических шутильвых жанров, *fraszka*, получившего распространение в польской культурном пространстве, входит во фразему со значением пустякового дела *To dla mnie fraszka*. В русской идиоматике поэтические жанры представлены, в частности, родовым понятием *стих*: *стих находится / нападает* как обозначение особого душевного состояния.

МЕТАТЕКСТОВЫЕ ОПЕРАТОРЫ С ЖАНРОВЫМИ ОТСЫЛКАМИ

Отдельную группу составляют жанровые операторы, которые отсылают к высказываниям, считающимися широко известными, либо приписывают им такой статус. Анджей Марья Левицки подчеркивает, что в аспекте фразеологии отправителя информации интенционально экспрессивные выражения — образные высказывания, пословицы, цитаты и т.д. — часто сопровождаются показателями тестимониальности, указывающими на источник цитируемой фразы⁶³. К метатекстовым вводам, проецирующим пословицы, поговорки, максимы, в русском языке относятся как (*недаром, не зря, верно*) *говорится в пословице*, как *говорится в старой поговорке*, как *гласит афоризм*, в польском — *jak mówi mądrość ludowa*, *jak mówi polskie przysłowie*, *przysłowiowy*, *stare ludowe powiedzenie mówi*, *jak głosi znane porzekadło*, *przesądzy mówią*, *zgodnie ze starą maksymą*.

Войцех Хлебда считает, что в этот круг можно включить также формулировки с квазижанровыми операторами, „w których treści zawarte są cechy typowości, regularności, zwyczajowości, cecha bycia modnym, służenia jako logo czy hasło rozpoznawcze”⁶⁴. Та-

⁶² Ł. Kamiński, *Życie jest nowelą. Krzesimir Dębski, mistrz muzyki filmowej, od pół wieku na scenie*, „Wyborcza.pl”, 06.01.2023, <https://wyborcza.pl/7,-113768,29317683,kiedys-byl-jednym-najlepszych-skrzypkow-jazzowych-swiata-dzis.html> (05.01.2025).

⁶³ A. M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii...*, с. 31.

⁶⁴ W. Chlebda, *Nieautomatyczne drogi...*, с. 25–26. Примеры предложений почерпнуты из этой же статьи.

кие сигналы можно найти в русских устойчивых сочетаниях как *гласит всем известное правило*, как *гласит лозунг*, *золотое правило*, *девиз по жизни*, *жизненный девиз* и польских — *stara uczniowska zasada*, *złota reguła głosi*, *hasło roku*, *obiegowe hasło*, *powtarzany od pół wieku slogan*, *przesąd mówi*. В текстах они используются среди прочего для оформления высказываний, которые не всегда обладают вневременными и универсальными чертами, например: *Ego разрушает лозунг*, *повторяемый*, как *мантра*: «*Что естественно, то не стыдно*»; *Tajne kancelarie z żelaznymi szafami, pieczęciami na zamkach, pracownikami specjalnego zaufania [...], wszystko to sprawia, że od dawna w urzędach państwowych jest w obiegu szydercze powiedzenie: „przed przeczytaniem spalić”*; *„Choćby cię smażono w smole — nie mów, co się dzieje w szkole” — głosi stara uczniowska zasada*.

В сравнительных конструкциях воплощаются соотнесения с жанрами песенного и народного творчества — песней и анекдотом (в польской среде — *piosenka*, *dowcip/kawał*). В качестве примера приведем здесь выражения как *в песне*, как *в песне поется* (*Искра в ночи*, как *в песне*), *jak w piosence*, *jak w tej piosence* (*Podajmy sobie ręce jak w tej piosence*). Напоминание или цитирование востребованной в определенном контексте фразы из проецируемого текста наблюдается также в случае указания на анекдот: *ты как в том анекдоте*, как *в (том) анекдоте*, как *в (том) старом анекдоте*, *прямо как в анекдоте*; *(to) jak w tym kawale*, *tak jak w tym kawale*, *jak w tym dowcipie*, *trochę jak w tym dowcipie*, *to jest jak w tym starym dowcipie*, к примеру: *Как в том анекдоте, где было про „у нас три дня, чтобы научиться дышать под водой”*; *У меня как в том анекдоте про лося у водопоя: пью-пью, а мне все хуже и хуже...*; *To jak w tym kawale o dozorczy w ZOO, któremu uciekły zółwie. „To był moooment”*; *Kolonie letnie. „Gdy syn wrócił, było jak w tym kawale — tużetu czy robimy nowe?”*. Елена Шмелева и Алексей Шмелев отмечают, что «в России анекдот переходит в разряд прецедентных текстов, которые не находятся в фокусе внимания говорящего, хотя и служат одним из самых распространенных источников появления крылатых слов и паремий»⁶⁵, а рассказывание анекдота уступило место ссылке на него. Такое же явление наблюда-

⁶⁵ Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев, *Русский анекдот в двадцать первом веке (трансформации речевого жанра)*, Жанры речи. Выпуск 4, ГосУНЦ «Колледж», Саратов 2005, с. 298.

ется и в польской лингвокультуре. В связи с этим в диалогической речи метатекстовые вводы *Помнишь анекдот? Pamiętasz ten dowcip?*, предваряющие рассказывание анекдота, в настоящее время не отличаются заметной фреквентивностью. Вместе с тем использование в речевой деятельности только отсылок на анекдоты является существенным прагматическим показателем наличия общего культурного кода у участников коммуникации и принадлежности к категории „своих”.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подытоживая, отметим, что номинации жанрово-коммуникативных явлений, представленные во фразематике русского и польского языков, отражают разные стороны интенциональности текстов и дискурсивных практик. Рассмотренные нами примеры позволяют прийти к выводу о том, что во фразематике обеих лингвокультур чаще всего наблюдается обращение к таким реализациям коммуникативной деятельности, которые связаны с диалогическими отношениями и повествованием. Вместе с тем во фраземах наблюдается несколько иное распределение номинаций, исходя из частотности употребления (*история, historia, opowieść*) либо стилевой принадлежности (*дискуссия, dyskusja*), что обусловлено разной закрепленностью этих типов текстов в традиции русской и польской культур. Кроме того, во фраземах задействованы номинации жанров, называющие разновидности текстов, характерные для русской речевой системы (*беседа, посул*) и польской (*konwersacja, fraszka, gawęda*).

Корпус фразем, который был выбран для анализа, включает также устаревшие (*завести дискурс*) и новые воспроизводимые единицы (*рукопожатный дискурс, распространять нарратив, водолазка извинений, zmienić narrację w swoim życiu*). Он показывает также стилистические нюансы и семантические сдвиги, отражающие восприятие жанрово-коммуникативных явлений представителями рассматриваемых культур (ироническое звучание фраземы *wdać się w (niepotrzebny) dyskurs*). В материале обнаруживается и сочетаемость названий разных жанров с одной доминантой (*кормить: сказками / рассказами / обещаниями; сыт по горло: твоими (скандальными / романтическими / криминальными) историями / постоянными*

жалобами / этими байками / бесконечными / пустыми) обещаниями; Христом богом прошу / молю / умоляю; *Mam dość/powużęj uszu tych historii / bajek / opowieści*).

Наряду с интенциональным и дискурсивным аспектом жанрово-коммуникативных номинаций в составе фразем интерес представляет также ряд других вопросов. К примеру, наименования каких жанров легли в основу воспроизводимых единиц, отражающих аналогичные стороны человеческой деятельности (например, с одной целевой установкой, ср.: ‘восхвалять’ — *петь дифирамбы, петь гимны, wygłaszać peany, wystawić laurkę, pisać z zachwyty*), какие используются в функции операторов для характеристики разных сторон коммуникативного поведения (к примеру, установка на контакт и совместные действия — *у меня к тебе разговор есть, musimy porozmawiać, предлагать пари, iść o zakład* или на прекращение ситуативных либо дальнейших отношений — *разговор окончен, кончай базар, Будь ты проклят!, koniec rozmowy, nie ma o czym dyskutować*, указание на вопросно-ответную форму как составляющие диалога — *Вопросы есть? — Вопросов нет, Co za pytanie?*), на основании каких вырисовываются черты представителей разных культур (*ходячий анекдот, ходячая энциклопедия, chodząca encyklopedia*). Кроме того, отдельной проблемой является перевод фразем с номинациями жанров и коммуникативных явлений, направляющих ожидания адресатов в определенное русло и обладающих разными стилистическими и прагматическими нюансами (например, *речи толкать — wygłaszać przemówienia, травить анекдоты — opowiadać dowcipy, долгая песня — długo by mówić, с позволения сказать — za przeproszeniem, чем черт не шутит — wszystko się może zdarzyć / wszystko jest możliwe*). В направлении исследования в переводческом аспекте существенным представляется использование параллельных корпусов национальных языков, что может способствовать выявлению тенденций в решениях относительно подбора эквивалентов фразем с наименованиями, связанными с коммуникативным пространством в разных лингвокультурах.

REFERENCES:

- Bartmiński, Jerzy. "Jak opisywać gatunki mowy?" *Język a Kultura*. T. 23. *Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*. Burzyńska-Kamieniecka, Anna (ed.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012: 13–32.
- Białek, Ewa. *Kolokacja w przekładzie. Słownik rosyjsko-polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011.
- Chlebda, Wojciech. *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2003.
- Chlebda, Wojciech. "Idiomatykon 4. Gdzie jesteśmy, dokąd zmierzamy (i parę zdań o tym, skąd przychodzimy)." *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski. Zeszyt 4*. Chlebda, Wojciech (ed.). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2009: 9–38.
- Chlebda, Wojciech. "Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reproduktów wielowyrazowych." *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrazowych jednostek języka*. Chlebda, Wojciech (ed.). Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, 2010: 15–35.
- Chlebda, Wojciech, Mokijenko, Walerij, Szuleżkova, Swietłana. *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2003.
- Czyżewski, Marek. "Dyskurs" (hasło). *Encyklopedia socjologii*. t. Suplement. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2005.
- Dąbrowska, Zuzanna. "Berło trzyma Donald Tusk." *Rzeczpospolita*, 27.10.2022, <dziennikrzeczpospolita/posts/jak-na-ostry-dyskurs-który-toczy-się-publicznie-i-zarzuca-jakie-padają-sytuacja-/8364392450268417/>.
- Derrida, Jacques. "Psyche. Odkrywanie innego." Transl. Markowski, Michał, Paweł. *Postmodernizm. Antologia przekładów*. Nycz, Ryszard (ed.). Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszyński, 1997: 81–107.
- Gizbert-Studnicki, Tomasz. "Postępowanie sądowe jako złożony dyskurs — zagadnienia pragmatyki języka sali sądowej," <<https://rjp.pan.pl/konferencje-i-dyskusje-naukowe/1376-postpowanie-sdowe-jako-zoony-dyskurs-zagadnienia-pragmatyki-jzyka-sali-sdowej-prof-tomasz-gizbert-studnicki>>.
- Kamiński, Łukasz. "Życie jest nowelą. Krzesimir Dębski, mistrz muzyki filmowej, od pół wieku na scenie." *Wyborcza.pl*, 06.01.2023, <<https://wyborcza.pl/7,113768,29317683,kiedys-byl-jednym-najlepszych-skrzypkow-jazzowych-swiata-dzis.html>>.
- Kłosińska, Anna, Sobol, Elżbieta, Stankiewicz, Anna. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022.
- Kłosińska, Katarzyna. "Dyskusja czy dyskurs?" *Poradnia języka polskiego*, <<https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Dyskusja-czy-dyskurs;18727.html>>.
- Lewicki, Andrzej, Maria. *Studia z teorii frazeologii*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2003.
- Małysa, Oksana. *Комиссионные речевые акты. Сопоставительный русско-польский аспект*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2014.
- Miejski słownik slangu i mowy potocznej*, <<https://www.miejski.pl/slowo>>.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <<https://nkjp.pl/>>.
- Pajdzińska, Anna. *Studia frazeologiczne*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2006.
- Skwarczyńska, Stefania. "Geneza i rozwój rodzajów literackich." *Polska genologia literacka*. Ostaszewska, Danuta, Cudak, Romuald (eds.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007: 47–68.

- Słownik języka polskiego PWN*, <<https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/prawem-kaduka;5391660.html>>.
- Stasienko, Anna. *Zjawisko parcelacji we współczesnym języku rosyjskim i polskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2024.
- Varga, Krzysztof. *Chłopaki nie płaczą*. Warszawa: Lampa i Iskra Boża, 1996.
- Wielki słownik języka polskiego*. Żmigrodzki, Piotr (Ed.), <<https://wsjp.pl/>>.
- Wilkoń, Aleksander. *Spójność i struktura tekstu*. Kraków: Universitas, 2002.
- Zaśko-Zielińska, Monika. *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
- Zmarzer Wanda, Lukszyn, Jerzy (eds.). *Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych*. Warszawa: Instytut Rusycystyki UW, Katedra Języków Specjalistycznych UW, 2007.
- Акунин, Борис. *Алтын-толобас*. Санкт-Петербург–Москва: Олма-Пресс, 2001, <<https://www.akunin.ru/knigi/fandorin/nikolas/altyn-tolobas/glava9/>>.
- Альджеранов, Харкурт. Анна Павлова. *Десять лет из жизни звезды русского балета*, <<https://readli.net/chitat-online/?b=914340&>>.
- Ашукин, Николай, Ашукина, Мария. *Крылатые слова*. Москва: Художественная литература, 1987.
- Балакай, Анатолий. *Толковый словарь русского речевого этикета*. Москва: Астрель, АСТ, Транзиткнига, 2004.
- Балашова, Любовь. “Речевые жанры в русской идиоматике (семантический и концептуальный аспекты).” *Жанры речи*, 2017, № 1(15): 6–29.
- Баранов, Анатолий, Добровольский, Дмитрий. “Об одном классе фразеологизмов в русском языке (фразеологизмы-конструкции).” *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. Языкознание*, 2023, № 3: 130–139.
- Бахтин, Михаил. “Проблема речевых жанров.” *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1986.
- Вахштайн, Виктор. “Власть нарратива. Как истории о прошлом заставляют видеть настоящее и будущее,” <allenby-19-63302-tel-aviv-israel/sold-out-вахштайнвласть-нарратива-как-истории-о-прошлом-заставляют-видеть-насто/451681037787873/>.
- Величко, Алла. *Предложения фразеологизированной структуры в русском языке. Структурно-семантическое и функционально-коммуникативное исследование*. Москва: МАКС Пресс, 2016.
- Горбачева, Елена. “Речевой жанр «пари» / «betting»: дискурсивные и лингвокультурные характеристики.” Дементьев, Вадим (ed.). *Жанры речи*. вып. 6. *Жанр и язык*. Саратов: Издательский центр „Наука,” 2009: 317–329.
- Дементьев, Вадим. *Теория речевых жанров*. Москва: Знак, 2010.
- Карабыков, Антон. “Система социальных перформативов и их роль в культуре и жизни Рима I в. до н.э.” *Вестник Томского государственного университета, Филология*, 2010. № 3(11): 26–40.
- Карта слов и выражений русского языка*, <<https://kartaslov.ru/>>.
- Крышук, Николай. “Выпавшие из контекста.” *Звезда*, 2019, № 3, <<https://magazines.gorky.media/zvezda/2019/3/vypavshie-iz-konteksta.htm>>.
- Левонтина, Ирина, Шмелев, Алексей. “«За справедливостью пустой».” *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Зализняк, Анна, Левонтина, Ирина, Шмелев, Алексей (ed.). Москва: Языки славянской культуры, 2005: 363–377.

- Лесков, Николай. *Бесстыдник*, 1869, <<https://www.litres.ru/book/nikolay-leskov/besstydnik-175223>>.
- “Магический реализм,” <[https://posmotre.ch/ Магический_реализм](https://posmotre.ch/Магический_реализм)>.
- Мокиенко, Валерий, Никитина, Татьяна. *Большой словарь русских поговорок*. Москва: Олма Медиа Групп, 2007, <<https://dic.academic.ru/dic.nsf/>>.
- Национальный корпус русского языка*, <<https://ruscorpora.ru/>>.
- Апресян, Юрий (ed.). *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Москва. Вена: Языки славянской культуры, Wiener Slawistischer Almanach, 2004.
- Обдалова, Ольга, Левашкина, Зоя. “Понятие «нарратив» как феномен культуры и объект дискурсивной деятельности.” *Язык и культура*, 2019, № 48: 332–348, <<https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-narrativ-kak-fenomen-kultury-i-obekt-diskursivnoy-deyatelnosti/viewer>>.
- Огольцев, Василий. *Словарь устойчивых сравнений русского языка*. Москва: АСТ, Русские словари, Астрель, 2001.
- Радбиль, Тимур. *Основы изучения языкового менталитета*. Москва: «Флинта», «Наука», 2010.
- Словарь русской идиоматики*, <<https://rus-idiomatika-dict.slovaronline.com/search?s>>.
- Словарь синонимов русского языка*, <<https://sinonim.org/t>>.
- Тимофеевский, Александр. *Книжка-подушка*, <<https://litmir.org/books/dokumentalnye-knigi/publicism/page-71-297330-knizhka-podushka-aleksandr-pavlovich-timofeevskii.html>>.
- Толково-фразеологический словарь Михельсона*, <<https://rus-michelson-tolk-dict.slovaronline.com/>>.
- Федоров, Александр. *Фразеологический словарь русского литературного языка*. Москва: Астрель, АСТ, 2008, <<https://rus-phraseology-dict.slovaronline.com/search?s>>.
- Шмелева, Елена, Шмелев, Алексей. “Русский анекдот в двадцать первом веке (трансформации речевого жанра)”. *Жанры речи. Выпуск 4*. Саратов: ГосУНЦ «Колледж», 2005: 292–298.
- Щетинина, Анна (ed.). *Толковый словарь русских неологизмов. Часть 1. Институциональная лексика: словарь*. Екатеринбург: Ажур, 2024.

EWA KAPELA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6215-9215>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

O KILKU SPOSOBACH (DEZ)INFORMOWANIA W ROSYJSKIEJ ENCYKLOPEDII INTERNETOWEJ

SEVERAL WAYS OF (DIS)INFORMATION IN THE RUSSIAN ONLINE ENCYCLOPEDIA

The article attempts to prove the potential for disinformation in encyclopedia texts. The motivation for this exploration arose from the launch of the Russian online encyclopedia Ruwiki in early 2024. Ruwiki was created by replicating the Russian-language edition of Wikipedia, which it criticised for spreading inaccurate information. In this context, the article delves into the phenomenon of disinformation and the connection between information and truth. The research material consists of articles about the Ukrainian president and the Russian-Ukrainian war from Wikipedia and Ruwiki. By comparing the content of these entries, the article highlights significant differences in how the messages are linguistically presented. It also discusses various techniques of disinformation, including content selection and manipulation, the use of explicit and implicit evaluations, and eristic arguments. The findings indicate that the modern digital encyclopedia serves not only as a source of knowledge but also as a medium through which truth, as a social construct, can be shaped and distorted for disinformation purposes.

Keywords: disinformation, encyclopedia, Wikipedia, Russian, evaluative language

Kompendia wiedzy powstawały już w czasach starożytnych, ale za pierwszą nowożytną encyklopedię powszechną uważa się XVIII-wieczną encyklopedię francuską zredagowaną przez Denisa Diderota i Jeana d’Alamberta. To wielotomowe dzieło uznano nie tylko za znaczące wydarzenie naukowe podsumowujące światopogląd oświecenia, lecz także za manifest ideowy. W XX wieku pojawiło się znacznie więcej opracowań encyklopedycznych, co było związane z rozwojem wiedzy, upowszechnianiem nauki oraz demokratyzacją edukacji¹. Z kolei XXI wiek to czas zerwania z wielowiekową tradycją powszechnych encyklopedii drukowanych, które zostały wyparte przez źródła

¹ J. Sławiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław 2000, s. 129–130.

cyfrowe, głównie przez Wikipedię — tworzony przez użytkowników serwis internetowy.

Encyklopedia tego typu działa na zasadzie otwartego dostępu, a jej oprogramowanie umożliwia edycję artykułów wszystkim zainteresowanym². Mimo tej możliwości odsetek aktywnych użytkowników Wikipedii oscyluje wokół 1%, a większość osób edytujących artykuły ma wykształcenie wyższe³. Wikipedia posiada ponad 300 wersji językowych. Funkcjonują one w ramach szerokiej autonomii, jednak powinny podporządkowywać się kilku ogólnie przyjętym zasadom, takim jak niewyrażanie własnej opinii, prezentowanie neutralnego punktu widzenia, a w kwestiach spornych — rzetelne przedstawienie różnych stanowisk weryfikowalnych w oparciu o wiarygodne źródła⁴.

Cecha konstytutywna encyklopedii to jej wiedzotwórczy i informacyjny charakter. Wikipedię od tradycyjnych publikacji tego typu odróżnia jej egalitarność, co czasami prowadzi do tzw. wojen edycyjnych wikipedystów⁵. Niektórzy zarzucają Wikipedii brak rzetelności lub stronniczość, inni z kolei twierdzą, że dzięki dużej liczbie redaktorów dyskutujących nad publikowanymi treściami jest ona najbardziej wiarygodnym źródłem informacji⁶.

Wikipedia bywa przedmiotem krytyki władz państwowych. Rosyjskojęzyczna edycja encyklopedii była w ostatnich latach kilkakrotnie oskarżana przez Roskomnadzor (państwowy regulator mediów w Rosji) o publikowanie fałszywych informacji. Żądano usunięcia z niej niektórych artykułów oraz nakładano na nią kary finansowe. W kwietniu 2023 roku Roskomnadzor przyznał, że 70 proc. materiałów Wikipedii, które urząd uznaje za sprzeczne z rosyjskim prawem, dotyczy wojny z Ukrainą⁷ i zagroził zablokowaniem rosyjskiej Wikipedii. Wspomniane wydarzenia były zapewne jednym z powodów utworzenia rosyjskiej encyklopedii internetowej o nazwie Ruwiki.

² Por. A. Tereszkievicz, *Genre analysis of online encyclopedias. The case of Wikipedia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.

³ M. Szpunar, *Nowe-stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*, IFiS PAN, Warszawa 2012, s. 87–89.

⁴ *Wikipedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Pięć_filarów (21.03.24).

⁵ M. Szpunar, *Nowe-stare medium...*, s. 59, 143.

⁶ *Wikipedia*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia#Odbiór> (21.03.24).

⁷ *Rosja uruchomiła Ruwiki. To rosyjski odpowiednik Wikipedii*, <https://www.wirtualnemedia.pl/artikul/rosja-uruchomila-ruwiki-to-rosyjski-odpowiednik-wikipedii> (21.03.24).

Ruwiki powstała w wyniku skopiowania treści rosyjskojęzycznej Wikipedii. W wersji testowej serwis działał od 24 czerwca 2023 roku, natomiast oficjalnie uruchomiony został 15 stycznia 2024 roku⁸. Oprócz rosyjskiej, posiada 20 wersji językowych — są to języki republik wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej, na przykład ałtajski, baszkirski, tatarski, uralski, karelski, czeczeński czy język komi, przy czym nie każdy artykuł jest dostępny w innych niż rosyjska wersjach językowych⁹.

Ruwiki stale się rozwija — w serwisie utworzono portal z materiałami do szkolnych egzaminów państwowych oraz dodano możliwość odsłuchiwania artykułów i wyszukiwania odpowiedzi za pomocą sztucznej inteligencji. Według danych z czerwca 2024 roku liczba odwiedzających osiągnęła około 3,5 mln osób miesięcznie¹⁰. Do listopada 2024 roku w rosyjskiej encyklopedii opublikowano ponad 2 mln artykułów, z czego 8,5 tysiąca stanowią „artykuły recenzowane”¹¹.

Twórcą Ruwiki jest Władimir Medejko — jeden z administratorów rosyjskiej edycji Wikipedii i dyrektor Wikimedia.ru, czyli rosyjskiego stowarzyszenia twórców Wikipedii. Medejko zszokował swoich współpracowników tym, że przez kilka lat potajemnie pracował nad konkurencyjnym projektem, który — jak sam powiedział — ma zadowolić rząd rosyjski¹². Kontrowersyjna jest także nazwa nowej encyklopedii, ponieważ słowo „ruwiki” było wcześniej używane przez wikipedystów na określenie rosyjskiej Wikipedii. Oficjalną przyczyną utworzenia rodzimego analogu najpopularniejszej encyklopedii internetowej było przeniesienie prawie dwóch milionów artykułów na lokalne (rosyjskie) serwery, publikowanie treści, które nie łamią rosyjskiego prawa, a także weryfikacja zamieszczanych treści przez ekspertów po to, by artykuły były wiarygodne, obiektywne i mogły stanowić pewne źródło informacji¹³.

⁸ *Рувики*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Рувики_\(российский_сайт\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Рувики_(российский_сайт)) (21.03.24).

⁹ Stan na 18.11.2024 r.

¹⁰ М. Цветкова, Владимир Медейко (*„Рувики”*): Материалы по актуальной повестке обновляются быстрее Wikipedia, <https://www.encyclopedia.ru/news/enc/detail/84966/> (04.11.24); Ежемесячная посещаемость „Рувики” достигла 3,5 млн человек, <https://tass.ru/obschestvo/20980597> (04.11.2024).

¹¹ Н. Корсаков, *Использование ИИ назвали одним из ключевых аспектов развития „Рувики”*, <https://www.gazeta.ru/social/news/2024/11/15/24394111.shtml> (20.11.2024).

¹² С. Монтегрю, *Переписать „Википедию”: что думают администраторы свободной энциклопедии о проекте Рувики?*, <https://sotaproject.com/article/perepisat-vikipediyu-chto-dumayut-administratory-svobodnoj-encziklopedii-o-proekte-ruviki> (11.03.2024).

¹³ Тамże.

W tym miejscu pojawia się pytanie, czym jest wiarygodna informacja? W ramach rozważań naukowych nad pojęciem informacji i jej klasyfikacją wyróżnia się trzy podejścia:

- syntaktyczne, które traktuje informację jako kod (ciąg symboli), kładąc szczególny nacisk na jej pomiar;
- semantyczne, koncentrujące się na znaczeniu informacji;
- epistemologiczno-pragmatyczne, w ramach którego rozważa się związek pojęcia informacji z pojęciami prawdy i wiedzy, oraz wpływ, jaki pozyskanie przez podmiot danej informacji ma na jego działania i decyzje¹⁴.

W teorii komunikacji centralne miejsce zajmuje pojęcie informacji semantycznej, czyli znaczącej dla odbiorcy, pouczającej go o czymś, czego nie wiedział¹⁵. Mowa zatem o zakodowanym w wypowiedziach językowych znaczeniu, na które w interpretacji Johna Lyonsa składają się trzy rodzaje informacji: opisowa (in. znaczenie opisowe), która ma charakter faktograficzny i którą „można [...] głosić jako prawdziwą lub jej zaprzeczać, a w pomyślnych warunkach można ją też obiektywnie sprawdzać”¹⁶, a także informacja ekspresywna i socjalna, określane przez Lyonsa wspólnym terminem „informacja międzyosobowa”, czyli aspekty znaczenia związane z cechami nadawcy i społecznym zakotwiczeniem języka/komunikacji¹⁷.

W przypadku publikowanych w encyklopedii treści, stanowiących dla odbiorcy źródło wiedzy, szczególnej wagi nabiera powiązanie informacji z prawdą. Jest to kolejne nieostre pojęcie. Zgodnie z klasyczną koncepcją arystotelesowską za prawdziwy uznaje się sąd zgodny z rzeczywistością. Tak zwane teorie nieklasyczne definiują prawdę w kategoriach wewnętrznej spójności (teoria koherencyjna) lub użyteczności poznawczej (teoria pragmatyczna). W ujęciach nieklasycznych zwraca się uwagę na relatywizm prawdy, przeciwstawiając prawdę obiektywną i rzeczową prawdzie subiektywnej, osobowej, prawdzie-przeświadczeniu, prawdzie-przekonaniu czy prawdzie stanowiącej opinię większości (konsensus, konstrukt społeczny, sankcja władzy)¹⁸.

¹⁴ R. Szczepiński, *Semantyczne teorie informacji*, „Studia Metodologiczne” 2015, nr 34, s. 61.

¹⁵ J. Lyons, *Semantyka 1*, przeł. A. Weinsberg, PWN, Warszawa 1984, s. 36–44.

¹⁶ Tamże, s. 53–54.

¹⁷ Tamże, s. 53–58.

¹⁸ A. Podsiad (red.), *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Pax, Warszawa 2000, s. 664–666; Por. R. Ziemińska, *Prawda i post-prawda. Warstwowe pojęcie prawdy*, „Roczniki Filozoficzne” 2024, t. LXXII, nr 2, s. 277–291.

Zgodnie z eksplikacją słownikową „informacja” to (w znaczeniu niespecjalistycznym) „wiadomość, czyli coś, co zostało powiedziane lub napisane o czymś”¹⁹. *Notabene* wojskowi odróżniają wiadomość od informacji: pierwsza z nich jest pozyskana w stanie surowym, zaś druga to wiadomość „przepuszczona przez co najmniej potrójne sito: przez ocenę wiarygodności [jej] źródła [...], przez ocenę samej tej wiadomości i przez [jej] weryfikację [...]”²⁰. Pochodzący z Rosji francuski pisarz i badacz dezinformacji Vladimir Volkoff konstatuje, że informacja „nie stwierdza nigdy stuprocentowej prawdy”²¹, nie jest obiektywna, ponieważ zależy od wrażeń i relacji uczestników wydarzeń. Słuszność tych spostrzeżeń potwierdza odwołanie się do łacińskiego źródłosłowa czasownika „informować” — *informāre* oznacza bowiem „kształtować; opisywać; wyobrażać sobie”²². Wychodząc od takiego rozumienia pojęcia informacji, trudno uznać za jej antonim dezinformację, jak proponują rosyjskojęzyczne słowniki terminów językoznawczych²³.

Dezinformacja nie jest zjawiskiem nowym ani rzadkim. Jej archetyp to koń trojański, na którego podobieństwo dezinformacja „otwiera bramy umysłu i pozwala niepostrzeżenie wejść do niego wrogim treściom, które następnie zdobywają nad nim władzę i ostatecznie go pokonują”²⁴.

Badacze dezinformacji używają na jej określenie różnych — tożsamyh bądź bliskoznacznych — terminów, np. propaganda, socjotechnika, inżynieria społeczna, perswazja, techniki społecznej manipulacji, komunikacja zaburzona/zakłócona (*disruptive communication*), clickbaity, alternatywne fakty czy wreszcie fake newsy²⁵. Definiowanie oraz metodologia badań tego zjawiska są po-

¹⁹ Hasło: informacja, w: *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/22125/informacja/3976450/wiadomosc> (04.11.24).

²⁰ V. Volkoff, *Krótką historia dezinformacji. Od konia trojańskiego do internetu*, przeł. M. Miszański, Wektory, Wrocław 2022, s. 26.

²¹ Tamże, s. 28.

²² Hasło: informować, w: *Wielki słownik języka polskiego*...

²³ Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова, *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Просвещение, Москва 1976, s.v.: информация, <https://rus-lingvistic-term.slovaronline.com/526-информация> (26.11.2024); Т.В. Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, Пилигрим, Назрань 2010, s.v.: информация, <https://rus-lingvistics-dict.slovaronline.com/1354-информация> (26.11.2024).

²⁴ V. Volkoff, *Krótką historia dezinformacji...*, s. 9.

²⁵ R. Kupiecki, F. Bryjka, T. Chłóń, *Dezinformacja międzynarodowa. Pojęcie, rozpoznanie, przeciwdziałanie*, Scholar, Warszawa 2022, s. 64–67.

chodną perspektywy badawczej wyznaczanej przez reprezentowaną dyscyplinę naukową. Problematyką dezinformacji interesują się politolodzy, internacjolodzy, psychologowie, socjologowie, medioznawcy, językoznawcy oraz specjaliści z zakresu studiów strategicznych i nauk o bezpieczeństwie.

Samo pojęcie dezinformacji pojawiło się w latach 20. XX wieku w Związku Radzieckim w kręgach służb specjalnych, stając się równocześnie przedmiotem manipulacji lingwistycznej. Autorstwo fałszywej etymologii przypisuje się „wielkiemu językoznawcy” Józefowi Stalinowi, który miał dowodzić „istnienia ‘tajnej nauki’ kryjącej się pod obcą, francuskojęzyczną nazwą, sugerującą niegodziwość i moralną zgniliznę państw zachodnich”²⁶. Volkoff odnotowuje, że słowo dezinformacja w języku rosyjskim było używane do „opisywania wyłącznie kapitalistycznych praktyk mających na celu zniewolenie mas ludowych. Uderzające jest [podkreśla autor], że gdy Sowieci przypisują te praktyki swoim przeciwnikom, którzy jeszcze [ich] nie odkryli [...] – samo to słowo służy już manipulacji”²⁷.

Wielki słownik języka polskiego ujmuje dezinformację w kategoriach czynności, wiadomości i sytuacji, „w której brak rzetelnych i wiarygodnych informacji”²⁸. Uwzględniając zakres niniejszego opracowania oraz zasadność badania zjawisk językowych w powiązaniu z rzeczywistością ekstralingwistyczną, opowiadam się za szeroką definicją dezinformacji zaproponowaną przez interdyscyplinarny zespół badaczy:

Dezinformacja to stosowana przez państwa lub aktorów niepaństwowych doktryna i praktyka celowego użycia zmanipulowanej lub sfałszowanej informacji w celu wywołania pożądanej zmiany u określonej grupy odbiorców w zaplanowanej dziedzinie oddziaływań. Jest ona wykorzystywana w ramach operacji informacyjno-propagandowych używających technik wpływu i oddziaływań psychologicznych w czasie pokoju, kryzysu i wojny w celu zaszkodzenia odbiorcom²⁹.

Dezinformację nazywa się niekiedy czarną propagandą, w odróżnieniu od białej, która jest jawnym narzędziem polityki państwa i dyplomacji publicznej³⁰. Volkoff opisuje ją jako „manipulację opinią

²⁶ Tamże, s. 75.

²⁷ V. Volkoff, *Krótką historia dezinformacji...*, s. 30.

²⁸ Hasło: dezinformacja, w: *Wielki słownik języka polskiego...*

²⁹ R. Kupiecki, F. Bryjka, T. Chłoń, *Dezinformacja...*, s. 98.

³⁰ Tamże, s. 67; K. Wolny-Zmorzyński, K. Doktorowicz, P. Planeta, R. Filas (red.), *Leksykon terminów medialnych A–L*, Adam Marszałek, Toruń 2024, s. 147.

publiczną w celach politycznych, z użyciem informacji podstępnie spreparowanej”³¹, jako „prześlizgiwanie się” między prawdą a kłamstwem³². Odróżnia ją jednak od tego ostatniego, ponieważ w przeciwieństwie do dezinformacji kłamstwo można stosunkowo łatwo odeprzeć³³. Wspomniany autor rozpatruje dezinformację w kategoriach doktryny, określając ją jako „oręż wojny”.

Na gruncie rosyjskim jednym z pierwszych przejawów działań dezinformacyjnych były „wioski potiomkinowskie” (1787 r.), czyli makiety wsi, które podobno ustawiono na trasie przejazdu carycy Katarzyny II wzdłuż Dniepru na Krym jako potwierdzenie sukcesów księcia Grigorija Potiomkina i świadectwo rozkwitu terenów zajętych od Turków. Według brytyjskiego historyka Simona Sebag Montefiore’a „wioski potiomkinowskie” to jedynie legenda wymyślona i rozpowszechniona przez posła saskiego Georga von Helbiga, rozgoryczonego tym, że nie został zaproszony na wyprawę na Krym³⁴. Nawiasem mówiąc, zapoczątkowana przez księcia Potiomkina strategia jest wykorzystywana w państwach poradzieckich do dziś: przed przyjazdem przedstawicieli władz maluje się trawę, zasłania zrujnowane fasady domów mieszkalnych banerami, przykleja się bawełnę na polach albo w pośpiechu asfaltuje się ulice (wraz ze znajdującymi się na nich studzienkami kanalizacyjnymi czy torami tramwajowymi)³⁵.

W odniesieniu do rosyjskiej praktyki dezinformacji na poziomie instytucjonalnym warto wspomnieć działalność carskiej Ochrazy (tajna policja odpowiedzialna za prowadzenie operacji informacyjno-psychologicznych), służb specjalnych (powstałe w 1923 r. w ramach OGPU/NKWD „dezinformbiuro”; powołany w 1959 r. w ramach I Zarządu Głównego KGB wydział „D” [od ros. *деза*, dezinformacja] przekształcony później w służbę „A” [od ros. *активка*,

³¹ V. Volkoff, *Krótką historia dezinformacji...*, s. 39, 169.

³² Tamże, s. 29.

³³ Tamże, s. 9.

³⁴ K. Janicki, *Wioski potiomkinowskie. Czy najpotężniejszy mężczyzna w Rosji naprawdę zniżył się do takiego podstępu?*, <https://wielkahistoria.pl/wioski-potiomkinowskie-czy-najpoteczniejszy-mezczyzna-w-rosji-naprawde-znizyl-sie-do-takiego-podstepu/> (05.03.2024); Wikipedia, s.v.: *Wioska potiomkinowska*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wioska_potiomkinowska (05.03.24); А. Панченко, „Потемкинские деревни”, <https://www.svoboda.org/a/28375834.html> (05.03.24).

³⁵ А. Батурин, *К нам приехал. Как президентам и премьерам пускают пыль в глаза*, <https://focus.ua/world/350918> (05.03.24).

działania aktywne], a po rozwiązaniu KGB w służbę „MS” [od ros. *мероприятия содействия*, środki wsparcia]) oraz wywiadu woj-skowego GRU (do 1991 r. w jego ramach działał zajmujący się propagandą VII Zarząd)³⁶.

Jolanta Darczewska z Ośrodka Studiów Wschodnich podkreśla strategiczne znaczenie dezinformacji, którą Rosja traktuje „jako broń w konfrontacji informacyjnej z Zachodem oraz narzędzie wpływu, indoktrynacji i destabilizacji społeczeństw przeciwnika”³⁷. Zdaniem analityczki

repertuar współczesnych technik dezinformacyjnych [w Rosji — E.K.] niewiele odbiega od tych stosowanych w czasach zimnej wojny. Są one realizowane za pomocą słowa oraz działań (dywersja, prowokacja, akcje protestu, akcje o charakterze paramilitarnym itp.). *Novum* polega głównie na wykorzystaniu nowych kanałów komunikacyjnych, które poszerzyły możliwości Rosji w tym zakresie³⁸.

W referowanych powyżej — z konieczności skrótowo — rozważaniach dotyczących informacji oraz prawdy trudno nie dostrzec znaczenia czynników pozajęzykowych: wpływu na sposób tworzenia, przekazywania oraz odbierania i interpretowania informacji szerokiego kontekstu sytuacyjnego, a więc uwarunkowań pragmatycznych niecharakterystycznych dla gatunku encyklopedii. Uwzględniając historyczno-społeczno-polityczne tło powstania i funkcjonowania Ruwiki, zakładam, że wspomniane czynniki odgrywają niepoślednią rolę w konstruowaniu zamieszczanych tam treści. Pozwala to na postawienie hipotezy, że encyklopedia stanowi nie tylko źródło wiedzy, ale może być również nowym kanałem dezinformacji.

Należy w tym miejscu odnotować, że konkluzje prezentowane w niniejszym tekście dotyczą ekscerptów z pierwszej połowy 2024 roku. Zdaję sobie sprawę, że z uwagi na ciągły proces edycji artykułów hasłowych przytaczane cytaty oraz wnioski płynące z ich analizy narażone są na szybką dezaktualizację. Mam również świadomość, że opisywane zjawisko nie jest wykrywalne wyłącznie na podstawie danych językowych, niemniej mogą one stanowić pewien „ślad” potencjału manipulacyjnego, tkwiącego we współczesnych tekstach encyklopedycznych.

³⁶ J. Darczewska, *Dezinformacja — rosyjska broń strategiczna*, <https://archiwum.rcb.gov.pl/dezinformacja-rosyjska-bron-strategiczna/> (15.04.2024); R. Kupiecki, F. Bryjka, T. Chłóń, *Dezinformacja...*, s. 161–168.

³⁷ J. Darczewska, *Dezinformacja...*

³⁸ Tamże.

W mediach zwraca się uwagę na propagandowy charakter zamieszczonych w rosyjskiej Ruwiki artykułów: „A Kremlin-compliant version of Wikipedia, Ruwiki, has been launched in Russia”³⁹, „Ruwiki is an isolated digital ecosystem that has created an alternate reality”⁴⁰. Kreowanie alternatywnej wersji historii związane jest na przykład z danymi dotyczącymi powierzchni Ukrainy (ponad 467 tys. km² według Ruwiki *versus* ponad 603 tys. km² wg Wikipedii i innych źródeł) i – co z tego wynika – wchodzących w jej skład terenów i miast, a także liczby ludności wraz z podziałem na poszczególne narodowości albo wydarzeń, za które powszechnie obwinia się władze ZSRR, takich jak hołodomor⁴¹. Ponieważ bazą Ruwiki była rosyjskojęzyczna Wikipedia, interesujące okazało się zestawienie analogicznych artykułów hasłowych z obu encyklopedii. Pozwala ono uchwycić różnice w profilowaniu informacji zależne od perspektywy oglądu rzeczywistości.

W rozbudowanej części wstępnej artykułu o prezydencie Ukrainy Wołodymyrze Zeleńskim w Wikipedii umieszczono informację o „obronie suwerenności” Ukrainy po „pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 roku” oraz o tym, że czasopismo „Time” ogłosiło Zeleńskiego „najbardziej wpływowym człowiekiem 2022 roku”⁴². We wstępie do analogicznego artykułu o Zeleńskim w Ruwiki takich informacji nie ma. Znalazły się tam jedynie podstawowe dane biograficzne z wyliczeniem wykonywanych przez prezydenta zawodów⁴³. Wikipedia podaje, że podczas „eskalacji konfliktu na Ukrainie Zeleński poparł działania armii ukraińskiej i batalionów ochotniczych”, a w swoich wystąpieniach (przed objęciem urzędu prezydenta) wyśmiewał m.in. „samozwańcze republiki Doniecką i Ługańską”.

³⁹ M. Jankowicz, *Russia has launched its own version of Wikipedia, called Ruwiki, which is notably more sympathetic to Putin*, <https://www.businessinsider.com/ruwiki-putin-friendly-version-of-wikipedia-launched-in-russia023-7?IR=T> (20.11.2024).

⁴⁰ O. Boichak, *How Russia Invaded Wikipedia*, <https://foreignpolicy.com/2024/10/04/russia-ukraine-putin-wikipedia-ruwiki-disinformation/> (20.11.2024).

⁴¹ Т. Брицкая, *Домотканый словарь*, <https://novayagazeta.ru/articles/2024/01/24/domotkany-slovar> (02.12.2024); O. Boichak, *How Russia...; The Kremlin is rewriting Wikipedia*, <https://www.economist.com/europe/2024/07/09/the-kremlin-is-rewriting-wikipedia> (02.04.2024); *Рувики...*

⁴² *Викпедия*, s.v.: *Зеленский, Владимир Александрович*, https://ru.wikipedia.org/wiki/Зеленский,_Владимир_Александрович (14.02.2024). Jeśli nie oznaczono inaczej, tłumaczenia cytowanych fragmentów własne.

⁴³ *Рувики*, s.v.: *Зеленский, Владимир Александрович*, https://ru.ruwiki.ru/wiki/Зеленский,_Владимир_Александрович (14.02.2024).

W wersji Ruwiki działania armii ukraińskiej określono przymiotnikiem „agresywny”, nie precyzując z kolei statusu republik Donieckiej i Ługańskiej, uważanych przez stronę rosyjską za legalne państwa. Już na podstawie tych krótkich fragmentów można zaobserwować różnice w planie treści (dobór informacji) i wyrażania (słownictwo wartościujące):

Tab. 1. Różnice w planie treści i wyrażania

Википедия ⁴⁴	Рувики ⁴⁵
Во время полномасштабного вторжения ⁴⁶ России на Украину 24 февраля 2022 года Владимир Зеленский занял позицию, направленную на защиту суверенитета Украины [...]. По версии журнала „Time”, Зеленский стал самым влиятельным человеком 2022 года , набрав 5 % голосов (более 3,3 миллиона читателей).	
Во время эскалации конфликта на Украине Зеленский поддержал действия украинской армии и добровольческих батальонов , выступал с концертами перед украинскими военнослужащими [...] пожертвовал на нужды добровольческих батальонов один миллион гривен. В своих выступлениях начал высмеивать российских политиков и жителей России, самопровозглашённые республики: ДНР и ЛНР .	В 2014 году Зеленский поддержал агрессивные действия украинской армии в Донбассе , выступал с концертами перед украинскими военнослужащими [...] пожертвовал на нужды украинской армии один миллион гривен. В своих выступлениях начал высмеивать российских политиков и жителей России, ДНР и ЛНР .

W rozdziale poświęconym prezydenturze Zełenskiego odnotowano, że za priorytety swojej ekipy uznał „przerwanie ognia na wschodzie kraju oraz odzyskanie ukraińskiego Krymu i Donbasu”. W odpowiednim rozdziale Ruwiki informacja ta została przemilczana.

⁴⁴ Википедия, s.v.: Зеленский...

⁴⁵ Рувики, s.v.: Зеленский...

⁴⁶ Wyróznienia moje — E. K.

Tab. 2. Przemilczenie informacji

Википедия ⁴⁷	Рувики ⁴⁸
Инаугурация Владимира Зеленского прошла 20 мая 2019 года. Приоритетами своей команды он назвал прекращение огня на востоке страны и возвращение „украинских Крыма и Донбасса” . В своей инаугурационной речи Зеленский объявил о роспуске Верховной рады и призвал членов правительства «освободить свои места для тех, кто будет думать о следующих поколениях, а не о следующих выборах».	Инаугурация Владимира Зеленского прошла 20 мая 2019 года. В своей инаугурационной речи Зеленский объявил о роспуске Верховной рады и призвал членов правительства «освободить свои места для тех, кто будет думать о следующих поколениях, а не о следующих выборах».

В дalszej części omawianego rozdziału znalazły się zupełnie inne informacje, szczególnie związane z wybuchem wojny w lutym 2022 roku. W Wikipedii kolejny raz czytamy o początku „pełnoskalowej inwazji Rosji” i podjętych w związku z tym przez prezydenta czynnościach (ogłoszenie stanu wojennego, zerwanie stosunków dyplomatycznych z Rosją, ogłoszenie powszechnej mobilizacji). W Ruwiki z kolei odnotowano, że „podczas działań wojennych na Ukrainie w zachodniej prasie wielokrotnie publikowano informacje o osobistym sankcjonowaniu przez prezydenta Zełenskigo ataków terrorystycznych zorganizowanych przez Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy na terenie Rosji”:

В ходе военных действий на Украине в западной прессе **неоднократно публиковалась** информация о личном **санкционировании** президентом Зеленским устроенных СБУ **террористических актов** на территории России, в частности **убийства** политолога Дарьи Дугиной в Москве и военкора Владлена Татарского в Санкт-Петербурге, **атаки** украинских дронов на Кремль, **взрывов** Крымского моста. В подготовке нескольких **крупных терактов** в России, устроенных СБУ, участвовало Центральное разведывательное управление США. По утверждению издания The Washington Post в октябре 2023 года, на Украине сложилась практика, когда разрешение на крупную операцию спецслужб даёт президент Зеленский⁴⁹.

⁴⁷ Википедия, s.v.: Зеленский...

⁴⁸ Рувики, s.v.: Зеленский...

⁴⁹ Тамże.

Odpowiednia selekcja opisywanych faktów oraz dobór słownictwa neutralnego bądź implikującego ocenę („sankcjonować ataki terrorystyczne”, „zabójstwo”, „wybuch”, „wielki akt terroru”) pozwala na odpowiednie wyprofilowanie sylwetki prezydenta w porównywalnych fragmentach encyklopedycznych. W Ruwiki dodatkowo pojawia się element potencjalnie dezinformacyjny w postaci przysłówka „неоднократно”. Na potwierdzenie wielokrotnych publikacji zagranicznych Ruwiki podaje dwa źródła — strony rosyjskich agencji informacyjnych, na których tego samego dnia powoływano się na publikację z amerykańskiej gazety „The Washington Post”. Brak szczegółowych danych nie pozwala na weryfikację tego faktu, jednak informację z encyklopedii trudno nazwać fałszywą, ponieważ użyty kwantyfikator („неоднократно”) może oznaczać zarówno „wielokrotnie”, jak i „więcej niż jeden raz”.

Omawiając sposoby organizowania treści, warto przyjrzeć się rozdziałowi *Krytyka*, który w Ruwiki zawiera dodatkowy podrozdział, zatytułowany *Роль в возвеличивании неонацизма на Украине* (*Rola [Zełenskigo] w gloryfikowaniu neonazizmu na Ukrainie*)⁵⁰. Autorem dwóch spośród czterech argumentów popierających tę tezę jest prezydent Rosji:

В октябре 2022 года президент России Путин отмечал, что при поддержке высшего руководства Украины в стране прославляли Гитлера, присвоили центральному проспекту в Киеве имя гитлеровского пособника Бандеры, возвеличивали неонацизм и возрождали его на российских исторических территориях.

В июне 2023 года, на Петербургском экономическом форуме президент Путин отметил личную роль Зеленского к возведению на пьедестал почёта в качестве героев Украины неонацистов, «последышей Гитлера» и упомянул распространённое среди российских евреев представление о Зеленском как о «позоре еврейского народа»⁵¹.

Istotny w przytoczonym fragmencie jest nie tylko i nie tyle sam fakt

⁵⁰ W historii edycji tego artykułu odnajdujemy komentarz internauty obalający tezę o popieraniu nazizmu przez Zełenskigo. Uwaga nie została uwzględniona. Por.: „19 мая 2024 Alexei [...] Зеленский — еврей по происхождению: он не может быть связан с неонацизмом) (Метки: отменено)”, https://ru.ruwiki.ru/w/index.php?title=Зеленский,_Владимир_Александрович&action=history&offset=&limit=100 (21.11.2024).

⁵¹ *Рувикі, s.v.: Зеленский...*

użycia pozalogicznego argumentu z autorytetu, ile rzeczywista manipulacja informacją. W pierwszym przypadku fakty umieszczono w nieprawdziwym kontekście: w 2022 roku nazwisko Bandery stało się nazwą ulicy, ale w Iziumie, a nie w Kijowie, z kolei zmiana nazwy stołecznej alei miała miejsce w 2016 roku, tj. trzy lata przed objęciem przez Zełenskigo urzędu prezydenta⁵². Mamy tu do czynienia z tzw. kłamstwem wygodnym politycznie, w którym „baza faktograficzna jest skompresowana [i] aktywnie stosuje się pominięcia”⁵³. Drugi argument („rosyjscy Żydzi uważają...”) bazuje na wypowiedzi Putina o swoich przyjaciółach Żydach: „У меня много друзей-евреев, с детства. Они говорят: Зеленский — не еврей. Это позор еврейского народа”⁵⁴. Jest to zatem bezpodstawne uogólnienie, ponieważ *exemplum non facit argumentum*. Na marginesie warto dodać, że w 2023 roku Zełenski zajął pierwsze miejsce na liście 50 najbardziej wpływowych Żydów opublikowanej przez izraelską gazetę „The Jerusalem Post”⁵⁵.

Najwięcej rozbieżności (zarówno w strukturze, jak i treści) pomiędzy analogicznymi artykułami hasłowymi w Wikipedii i Ruwiki odnotowałam w artykułach dotyczących wojny rosyjsko-ukraińskiej. Ta obserwacja nie jest zaskakująca, ponieważ właśnie sposób opisu wojny w Wikipedii był krytykowany przez władze rosyjskie i stał się głównym powodem stworzenia lustrzanej wersji encyklopedii.

Interpretacja wydarzeń ujawnia się już na poziomie sformułowania wyrazu hasłowego, który w Wikipedii brzmi „Inwazja Rosji na Ukrainę (od 2022)” z podanymi w nawiasie synonimicznymi nominacjami — „rosyjska agresja przeciwko Ukrainie, wojna rosyjsko-ukraińska, a w rosyjskiej propagandzie — ‘specjalna operacja wojskowa’”, natomiast w Ruwiki są to „Działania wojenne na Ukrainie (od 2022)” z dopisanymi w nawiasie określeniami eufemistycznymi (co ciekawe, wziętymi w cudzysłów) „Specjalna operacja wojskowa”, „specoperacja”, skrót „SWO”:

⁵² https://www.facebook.com/volodymyr.matsokin/posts/8951790011559862?ref=embed_post (10.04.2024).

⁵³ A. Ostaszewski, *Rodzaje kłamstwa i ich wykorzystanie w tekście*, przeł. P. Szostok-Nowacka, „Rocznik Prasoznawczy” 2018, t. XII, s. 36.

⁵⁴ Путин заявил, что его друзья-евреи называют Зеленского „позором еврейского народа”, <https://tass.ru/politika/18039759> (02.12.2024).

⁵⁵ <https://www.jpost.com/50-most-influential-jews-2022> (10.04.2024).

Tab. 3. Sformułowanie wraza hasłowego

Википедия ⁵⁶	Рувики ⁵⁷
Вторжение России на Украину (с 2022) (также российская агрессия против Украины, российско-украинская война, в российской пропаганде — „специальная военная операция”)	Военные действия на Украине (с 2022) („Специальная военная операция», «спецоперация»; сокращённо «СВО»).

Znacząco różni się struktura wspomnianych artykułów hasłowych. Spośród zawartych w Wikipedii rozdziałów i podrozdziałów do Ruwiki nie przeniesiono, nie wyodrębniono w niej lub opisano z odmiennej perspektywy m.in. kwestie dotyczące strat stron, zagrożenia nuklearnego (zajęcia elektrowni jądrowej w Czarnobylu czy kryzysu w elektrowni jądrowej Zaporozże), zbrodni wojennych⁵⁸, działań władz rosyjskich (cenzury, udziału rosyjskich żołnierzy, przymusowej mobilizacji, rekrutacji najemników i tajnej mobilizacji), a także osłabienia i izolacji Rosji. Początkowo artykuł w Ruwiki składał się z następujących rozdziałów: „Начало операции”, „Основные события” (skrótowy opis chronologiczny w podziale na lata i miesiące z wyróżnionym tematem „Инцидент в Буче”); „Участие стран НАТО и внешнеполитический контекст”, „Теракты и шпионаж в связи с военными действиями”, „Дипломатическое урегулирование”, „Гуманитарные последствия”, „Контекст и оценка событий”. Analizie można poddawać wiele wątków, ale skupimy się jedynie na kilku aspektach językowych istotnych z punktu widzenia pragmatycznego nacechowania informacji.

W akapicie poświęconym celom „specjalnej operacji wojskowej” znajduje się dobrze znana światowej opinii publicznej kolekcja nacechowanych ideologicznie argumentów:

В обращении президента России ранним утром 24 февраля 2022 года было сказано, что Специальная военная операция проводится с целью **обеспе-**

⁵⁶ Википедия, s.v.: *Вторжение России на Украину (с 2022)*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторжение_России_на_Украину_\(с_2022\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторжение_России_на_Украину_(с_2022)) (15.02.2024).

⁵⁷ Рувики, s.v.: *Военные действия на Украине (с 2022)*, [https://ru.ruwiki.ru/wiki/Военные_действия_на_Украине_\(с_2022\)](https://ru.ruwiki.ru/wiki/Военные_действия_на_Украине_(с_2022)) (15.02.2024).

⁵⁸ Podrozdział o podobnym tytule dodano później i poświęcono go przestępstwom, jakich dopuściła się strona ukraińska: „Преступления против человечности, военные и иные преступления ВСУ, националистических вооружённых формирований и спецслужб Украины” (Рувики, s.v.: *Военные действия на Украине [с 2022]*, 09.12.2024).

чения безопасности России, демилитаризации и денацификации Украины, защиты русского населения, подвергавшегося политической, культурно-образовательной и языковой дискриминации на Украине⁵⁹.

Powtarzają się także inne wartościujące nominaty ideologiczne. Odnotowujemy dużą frekwencję czasownika „освобождать” („wyzwalać”), sankcjonującego odwróconą rzeczywistość, kiedy mowa o terenach należących do państwa ukraińskiego jako o zajętych przez armię ukraińską i wyzwanych przez wojska rosyjskie:

20 мая 2022 года Сергей Шойгу доложил Президенту Владимиру Путину о полном **освобождении Мариуполя**.

26 ноября **российская армия освободила промышленную зону** Авдеевки в северном пригороде Донецка, которая находилась под контролем ВСУ с 2014 года

Марьинка была полностью освобождена.

Направлением главного удара контрнаступления было выбрано запорожское, в районе города Орехов, с целью выйти к Азовскому морю и врезать клин между ранее **освобождёнными российскими Вооружёнными Силами территориями Донбасса и Херсонской области**.

Китай выдвинул компромиссный мирный план из 12 пунктов, признающий суверенитет всех стран, но не предусматривающий **отвода российских войск с уже освобождённых ими территорий⁶⁰**.

Podobny zabieg językowy zastosowano w Ruwiki w przypadku określeń 1) żołnierzy rosyjskich („siły pokojowe”; „chłopcy, którzy walczą o ocalenie Rosji”; „wojownicy wyzwalający świat od nazizmu”), 2) aneksji Krymu („przyłączenie”), 3) władzy ukraińskiej („reżim kijowski”), 4) bitwy o Mariupol (in. oblężenie Mariupola; „Wyzwolenie Azowstadu — operacja wojskowa i humanitarna [...] kluczowy etap w wyzwaniu Mariupola z rąk neonazistowskich formacji ukraińskich”) oraz 5) zbrodni w Buczy (in. rzeź w Buczy, masakra w Buczy; „incydent”):

1. [...] российских миротворцев. Для тех русских парней, которые сейчас проливают кровь за нас [...]; [...] проливает кровь и борется за спасение России [...]; российскому воину, освобождающему мир от нацизма, как это героически делали наши отцы, деды и прадеды во время Великой Отечественной войны.

2. Присоединение Крыма к Российской Федерации; воссоединение с Россией.

3. Киевский режим.

⁵⁹ Рувики, s.v.: *Военные действия на Украине* (с 2022).

⁶⁰ Tamże.

4. Освобождение „Азовстали” (2022) — военная и гуманитарная операция, осуществлённая ВС РФ и подразделениями ДНР. Явилась ключевым этапом по освобождению Мариуполя от неонацистских формирований Украины;

5. Инцидент в Буче⁶¹.

Jednym ze sposobów weryfikowania wiarygodności informacji jest sprawdzenie źródła jej pochodzenia. Twórcy artykułów w Ruwiki wielokrotnie powołują się na wypowiedzi znanych osób, np. „по впечатлению Шрёдера [...]”, „счёл американский эксперт”, „экс-президент Чехии Вацлав Клаус пришёл к выводу [...]”, „схожей позиции придерживается профессор Джон Миршаймер из Чикагского университета”. Biorąc pod uwagę dobór ekspertów (prezentujących prokremlowski punkt widzenia), kontekst ich wypowiedzi (ocenianych przez media światowe jako kontrowersyjne) lub sposób wykorzystania cytatu (słowa wyrwane z kontekstu i osadzone w kontekście odmiennym), argumenty te stanowią raczej chwytły erytyczne niż dowody uwiarygodniające tezę (argumenty z autorytetu, jednostkowe przykłady, manipulacja cytatem). Warto wspomnieć, że w artykułach zamiast linków do oryginalnych wypowiedzi znajdujemy odnośniki do artykułów pochodzących z mediów rosyjskich, w których te wypowiedzi były cytowane bądź referowane. Czytelnik zatem pozbawiony jest możliwości zweryfikowania informacji.

Podsumowując ten krótki przegląd artykułów encyklopedycznych, warto odnotować, że nie tylko są one źródłem wiedzy (czym z założenia powinny być), ale także przekazują oraz utrwalają określoną wizję świata. Przypominają raczej subiektywny tekst medialny, interpretujący fakty i konstruujący zideologizowaną informację. Małgorzata Lisowska-Magdziarz słusznie zauważa, że

jeżeli wartościujące użycie języka pojawia się w takich medialnych dyskursach, które utożsamiane są z informacją i edukacją — to wartościowanie nabiera szczególnie wysokiej wiarygodności [ponieważ — E. K.] tekstem informacyjnym i edukacyjnym niejako z definicji [...] przypisuje się rzetelność, solidne podstawy fakto-graficzne, oddzielenie informacji od komentarza⁶².

Potencjał (dez)informacyjny ukształtowanych w ten sposób komunikatów nie jest (zazwyczaj) oparty na podawaniu fałszywych informacji, ale na ich selekcji i proporcjach oraz wykorzystywaniu eksplcyt-

⁶¹ Tamże.

⁶² M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 88.

nych i implicytnych sposobów wartościowania. Trudno zatem mówić o czysto wiedzotwórczym charakterze treści zamieszczanych w encyklopedii internetowej. Należałoby je rozpatrywać nie w kategoriach prawdy obiektywnej, ale społecznego konstruktu, który jest „mocny siłą głosu i jego szerokim zasięgiem”⁶³. Jak zauważył John Austin:

Tworzymy twierdzenia zadowalające w rozmaitym stopniu i w rozmaitych wymiarach; twierdzenia odpowiadają faktom zawsze mniej lub bardziej luźno, na różne sposoby, w różnych sytuacjach, ze względu na różne zamiary i cele⁶⁴.

Jeżeli mowa o rosyjskiej encyklopedii Ruwiki, to spójne profilowanie obrazu opisywanej rzeczywistości możliwe jest poprzez dobór faktów, proporcje treści, łączenie informacji prawdziwych i zmanipulowanych, stosowanie niemerytorycznej argumentacji, używanie słownictwa nacechowanego ideologicznie, aksjologicznie i emocjonalnie, eufemizację, etykietowanie, powtarzanie słów kluczowych oraz brak odsyłaczy do cytowanych źródeł. Językowe ukształtowanie treści w Ruwiki powiela fabuły i schematy obecne w rosyjskiej przestrzeni publicznej, szczególnie medialnej i politycznej. Gdyby założyć, że ma ono służyć dezinformowaniu, proces ten można byłoby uznać za skuteczny, ponieważ spełnia określone przez Volkoffa trzy warunki: istnienie pewnej masy krytycznej osób zdeinformowanych, wykorzystywanie tendencji, „które już wiszą w powietrzu” oraz konsekwentne i długotrwałe działanie⁶⁵.

Jak się wydaje, encyklopedia — szczególnie internetowa — może być wykorzystywana jako nośnik dezinformacji. *Nowe — to całkiem zapomniane stare*, ponieważ już wielką encyklopedię francuską nazwano „koniem trojańskim rewolucji francuskiej”, a sam Diderot pisał, że „charakter, jaki powinien mieć dobry słownik, to zmieniać wspólny sposób myślenia”⁶⁶.

REFERENCES

Austin, John. *Mówienie i poznawanie*. Transl. Woleński, Jan. Warszawa: PWN, 1993.

⁶³ R. Ziemińska, *Prawda i post-prawda...*, s. 285.

⁶⁴ J. Austin, *Mówienie i poznawanie*, przeł. J. Woleński, PWN, Warszawa 1993, s. 172–173.

⁶⁵ V. Volkoff, *Dezinformacja. Oręż wojny*, przeł. A. Arciuch, Delikon, Warszawa 1991, s. 8–9.

⁶⁶ V. Volkoff, *Krótką historia dezinformacji...*, s. 56.

- Boichak, Olga. "How Russia Invaded Wikipedia." *Foreign Policy*, 4 Oct. 2024, <<https://foreignpolicy.com/2024/10/04/russia-ukraine-putin-wikipedia-ruwiki-disinformation/>>.
- Darczewska, Jolanta. "Dezinformacja – rosyjska broń strategiczna." *Rządowe Centrum Bezpieczeństwa*, <<https://archiwum.rcb.gov.pl/dezinformacja-rosyjska-bron-strategiczna/>>.
- Janicki, Kamil. "Wioski potiomkinowskie. Czy najpotężniejszy mężczyzna w Rosji naprawdę zniżył się do takiego podstępu?" *Wielka historia*, <<https://wielka-historia.pl/wioski-potiomkinowskie-czy-najpotężniejszy-mezczyzna-w-rosji-naprawde-znizyl-sie-do-takiego-podstępu/>>.
- Jankowicz, Mia. "Russia has launched its own version of Wikipedia, called Ruwiki, which is notably more sympathetic to Putin." *Business Insider*, 13 Jul. 2023, <<https://www.businessinsider.com/ruwiki-putin-friendly-version-of-wikipedia-launched-in-russia-2023-7?IR=T>>.
- Kupiecki, Robert, et al. *Dezinformacja międzynarodowa. Pojęcie, rozpoznanie, przeciwdziałanie*. Warszawa: Scholar, 2022.
- Lisowska-Magdziarz, Małgorzata. *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006.
- Lyons, John. *Semantyka 1*. Transl. Weinsberg, Adam. Warszawa: PWN, 1984.
- Ostaszewski, Aleksandr. "Rodzaje kłamstwa i ich wykorzystanie w tekście." Transl. Szostok-Nowacka, Patrycja. *Rocznik Prasoznawczy*, 2018, no. 12: 33–53.
- Podsiad, Antoni (ed.). *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*. Warszawa: Pax, 2000.
- "Rosja uruchomiła Ruwiki. To rosyjski odpowiednik Wikipedii." *Wirtualne media*, <<https://www.wirtualnemedi.pl/arttykul/rosja-uruchomila-ruwiki-to-rosyjski-odpowiednik-wikipedii>>.
- Sławiński, Janusz (ed.). *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum, 2000.
- Szczepiński, Rafał. "Semantyczne teorie informacji." *Studia Metodologiczne*, 2015, nr 34: 61–81.
- Szpunar, Magdalena. *Nowe-stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*. Warszawa: IFiS PAN, 2012.
- Tereszkiewicz, Anna. *Genre analysis of online encyclopedias. The case of Wikipedia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- "The Kremlin is rewriting Wikipedia." *The Economist*, 9 Jul. 2024, <<https://www.economist.com/europe/2024/07/09/the-kremlin-is-rewriting-wikipedia>>.
- Volkoff, Vladimir. *Dezinformacja. Oręż wojny*. Transl. Arciuch, Anatol. Warszawa: Delikon, 1991.
- Volkoff, Vladimir. *Krótką historią dezinformacji. Od konia trojańskiego do internetu*. Transl. Miszański, Marian. Wrocław: Wektory, 2022.
- Wielki słownik języka polskiego*, <<https://wsjp.pl>>.
- Wikipedia*, <<https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia>>.
- Wolny-Zmorzyński, Kazimierz, et al. (ed.). *Leksykon terminów medialnych A–L*. Toruń: Adam Marszałek, 2024.
- Ziemińska, Renata. "Prawda i post-prawda. Warstwowe pojęcie prawdy." *Roczniki Filozoficzne*, 2024, t. LXXII, no. 2: 277–291.

Батурин, Алексей. "К нам приехал. Как президентам и премьерам пускают пыль в глаза." *Фокус*, 23 мая 2016, <<https://focus.ua/world/350918>>.

О KILKU SPOSOBACH (DEZ)INFORMOWANIA...

- Брицкая, Татьяна. “Домотканый словарь.” *Новая газета*, 24 января 2024, <<https://novayagazeta.ru/articles/2024/01/24/domotkanyi-slovar>>.
- Википедия*, <<https://ru.wikipedia.org>>.
- “Ежемесячная посещаемость ‘Рувики’ достигла 3,5 млн человек.” *TASS*, 3 июня 2024, <<https://tass.ru/obschestvo/20980597>>.
- Медейко, Владимир. Interview by Цветкова, Мария. “Владимир Медейко (‘Рувики’): Материалы по актуальной повестке обновляются быстрее Wikipedia.” *Мир энциклопедий*, 24 июля 2024, <<https://www.encyclopedia.ru/news/enc/detail/84966/>>.
- Корсаков, Николай. “Использование ИИ назвали одним из ключевых аспектов развития ‘Рувики’.” *Газета. Ru*, 15 ноября 2024, <<https://www.gazeta.ru/social/news/2024/11/15/24394111.shtml>>.
- Монтегрю, Саша. “Переписать ‘Википедию’: что думают администраторы свободной энциклопедии о проекте Рувики?” *Sota*, 29 июня 2023, <<https://sotaproject.com/article/perepisat-vikipediyu-chto-dumayut-administratory-svobodnoj-encziklopedii-o-proekte-ruviki>>.
- Панченко, Александр. “Потемкинские деревни.” *Радио Свобода*, 21 мая 2017, <<https://www.svoboda.org/a/28375834.html>>.
- “Путин заявил, что его друзья-евреи называют Зеленского ‘позором еврейского народа’.” *TASS*, 16 июня 2023, <<https://tass.ru/politika/18039759>>.
- Розенталь, Дитмар Эльяшевич, Теленкова, Маргарита Алексеевна. *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва: Просвещение, 1976, <<https://rus-lingvistic-term.slovaronline.com>>.
- Жеребило, Татьяна Васильевна. *Словарь лингвистических терминов*. Назрань: Пилигрим, 2010, <<https://rus-lingvistics-dict.slovaronline.com>>.

PIOTR ZEMSAŁ

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0822-8937>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ZARYS OBRAZU WŁADZ FEDERACJI ROSYJSKIEJ W TOTALITARNYM DYSKURSIE ROSYJSKIEGO RADYKALNEGO PRAWOSŁAWIA

OUTLINE OF THE IMAGE OF THE RUSSIAN FEDERATION AUTHORITIES IN THE TOTALITARIAN DISCOURSE OF RUSSIAN RADICAL ORTHODOXY

The text analyses how the devastating criticism of Vladimir Putin and his immediate environment is expressed. It is carried out within a select segment of contemporary Russian ultra-Orthodox nationalist discourse. Taking this criticism outside the pragmatic field (political pragmatics) and bringing it into the territory of Manichean ideology reveals its uncompromising nature, which in many aspects resembles the uncompromising nature of attacks carried out in totalitarian discourses. The overwhelming majority of the analysed linguistic means of constructing the image of Putin and his entourage are based on value oppositions that are not ideological. The universal axiology is evident in such generalised conceptual categories as the criminal nature of power, its harmfulness, deceitfulness, impurity of intent and deceitfulness, illegality, etc. The totalitarian nature of this discourse lies in the fact that negative valorisation based on universal oppositions is possible only if it coincides with the negative valorisation made based on the scale of ideological values, as well as on its Manichaeism and the extremity of its expressed assessments, which find expression in quite striking in their expression linguistic means.

Keywords: totalitarian discourse, Russia, Russian language, ultra-Orthodoxy

W ostatnich latach mniej lub bardziej powszechnie przyjmuje się, że środowiska prawosławne pozostają w ścisłym sojuszu z putinowskimi władzami Federacji Rosyjskiej. Jest to twierdzenie bezspornie słuszne w odniesieniu do oficjalnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej kierowanej przez Cyryla II. Istnieją jednak i takie środowiska, które określają się jako prawosławne i które zdecydowanie występują przeciwko Putinowi i jego otoczeniu, przy czym czynią to z pozycji radykalnego monarchizmu, militarizmu, nacjonalizmu, antyglobalizmu i swoście pojmowanego libertarianizmu. Przedstawiciele tych środowisk twierdzą, że Putin i Cyryl II we wzajemnej współpracy (oraz pod kierunkiem jakichś tajemniczych sił określanych czasem

jako мировое правительство) usiłują zawłaszczyć ideę prawosławnego mocarstwa — Rosji i wykorzystać ją dla realizacji swoich, niekoniecznie związanych z dobrem Rosji interesów. W takim postawieniu sprawy tkwi źródło druzgocącej wręcz krytyki obecnych władz Federacji Rosyjskiej obecnej w dyskursie rosyjskich ultraprawosławnych nacjonalistów. Putin i jego otoczenie to bowiem z tej perspektywy nie tylko zagrożenie dla państwa i tego, co autorzy analizowanych tekstów określają jako народ (rzecz jasna православный), ale groźny konkurent na płaszczyźnie ideologicznej. Wyprowadzenie tej krytyki poza pole pragmatyczne (w sensie pragmatyki politycznej) i wprowadzenie jej na terytorium manichejsko pojmowanej ideologii determinuje jej bezkompromisowość, która w wielu aspektach przypomina bezkompromisowość ataków prowadzonych w dyskursach totalitarnych. Nie oznacza to bynajmniej, że omawiana krytyka w jakiś sposób pomija takie kryteria oceny, które skłonni bylibyśmy uznać za nieideologiczne, tj. oparte na mniej lub bardziej uniwersalnym systemie wartości. Taka ocena jest jak najbardziej obecna, z tym że, podobnie jak w innych dyskursach totalitarnych, warunkowana jest ona ideologicznie. Temu, co klasyfikuje się jako ideologicznie wrogie, automatycznie przypisuje się również negatywnie waloryzowane cechy w ujęciu bardziej uniwersalnym. W przypadku dyskursu ultraprawosławnego podstawowym punktem odniesienia będzie podział na to, co można określić jako chrześcijańskie i antychrześcijańskie. Jest to jeden z wariantów podziału świata na SWOICH i OBCYCH charakterystycznego dla dyskursów totalitarnych¹.

Materiał badawczy stanowi maszyn 240² różnej objętości tekstów (od krótkich notatek redakcyjnych po dłuższe teksty z pretensjami do formatu analitycznego) o tematyce gospodarczej (rubryka *Экономика*) opublikowanych na agregującym treści wytwarzane przez środowiska ultraprawosławne portalu „Москва — Третий Рим”³ od napaści Rosji na Ukrainę 24.02.2022 do końca stycznia 2025 r. Spodziewany i obserwowany postępujący upadek rosyjskiej gospodarki w czasie wojny jest niewątpliwie czynnikiem wpływają-

¹ P. Fidelius, *O myśleniu totalitarnym*, „Aneks” 1984, z. 35, s. 76; Н.А. Купина, *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*, Издательство Уральского университета, Екатеринбург–Пермь 1995, s. 18.

² Nie we wszystkich przebadanych tekstach pojawiał się wątek Putina i jego otoczenia, materiały rzeczywiście odnoszące się do tego kręgu stanowią mniej niż połowę zbadanego korpusu.

³ Москва — Третий Рим, <https://3rm.info/> (23.09.2025).

cym na zaostrenie badanego dyskursu. Staje się on w tym okresie wybitnie napastliwy, a głównym celem ataku jest obarczany (nie bez racji) odpowiedzialnością za pogorszenie sytuacji gospodarczej Putin wraz ze swoim otoczeniem.

AGRESJA JĘZYKOWA — FIGURA WROGA

W pragmatyce lingwistycznej i opracowaniach z zakresu analizy dyskursu sporo miejsca poświęcono już kwestii agresji językowej⁴. Podstawowym problemem w analizie wypowiedzi, o których można przypuszczać, że są agresywne, jest precyzyjna identyfikacja intencji nadawcy. Bardzo często zdarza się tak, że wymaga ona niezwykle dokładnej znajomości kontekstu, relacji między nadawcą i odbiorcą, przyjętych konwencji itd.⁵. W wielu przypadkach badacz może zaledwie przypuszczać, że ma do czynienia z agresją językową, ponieważ dostęp do intencji nadawcy bywa utrudniony. Dyskursy totalitarne uwalniają nas od tych interpretacyjnych komplikacji, ponieważ w sposób eksplicytny, a nawet dominujący, funkcjonuje w nich figura wroga⁶. Skoro bowiem jest jasno nazwany wrogiem wróg (jasno nazwany wrogiem nie znaczy, że zawsze jasno określony, dyskurs totalitarny lubi tu zachować pewną niedookreśloność⁷, co ułatwia elastyczną zmianę wektora wrogości w zależności od sytuacji). W tym miejscu ujawnia się pewna różnica między sowieckim dyskursem totalitarnym, a badanym masywem tekstów. Chodzi o to, że w sowieckim dyskursie totalitarnym formuły ujmujące figurę wroga dość

⁴ Нр. О. Н. Быкова, *Речевая (языковая, вербальная) агрессия*, „Теоретические и прикладные аспекты речевого общения” 1999, вып. 1(8), s. 96–98; M. Peisert, *Formy i funkcje agresji werbalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004; E. Laskowska, *Język ideologii a język agresji w wypowiedziach politycznych*, „Środkowoeuropejskie studia polityczne” 2012, nr 2, s. 137–146.

⁵ M. Peisert, *Formy i funkcje...*, s. 32.

⁶ Н. А. Купина, *Тоталитарный язык...*, s. 18; А. П. Романенко, *Образ риторика в советской словесной культуре*, Издательство Саратовского университета, Саратов 2000, s. 75; В. В. Глебкин, *Советская культура*, w: С. Я. Левит (red.), *Культурология. Энциклопедия*, т. 2, Москва 2007, s. 510–520; В. Н. Яшин, *Система топосов в советской политической публицистике*, „Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского” 2009, № 6 (2), s. 375.

⁷ Chodzi o niedookreśloność w sensie braku precyzyjnie zarysowanego zakresu znaczeniowego pojęć (patrz: M. Głowiński, *Nowo-mowa (Rekoniesans)*, w: S. Amsterdamski, A. Jawłowska, T. Kowalik (red.), *Język propagandy*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1979, s. 4.

często bywały semantycznie rozmyte, a w badanym dyskursie tego nie obserwujemy. Wróg (wrogowie) jest znany wręcz z nazwiska, np.:

- (1) Ещё в 2023 г. враг Христа и Руси Путин подписал закон о цифровом рубле [I];
- (2) Враг Христа и Руси Греф предложил ввести в школах предмет „Предпринимательство” [II];
- (3) [...] полностью диктуется Центробанком под руководством Набиуллиной, являющейся агентом Запада и врагом России [III];
- (4) Путин не просто враг России, но - вражина⁸ [IV].

W badanym masywie tekstowym wróg konceptualizowany jest jednak zwykle nie jako indywiduum, a jako grupa skupiona wokół jednostki — Putina. Grupa ta jest na tyle ograniczona liczebnie i wyraźnie oddzielona od otoczenia, że wydaje się pokrywać z pojęciem oligarchii, którego realizacje również w badanym materiale odnajdujemy, np.:

- (5) И это понятно, т.к. путинские олигархи качают нефть и газ [...] [V];
- (6) [...] именно Путин дал добро своим олигархам на полное ограбление России и вывоз награбленного из неё [VI].

Grupowy charakter wroga manifestuje się w badanym materiale m.in. poprzez pogardliwe, a nawet obraźliwe⁹, charakterystyczne również dla komunistycznego dyskursu totalitarnego, zastosowanie apelatywizowanych nazwisk w liczbie mnogiej¹⁰, np.:

- (7) Все эти чубайсы, абрамовичи, тимченки, ротенберги и прочие жидаы - одна путинская банда, по которым «топор плачет» [VII];
- (8) Вы только вникнете в то, что делает Путин и его набиуллины [VIII];
- (9) Путин и его легион грефов - это враги и Христа, и Руси [II],

oraz nominacje w liczbie mnogiej (путинцы, кремлевцы), dość rzadko (1–4 wystąpienia) odnotowywane nominacje odnoszące się do grupy osób (команда, pogardliwe — сборище), ugrupowań o charakterze kryminalnym (банда), zamkniętym, niedostępnym (секта), a nawet przestępczym (мафия, ворьё, шобла) i zbrojnym (metaforyczne гвардия, легион, армия чиновников).

⁸ Вражина — pogardliwe o wrogu.

⁹ Б.Ю. Норман, *Лингвистическая прагматика на материале русского и других славянских языков*, Белорусский государственный университет, Минск 2009, s. 40–41.

¹⁰ Zob.: M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze, szkice dawne i nowe*, Universitas, Kraków 2009, s. 96.

Charakterystyczne dla badanego dyskursu jest wykorzystanie w tym celu metaforycznych określeń odsyłających do żydowskiego obszaru społeczno-religijnego z wyraźną wymową antysemicką. Chodzi o nominacje *синагога* и *кагал* (obie jednostki używane są w dyskursie dla określenia najbliższego otoczenia Putina), których frekwencja w badanych tekstach (*кагал* — 23, *синагога* — 18) znacznie przekracza liczbę użyć *лексему банда* (4 użycia), nie wspominając o pozostałych nominacjach, które odnotowano jedynie raz. Co istotne, w badanych tekstach nie zaobserwowano, by tak określona grupa była w jakikolwiek sposób wyabstrahowana od związku z Putinem. To powiązanie dokonuje się przy użyciu konstrukcji ze spójnikiem (*Путин и его X*) lub przymiotnika *путинский*. Oto przykłady użyć tych regularnie wyzyskiwanych i antysemicko nacechowanych nominacji:

- (10) Кому на Руси жить хорошо... Путинскому кагалу, грабящему народ России [IX];
- (11) Путин и его кагал бойко поставляют на клятый Запад нефть, газ, удобрения, металл и прочее [X];
- (12) Путин и его кремлевская синагога наносят колоссальный ущерб стране [VI];
- (13) Кремлевская путинская синагога разворовала все деньги [XI].

Do określeń wroga pojmowanego jako zbiorowość należy również nominacja *свора*, która odsyła odbiorcę do pojęć z zakresu świata zwierząt (zazwyczaj zwierząt, które uznawane są w danej kulturze za w jakiś sposób niegodne, w tym przypadku chodzi o psy¹¹, co było charakterystyczne również dla sowieckiego i nazistowskiego dyskursów totalitarnych¹²), np.:

- (14) И, тем не менее, путинская свора озабочена повесткой дня, озвученной Билл Гейтсом и прочими западными врагами России - переводом народа на питание насекомыми [XII].

Wśród formalnych cech dyskursów totalitarnych, które zwracają uwagę również w badanym masywie tekstów wyróżnić należy

¹¹ M. Peisert, *Formy i funkcje...*, s. 92.

¹² Д. Вайс, *Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде*, „Политическая лингвистика” 2008, № 1 (24), s. 6–22; W. Lehfelt, „Язык советской эпохи” или „новояз”?, „Russian Linguistics” 2001, Vol. 25, № 2, s. 250.

dość szerokie użycie przedrostka анти⁻¹³. Poza oczywistymi dla dyskursu konfesyjnego derywatami leksemu *Антихрист* w kolokacjach w rodzaju антихристовое правительство odnotowano jednostki: антинародный, антигосударственный, антихристианский, антисоциальный, антиконституционно.

UNIWERSALNA I IDEOLOGICZNA AKSJOLOGIA DYSKURSU

Tak określönemu wrogowi przypisuje się następnie wiele różnych cech w oparciu o uniwersalną i ideologiczną skalę wartości przyjętych w badanym dyskursie. Do pierwszej grupy zaliczyć należy ocenę z punktu widzenia uniwersalnych kategorii moralnych i użyłitarnych, jak np. praworządność, prawda, korzyści lub straty z punktu widzenia państwa i społeczeństwa, która najczęściej wyrażana jest wtedy, gdy mowa o metodach i celach działania kremlowskich władz. Co ciekawe, w tym zakresie analizowany dyskurs, choć bardzo ostry w wymowie, nie różni się zasadniczo od współczesnego dyskursu liberalnego czy nawet komunistycznego (w obu tych dyskursach bez trudu odnajdziemy oskarżenia Putina i jego ludzi choćby o złodziejstwo, hasło Путин — вор było bardzo widoczne w trakcie społecznych protestów w Rosji na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XXI w., w których uczestniczyli przedstawiciele bardzo różnych opcji politycznych). O specyfice badanego dyskursu stanowi jego składowa ideologiczna, do której należy odnieść realizacje tekstowe oparte na opozycji chrześcijański–antychrześcijański (szatański) oraz wiele manifestacji wulgarного antysemityzmu. Osobną kategorię, plasującą się pomiędzy składową uniwersalną i ideologiczną, stanowi coś, co daje się zamknąć w opozycji samodzielności i podporządkowania kremlowskich władz obcym czynnikom. Uniwersalność tej opozycji jest oczywista, niezawisłość jest pozytywnie waloryzowanym i nieodzownym atrybutem władzy bez względu na ideologię. Z drugiej jednak strony w badanym dyskursie, który jest dyskursem zwolenników bezwzględного samodziерзавия, ta opozycja nabiera szczególnego wymiaru ideologicznego, a oceny dokonywane w oparciu o tę opozycję nabierają szczególnej wagi.

¹³ А.М. Селищев, *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком*, УРСС, Москва 2003, s. 187.

ОЦЕНА PUTINA I JEГО ОТОЧЕНИЯ В ОПАРЦИУ О УНИВЕРСАЛНУЮ СКАЛУ ВАРИАЦИИ

А) ПРЗСТПЧСКИЙ ХАРАКТЕР ВЛАДЫ

Środki językowe manifestujące tę optykę można podzielić na dwa typy. Do pierwszego należy zaliczyć leksemy o negatywnej aksjologii należące do pola semantycznego ‘przestępczość’: преступник, преступление, преступный, банда, бандит, мафия, вор, воровство, воровской, вороватый, разворовывать, ворьё, гангстер, госкриминальный, грабёж, жулик, коррупция, коррупционер, ciekawy neologizm podkreślający systemowy charakter działalności przestępczej — ограбизация, ограбление, убийца (jako metafora), шобла. Przestępcze działania na ogół przypisuje się w badanym dyskursie grupie (nawet wtedy, gdy odnośna nominacja występuje w liczbie pojedynczej), np.:

- (15) А все государственные средства еврейская кремлевская банда как разворовывала, так и продолжает разворовывать [XI];
- (16) Это бандиты, ворьё и лютейшие к Русскому народу инородцы и иноверцы с израильскими паспортами [XIII];
- (17) Путинские набиуллины и грефы предложили устроить приватизацию-ограбизацию страны [XIV];
- (18) Кремлевский режим - это сборище вредителей и разрушителей государства. Он - убийца народа [XV].

Zaledwie kilka razy na tym tle wskazuje się na jednostki, w tym na Putina, np.:

- (19) Путин финансировал три года ВСУ, о чем открыто заявлял об этом на камеру, и никто из спецслужб России не арестовал этого предателя и преступника [XVI];
- (20) Путинская политическая проститутка и коррупционер — спикер Госдумы Володин [XVII].

Przypisywanie niezgodnej z prawem działalności kremłowskiм władzom w olbrzymiej większości odnotowanych przypadków dokonuje się albo poprzez zastosowanie najbardziej oczywistych nominacji (вор, преступник, убийца), albo równie mało wyszukanych konstrukcji predykatywnych. Rzadkością są inne zabiegi tekstowe, frazeologizmy w rodzaju ставить кому-л. прогулы в тюрьме (w znaczeniu: ktoś powinien być już dawno pozbawiony wolności) czy metaforyczne: топор плачет по кому-либо (w szerszym

znaczeniu: kogoś powinna spotkać sroga kara), np.:

- (21) Набиуллиной давно ставят прогулы в тюрьме [XVIII];
- (22) Все эти чубайсы, абрамовичи, тимченки, ротенберги и прочие жида — одна путинская банда, по которым «топор плачет» [VII].

Wśród wymienionych jednostek leksykalnych można wyróżnić takie określenia Putina, jego otoczenia i działalności, które są silnie pragmatycznie nacechowane — słowniki klasyfikują je jako pogardliwe lub należące do niższych rejestrów stylistycznych, co również jest wyrazem wartościowania: ворьё¹⁴, жулик¹⁵, хапуга¹⁶, шобла¹⁷. Wprowadzają one do dyskursu odcień lekceważenia, co w kontraście z użyciami sygnalizującymi poważne zagrożenie (гангстер, убийца) daje wrażenie pewnej dwutorowości — z jednej strony Putin i jego środowisko zasługują w optyce badanych tekstów na pogardę, a z drugiej — są groźni. Ta dwoistość (z jednej strony lekceważenie i ośmieszenie, z drugiej — podkreślenie powagi zagrożenia) również jest charakterystyczna dla agresywnych dyskursów obsługujących w swoim czasie systemy totalitarne. Oddzielnie należy spojrzeć na leksemy pochodzące wprost z socjolektu przestępczego, które wypada interpretować jako najbardziej bezpośredni sygnał negatywnej oceny Putina i jego otoczenia (дерибан¹⁸, крыша, крышевать, шестерка¹⁹ oraz konstrukcję быть в доле), np.:

- (23) Дерибан России продолжится [XIX];
- (24) Под „крышей” Путина еврейские дельцы развалили все отрасли жизнедеятельности государства [XX];
- (25) „Их” всех крышуют одни и те же люди, они „их” вырастили, выучили, внедрили в управление страной [XVIII];
- (26) Но путинские депутаты-„шестерки” володины и поповы работают в об-

¹⁴ С.А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Норинт, СПб 2000, s. 151.

¹⁵ Д.Н. Ушаков, *Толковый словарь современного русского языка*, Аделант, Москва 2013, s. 141.

¹⁶ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, «А темп», Москва 2006, s. 860.

¹⁷ С.А. Кузнецов, *Большой толковый...*, s. 1502.

¹⁸ W słownikach częściej дербан lub дербанка (Э.Л. Складов, А.С. Малаховский, *Словарь современного жаргона преступного мира*, Солти, Архангельск 1993, s. 14; С.М. Потапов, *Словарь жаргона преступников (блатная музыка)*, Издательство НКВД, Москва 1927, s. 43).

¹⁹ О.П. Ермакова, Е.А. Земская, Р.И. Розина, *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона*, Азбуковник, Москва, 1999, s. 89, 255.

ласти пропаганды и они прекрасно знают, что важны не факты, а их интерпретация [XXI];

(27) При молчаливом одобрении властей, которые, несомненно, в доле! [XX].

Do określeń pozostających w okolicach leksyki przestępczej zaliczyć należy też żargonalny rzeczownik *договорняк*, który pierwotnie oznaczał po prostu „ustawiony” mecz (договорной матч), ale pojawia się również w tekstach dotyczących przestępczości pospolitej, np.:

(28) „Договорняк между прокуратурой и полицией”. Как на Кавказе расследуют преступления против женщин [XXII];

(29) „Договорняк” или конкуренция? В Ростове военного осудили за кражу 800 тонн подсолнечника с оккупированных территорий [XXIII].

W analizowanym dyskursie aktualizuje on jeszcze jeden istotny element — przekonanie o spiskowej istocie władzy, np.:

(30) Это не война, а жидовский договорняк... Путин бойко торгует с клятой Европой и даже с Украиной [X].

B) KŁAMLIWOŚĆ/ NIEWIARYGODNOŚĆ WŁADZY

Wartościowanie w odniesieniu do pojęć prawdy i kłamstwa przekazywane jest w badanych tekstach za pomocą zupełnie spodziewanych leksemów: *враньё*, *врать*, *ложь*, *лживый*, *лживость*, *обман*. Jednostki te można podzielić na takie, które odnoszą się do działań komunikacyjnych Putina i jego środowiska (*враньё*, *врать*, *выкручиваться*, *ложь*, *обман*, *оболванивание*) takie, które cechę kłamliwości przypisują kremlowskim władzom jako immanentną cechę (zwłaszcza w kolokacjach: *патологическая лживость*, *патологически лживы*). Negatywna aksjologia wzmacniana jest poprzez użycia przymiotników i przysłówków *наглый*, *циничный*, *патологический*, *нагло*, *цинично*, *патологически* np.:

(31) Однозначно — это циничное жидовское враньё [XXIV];

(32) Они патологически лживы, как и все жида [XXV];

(33) А все рассказы Путина про достижения и успехи *наглое*— и *циничное* *враньё*, *льющееся* в его посланиях из года в год [XXVI];

(34) Путин всё время *врёт*. *Врёт нагло* и *цинично* [XXVII];

(35) Путин и его кремлевская синагога все время *врут* и *выкручиваются* [XXVIII];

- (36) [...] показываем патологическую лживость Путина и его кремлевского кагала, уничтожающих Россию и Русский народ [XXVII];
- (37) Их магическая сила заключена исключительно в Останкинской игле, т.е. в ТВ-зомбящике и карманных СМИ, через которые проводится оболванивание и обман народа [XXVII].

Zwraca uwagę dość silne połączenie cechy kłamliwości z aktualizującym się stale w tekstach stereotypem antysemickim (лживы, как и все жидаы, лживость Путина и его кремлевского кагала, жидовское враньё), o czym w dalszej części tekstu. Przekonanie o niewiarygodności kremlofskich władz manifestowane jest również poprzez użycia potocznego i lekceważącego określenia ich komunikacji jako трёп, np.

- (38) Но понятно же, что никакие инвесторы тут не помогут и это очередной пустопорожний трёп вороватого путинского прохвоста [XI];
- (39) Этот лживый трёп путинских губителей Руси [XVII].

W pierwszym z wymienionych przykładów obserwujemy tautologiczną kolokację пустопорожний трёп. Tego typu konstrukcje mogą świadczyć o silnej potrzebie nadawcy, by dodatkowo wzmocnić semantykę braku wiarygodności, bezwartościowości komunikatów płynących ze środowiska rosyjskiej władzy. Podobną funkcję zdaje się wypełniać formuła лживый трёп. Podkreśla się również trwałość lub negatywnie waloryzowaną intensywność (czasownik визжать) tej niewiarygodnej komunikacji Putina i jego ludzi, stałość tej cechy komunikacji Kremla:

- (40) Все мы помним многолетний нескончаемый трёп Путина и его аутистов медведевых с шизофреническими силуановыми про импортозамещение в России [XXIX];
- (41) Очень скорбно, что за всем четвертьвековым патриотическим трёпом Путина люди не видят его сатанинской сущности [...] [XXX];
- (42) [...] Путин и его пропагандисты визжат о том, что с Россией на Украине воюет вся Европа [X].

W przedostatnim przykładzie zwraca uwagę zastosowanie przymiotnika патриотический, który w połączeniu z rzeczownikiem трёп wytraca swój pozytywny wydźwięk. Patriotyzm Putina podawany jest w tym wypadku w wątpliwość, wyświetla się czytelnikowi jako niewiarygodny, udawany. Z tym samym mamy do czynienia w następującym przykładzie argumentacyjnym:

- (43) Только глупые и невежественные люди еще могут считать Путина каким-то патриотом России и хорошим руководителем страны [XXV].

Negowaniu wiarygodności Putina i jego ludzi spełnia też potoczny frazeologizm вешать лапшу на уши i żargonalny rzeczownik понты (w znaczeniu: przechwałki):

- (44) 8 лет кремлевская синагога вешала лапшу на уши населению страны [...] [XXIX];
 (45) Путинские понты дорого обходятся народу... [XXXI].

C) NIEJAWNOŚĆ DZIAŁAŃ / PODSTĘPNOŚĆ WŁADZY

W pewnym asocjacyjnym związku z cechą kłamliwości władzy pozostaje zakres jej działalności, który wiąże się z wyobrażeniem o jakichś ukrytych działaniach, które zbliżają badane narracje do dyskursów konspiologicznych²⁰. Ta semantyka jest pośrednio obecna we wspomnianym już leksemie договорняк (wszak zwykle takich operacji dokonuje się w ukryciu), który podobnie jak leksyka wyrażająca pojęcie kłamstwa powiązana jest ze stereotypem antysemickim:

- (46) Так что даже ребенку должно быть понятно, что это не какая-то там СВО, а банальный договорняк и спецоперация жидов против Руси и Русского народа [X].

Pozostałe jednostki, które wyrażają te konotacje i asocjacje, to leksemy i kolokacje: диверсия, саботаж, глубинное государство (kalka z dyskursu anglojęzycznej konspiologii — deep state), metaforyczne formuły —удар в спину, невидимые руки, „тихий” геноцид, фокусы oraz czasownik скрывать i konstrukcje przyimkowe делать что-либо под предлогом чего-либо i делать что-либо под что-либо.

- (47) Они десятилетиями грабят Россию и уничтожают методами «тихого» геноцида её народ [XXXII];
 (48) Как ЦБ нанёс России удар в спину [XXXIII];
 (49) ЦБ и Путин — это и есть глубинное государство внутри России [XXXIV];

²⁰ Badany dyskurs jest bez wątpienia dyskursem konspiologicznym, jednak przekonanie o spisku dotyczy raczej konspiracji globalnej (żydowskiej) niż lokalnej, dlatego w tekstach dotyczących władz kremlowskich odnajdujemy jedynie ślady takiego sposobu myślenia.

- (50) Невидимые руки жуликов с бумажными душонками... [XXXV];
- (51) Что скрывает правительство? [XXXVI];
- (52) аращивая ключевую ставку (под предлогом того, что это, мол, „охлаждает” „перегретую” экономику), Банк России фактически еще больше разгоняет инфляцию [XXXVII];
- (53) Фокусы от Набиуллиной [XXXVIII];
- (54) Тот же Путин для России — это антихрист, который под красивые слова по ТВ-зомбоящику встраивает Россию в царство антихриста [XXXIX].

**D) KRYTERIUM PRAKTYCZNE —
NIEKORZYSTNE SKUTKI DZIAŁALNOŚCI KREMLOWSKIEJ WŁADZY**

Istotną warstwą krytyki Putina i jego otoczenia jest ocena ze względu na kryterium praktyczne, tj. szkody, które wyrządza ono Rosji, jej gospodarce i mieszkańcom. Na pierwszy plan wysuwają się tu określenia metaforyczne, które tej ocenie nadają charakter krańcowo negatywny. Do najczęściej stosowanych formuł metaforycznych należą określenia semantycznie powiązane z pojęciem śmierci (czasowniki убивать, wskazujący na negatywną ocenę *status quo ante* добивать, задушить, умертвить i ich derywaty oraz nominacje могильщик, убийца), co charakteryzuje szkody uczynione przez Kreml jako krytyczne i nieodwracalne, np.:

- (55) Кадры Путина — убивают Россию... [XL];
- (56) Как путинцы добивают экономику России [XLI];
- (57) И всё это для того, чтобы окончательно ослабить и добить её окончательно [XXVI];
- (58) Так что России, можно сказать, уже нет. Ее умертвили [XLII];
- (59) Умерщвленная Россия... И снова глас вопиющего в пустыне [XLII];
- (60) Путин и его кремлевская синагога как были, так и остаются могильщиками нашей Руси и Русского народа [XLIV];
- (61) Кремлевский режим — это сборище вредителей и разрушителей государства. Он - убийца народа [XV];
- (62) Вторая задача — задушить российскую экономику [XLIV].

Te działania Kremla oceniane są jako zamierzone (por. для того, чтобы окончательно ослабить и добить — przykład 55; Вторая задача — задушить российскую экономику — przykład 60) i realizowane systemowo na szeroką skalę, co wyraża się także w dość regularnym użyciu rzeczownika геноцид, który już metaforą nie jest, np.:

- (63) Они десятилетиями грабят Россию и уничтожают методами «тихого» геноцида её народ [XXXII];
- (64) Русь находится под лютейшим жидовским игом, проводящим безжалостный геноцид нашего народа [XLV];
- (65) Это жидовское лютейшее иго само не уйдет и не прекратит проводить геноцид нашего народа [II].

W odniesieniu do okresu pandemii COVID-19 pojawia się ciekawe złożenie вакциногеноцид, które jest wyrazem skrajnie negatywnej oceny nie tyle nieudolności władz w walce z pandemią, co oskarżeniem o celowe mordowanie mieszkańców Rosji przy okazji pandemii:

- (66) [...] во время пандемии и вакциногеноцида в России было загублено в 2 раза больше людей, чем в США, и в три раза больше, чем в Европе [XLVI].

Krańcowy wymiar szkodliwej działalności Kremla wyrażają również czasowniki i ich derywaty: уничтожать, губить, разрушить i metaforycznie zastosowany rzeczownik утилизация:

- (67) Путин и его кремлевская синагога планомерно и намеренно уничтожают Россию [XXXVII];
- (68) Путин, который со своими кремлевским видимыми бесами, обескровливают Россию и губят Русский народ [VI];
- (69) Путин сам заинтересован в полном уничтожении России и её народа [XV];
- (70) Экономики больше не существует, идет полномасштабное её разрушение [XLVII];
- (71) Саботаж власти... план по утилизации, кто доживет до конца года [XLVIII].

Semantyka zniszczenia i degradacji manifestuje się również poprzez zastosowanie frazeologizmów, np.:

- (72) Путин и его кагал внутреннее производство и дальше пускают под нож [XIII];
- (73) Путин с Набиулиной пустили Россию по миру... [XLIX]
- (74) [...] совместные усилия Путина, его главы Минфина Силуанова и главы Центробанка Набиуллиной накроют российскую экономику „медным тазом” [L].

W nieco mniej kategoriyczny sposób, tj. taki, który nie zawiera semantyki ostatecznego zniszczenia, całkowitej degradacji (chodzi zwłaszcza o czasowniki w aspekcie niedokonanym), przekonanie o szkodliwości działań Kremla wyrażają czasowniki i konstrukcje czasownikowe: ме-

taforyczne калечить oraz nanosić ущерб/урон, ослабить/ослаблять, вести к исчезновению, подрывать oraz konstrukcje z argumentami нищета, бедность, безнадега, np.:

- (75) Они служат дьяволу и потому уничтожают нашу Русь, они калечат наш народ морально-нравственно и духовно [II];
- (76) Дорогие братья и сестры! И это неудивительно, т.к. главная задача Путина и его кремлевской синагоги, поставленная мировым правительством - это всемерное и всестороннее ослабление России: и политическое, и экономическое, и военное... [XVI];
- (77) Потому что их цель - ослабить и уничтожить Россию... [LI];
- (78) Да эти люди ведут страну к исчезновению [LII];
- (79) Это диверсия, подрывающая всю экономику [L];
- (80) Этот антихристов преступный режим уже четверть века уничтожает потенциал России и довел народ самой богатой страны мира до крайней бедности и нищеты [LIII];
- (81) Путин и его кремлевский кагал, жирующий на теле России, высосали из народа все соки и довели его до крайней нищеты и безнадеги [XLIV];
- (82) Кадровый состав высшего эшелона власти у Путина состоит поголовно из врагов России, из преступников и воров, стремящихся нанести максимальный урон стране и народу [XV];
- (83) Путин и его кремлевская синагога наносят колоссальный ущерб стране [XXX].

Wartościowanie w oparciu o kryterium praktyczne ostateczny wyraz znajduje w serii nominacji stosowanych wobec Putina i jego otoczenia: вредитель, разрушитель, губитель, przy czym godne odnotowania jest to, że często są to użycia tematyczne (apredykatywne²¹), które nie poddają się negacji, a zatem wnoszą ze sobą presupozycję oczywistości, np.:

- (84) И плевать этим вредителям России во главе с „галерным рабом”²², что именно Набиуллина обеспечила отъем у России более половины золотовалютных резервов Западом и США [XVII];
- (85) Кремлевский режим - это сборище вредителей и разрушителей государства [XV];
- (86) Этот лживый трёп путинских губителей Руси уже никого не удивляет [XV].

²¹ Zob.: R. Grzegorzczkova, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, PWN, Warszawa 2001, s. 147–159; J. Bralczyk, *O języku polskiej propagandy lat siedemdziesiątych*, TRIO, Warszawa 2001, s. 98.

²² Ironiczne nawiązanie do wypowiedzi Putina z lutego 2008 r.: „Все восемь лет я пахал как раб на галерах”. О. Дорохина, Д. Шелковников, „Все восемь лет я пахал как раб на галерах”. Какие слова политиков становились мемами, <https://www.kommersant.ru/doc/3007337> (10.04.2025).

E) LEGALNOŚĆ/ NIELEGALNOŚĆ WŁADZY

Do najczęściej występujących nominacji określających władzę jako pozbawioną waloru legalności, ale również bezwzględną, nazbyt surową, należy лексем режим²³), zwykle opatrywany przymiotnikiem lub przymiotnikową konstrukcją pogłębiającą tę ocenę, np.:

- (87) Этот преступный кремлевский режим не вылечить... [XXXVI];
- (88) Для нас же несомненно то, что при этом преступном антинародном кремлевском режиме никаких позитивных изменений в стране нет и быть не может [LV];
- (89) А самое главное то, что нужно понимать простую истину - этот сатанинский кремлевский режим «не вылечить» [II].

Nielegalność władzy wiąże się również w jakiś sposób z jej tymczasowością (choć słowo tymczasowość nieszczególnie pasuje do okresu putinizmu, który trwa już ćwierć wieku). Takiemu umniejszającemu oznaczeniu ograniczenia trwania władzy w czasie w dyskursie totalitarnym służył zwykle przymiotnik нынешний:

- (90) Нынешний режим по определению неспособен к развитию чего-либо [LVI].

Oczywiście, cała sfera leksyki dotyczącej świata kryminalnego, w tym określenia банда, мафия zakładają nielegalność władzy, podkreślaną dodatkowo czasownikiem захватить (tj. przejąć i utrzymywać w sposób siłowy) i jego derywatami, np.:

- (91) Еврейская путинская мафия, захватившая в России всё и вся, стремится повысить за счет нищего населения свой гешефт [LVI];
- (92) Жидовский класс, захвативший власть на Руси, очень хочет туда и делает всё возможное для скорейшего построения царства антихриста и прихода его самого [LVII];
- (93) [...] про Путина и его еврейскую банду, захватившую власть в России и уничтожающую её? [LVIII];
- (94) Для того, чтобы хотя бы православные люди, в большинстве своем пребывающие в пропутинском мороке, поняли, что власть на Руси захвачена жидовским лютейшим игом, и что нужно молить Господа о даровании Руси Царя-победителя, который уничтожит под корень эту сатанинскую власть [XXVII].

²³ Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Азбуковник, Москва 2011, s. 825; В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка Совдепии*, Фолио-Пресс, Санкт-Петербург 1998, s. 518.

W ostatnim przykładzie mamy do czynienia z jeszcze dwoma sposobami delegitymizacji²⁴ władz kremlowskich. Oba są charakterystyczne dla badanego dyskursu, który jest niewątpliwie antysemicki oraz bardzo często wyraża średniowieczną ideę, że każda legalna władza pochodzi od Boga. Zatem określenie władzy jako сатанинская автоматycznie eliminuje ją z obszaru legalności. Oto, co czytamy na ten temat w jednym z tekstów badanego dyskursu spoza analizowanego korpusu:

- (95) Мы говорили уже, что, согласно учению святых отцов, удерживающим пришествие антихриста является не только благодать Святого Духа, но и законная государственная власть. После устранения Помазанника Божия — власти, основанной на христианских началах — происходит стремительная дехристианизация власти во всем мире со все большей утратой признаков законности власти [XXVI].

Innym wykładnikiem pojęcia o nielegalnej i przemocowo narzuconej władzy jest rzeczownik *игро*, które jest językowym wykładnikiem pewnej „historyczności” dyskursu (tj. częstych nawiązań do pojęć historycznych), i które w narracjach historycznych (i chyba we współczesnej ruszczyźnie w ogóle) najczęściej występuje w ramach utrwalonej kolokacji татаро-монгольское *игро*, w odniesieniu do współczesności regularnie pojawia się zaś w badanych tekstach w ramach kolokacji *жидовское игро* (w większości przypadków uzupełnionej emocjonalnym superlatywem *лютейший*), np.:

- (96) Потому пока у власти будет это жидовское *игро* - у Руси и Русского народа жизни не будет [LIX];
 (97) Русь находится под *лютейшим жидовским игром*, проводящим безжалостный геноцид нашего народа [LX].

Już samo określenie *игро* ma walor delegitymizujący, charakteryzowanie tej „niewoli” jako „żydowskiej” (o tym w dalszej części tekstu) z perspektywy dyskursu jawnie antysemickiego legalność władzy wyklucza.

Delegitymizacji władzy służy również przypisywanie jej zdrady, co odbywa się w badanych tekstach w najoczywistszy sposób — poprzez zastosowanie leksemów *предательство*, *измена* i ich derywatów, w tym bezpośredniej nominacji *предатель* w liczbie pojedynczej (Putin) i mnogiej (jego otoczenie), np.:

²⁴ M. Karwat, *Sztuka manipulacji politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 128.

- (98) А когда такое происходит, что люди, управляющие страной, сознательно ведут её к гибели и к полному уничтожению как суверенного государства, то это есть не что иное, а предательство национальных интересов, измена и вредительство [LXI];
- (99) И совершают госизмену и вредительство не какие-то американцы или немцы, а путинские же ставленники в высшем руководстве самой России [LXII];
- (100) А самое главное то, что предатель и кровопийца — это не какой-то там байден или зеленский, а враг Христа и Руси Путин [VI];
- (101) И в путинском Правительстве и в Госдуме сидят сплошь предатели и госпреступники, вредящие стране [XV].

F) BRAK SUWERENNOŚCI WŁADZY

Delegitimizujący wymiar ma również cecha braku suwerenności władzy. Warto jednak wydzielić ten punkt ze względu na szczególną wagę tego zarzutu w szerokim kontekście ciągłego poszukiwania „obcych agentów” w oficjalnym dyskursie publicznym w Rosji. Do nominacji z semantyką podrzędności, podporządkowania należą w analizowanym korpusie jednostki слуга, эмиссар, смотрящий (чей-либо), метафорyczna nominacja марионетка, np.:

- (102) Накануне идею приватизации поддержала глава Центробанка - враг России и слуга мирового антихристового правительства Эльвира Набиуллина [XIV];
- (103) Ковидобесие, навязанное России глобалистами и их эмиссарами, опустило экономику страны „ниже плинтуса” [L]; Путин и его кремлевский кагал - враги Христа и Руси. Они - верные слуги антихриста, встраивающие Россию в цифровое царство дьявола на земле [LXIII];
- (105) Они — послушные и опасные для страны марионетки, готовые исполнить любой приказ самого конченного и сумасшедшего начальника [LXIV].

Подporządkowanie wyraża też zaczerpnięta z żargonu przestępczego шестерка, która ma wybitnie obraźliwy charakter²⁵, ale która

²⁵ „Шестерка — человек, прислуживающий кому-н., выполняющий мелкие поручения, помощник [уничиж.]; человек на побегушках” (О.П. Ермакова, Е.А. Земская, Р.И. Розина, *Слова, с которыми...*, s. 255), por. określenie przedstawicieli najniższych warstw w hierarchii więziennej w przykładzie: „Также есть авторитеты, пацаны, основная масса воспитанников, ‘шестерки’ и ‘опущенные’”. И. Полонский, *Возвращение ‘моталок’*. В России набирает силу подростковая преступность, Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

charakteryzuje już nie grupę rządzącą jako taką, a raczej relacje wewnętrznej, np.:

(106) И путинские „шестерки” уже открыто об этом говорят [LXIII];

(107) Как нас дурит Кремль... и его „шестерки” при власти [XXI].

Już sama relacja podporządkowania władz kremlowskich komukolwiek ma walor delegitymizujący i deprecjonujący. Ta deprecjacja nabiera wymiaru absolutnego, gdy omawiane nominacje pojawiają się z charakterystycznymi dla siebie argumentami (слуга антихриста, слуга мирового антихристового правительства). Czynn timer dominujący konceptualizowany jest zaś jako omnipotentny, co znajduje wyraz w „rewersie” metafory marionetki — nominacji кукловоды:

(108) Что нам готовят кукловоды в качестве замены мясу? [LXV].

Do środków językowych wyrażających semantykę podporządkowania należą też konstrukcje czasownikowe (oraz ich substantywizacje w rodzaju исполнение приказа): делать что-либо *под дудку* *кого-либо*, *выполнять/исполнять поручения* (*порученное что-либо*, задачи, волю *кого-либо*, приказ *itd.*), делать что-либо в угоду *кому-либо*, получать/получить указания от *кого-либо*, служить *кому-либо*, стоять на службе у *кого-либо*, оказывать послушание *кому-либо*, находиться/быть/действовать под управлением *кого-либо*, быть верным *кому-либо*, *np.*:

(109) Под дудку Вашингтонских финансовых организаций Путин и его Центральный банк с Набиуллиной продолжают петь про наращивание вывоза капитала [...] [LXVI];

(110) Путин просто смотрящий, Набиуллина вообще никто, они просто выполняют порученную им работу [LXVII];

(111) Они намеренно в угоду мировому правительству фактически уничтожили экономику страны и всё глубже погружают народ в крайнюю бедность и нищету [VII];

(112) [...] она назначена по указанию Путина (!), который в свою очередь получил это указание от мирового правительства, стремящемся уничтожить Русь и Русский народ [VIII];

(113) Они служат дьяволу и потому уничтожают нашу Русь [...] [II];

(114) Путин служит Швабу и Антихристу [LXVIII];

(115) Эта еврейская банда ничего для страны хорошего не сделала и не сделает, а лишь грабит её и за это право оказывает полное послушание антихристову мировому правительству по встраиванию Руси в царство дьявола на земле [XX];

- (116) Если глава ЦБ Набиуллина находится под управлением Запада, а Путин поддерживает её, то тогда и Путин находится под управлением клятого Запада [LXIX];
- (117) Это говорит о сущности сегодняшнего правящего путинского режима, стоящего на службе у дьявола [LXX];
- (118) Всем нам нужно знать и четко понимать, что внедряемые Путиным и его кагалом, как и всеми правительствами стран мира, цифровые деньги - это исполнение приказа антихриста [LXXI];
- (119) Но Путин и его кремлевская синагога верны Швабу и мировому антихристическому правительству! [LXXII].

Bardzo ciekawym sposobem ujęcia kategorii podporządkowania kremlowskiej władzy jest odwołanie się do historyzmu (rzecz bardzo dla całości badanego dyskursu charakterystyczna to rzeczywiście częste odwołania do pojęć historycznych) челобитная, który oznaczał w czasach przedpiotrowych uniżoną petycję do cara. Źródłosłów tej jednostki (konstrukcja czasownikowa бить челом перед кем-либо) aktualizuje fizycznie wręcz wyrażoną relację całkowitego podporządkowania i pokory. Jeśli tę semantykę wprowadzić do dyskursu o relacjach międzynarodowych, można mówić wręcz o upokorzeniu, np.:

- (120) А наши власти будут трясти щеками и писать слёзные челобитные в ООН [XX].

Wielość sposobów wyrażenia podrzędności wynika z faktu, że badany dyskurs podkreśla to przy każdej sposobności, ale obie te obserwacje świadczą o tym, że ta kategoria pojęciowa jest jedną z dominant narracji o kremlowskiej władzy. Syntetycznie kategoria podporządkowania Kremla obcym (szatańskim) wpływom wyrażona bywa za pomocą pojęcia „kolonialności” tej władzy, np.:

- (121) При Путине лучше не станет. Он — глава колониальной администрации... [LXXIII].

Pojawia się też kolokacja пятая колонна, która poza semantyką podporządkowaną zawiera implicytną informację o szkodliwości tak określanej władzy dla Rosji i Rosjan, np.:

- (122) Нужно четко понимать, что Путин и его кремлевская синагога и есть т.н. пятая колонна в России, уничтожающая наше государство [LXXIV];
- (123) Эта путинская 5-я колонна страшнее любых ракет и танков... [XLIV].

Członkowie tej „piątej kolumny” to nikt inny, jak agenci (Zachodu). Ta stygmatyzująca nominacja również pojawia się w odniesieniu do Putina i jego otoczenia, np.:

- (124) Ведь Путин и его кагал набиуллиных, силуановых и прочих агентов Запада, несмотря на все западные санкции, послушно исполняют все директивы и указания глобальных западных структур [III];
- (125) Это антиконституционно и незаконно, но полностью диктуется Центробанком под руководством Набиуллиной, являющейся агентом Запада и врагом России [III].

Zakrawa na ironię fakt, że władze, które od lat usiłują ścigać rzekomych agentów, same są tak przez kogoś kategoryzowane.

G) INWEKTYWY I OKREŚLENIA DEPRECJONUJĄCE

Badany dyskurs, jak już udało się wykazać na podstawie obecności ostro zarysowanej kategorii wroga, jest dyskursem bezpośrednio agresywnym, co wyraża się w całej serii określeń inwektywnych charakteryzujących obiekt ataku z różnych perspektyw oceny. Na pierwszy plan wysuwa się ocena walorów intelektualnych, która wpisuje się w kategorię określoną dla dyskursu sowieckiego przez Andrieja Romanienkę jako *ущербный враг*²⁶, np.:

- (126) Двоечники и хапуги правят бал [LXXV];
- (127) Как можно верить этим умственно неполноценным?! [LXXVI];
- (128) Путина не станет, как и всех его дебилоидных кремлевцев силуановых с медведевыми, а проблемы у России останутся [LXXIV];
- (129) Минфин путинского имбецила Силуанова [LXXVII];
- (130) Но кто может доверять словам этого путинского недоумка Силуанова? [LXXVII];
- (131) Все мы помним многолетний нескончаемый трёп Путина и его аутистов медведевых с шизофреническими силуановыми про импортозамещение в России [XXIX].

Waloryzacja z punktu widzenia moralności jest silnie obecna w ramach kategorii „przestępczy charakter władzy”. Poza tym odnotowano jedną tylko nominację, która w inwektywny sposób charakteryzuje przedstawiciela władzy z tej perspektywy:

- (132) Путинская политическая проститутка и коррупционер - спикер Госдумы Володин [XVII].

Inwektywność dyskursu jest jedną z cech charakterystycznych dla dyskursów bezpośrednio agresywnych²⁷. Agresja bezpośrednia w komunikacji publicznej charakteryzuje zaś dyskursy totalitarne.

²⁶ А. П. Романенко, *Образ ратора в советской словесной культуре*, Издательство Саратовского университета, Саратов 2000, s. 76.

²⁷ M. Peisert, *Formy i funkcje...*, s. 31.

H) CHWYTY DEHUMANIZUJĄCE

O totalitarnym charakterze dyskursu świadczy też obecność w nim metaforycznych chwytów dehumanizujących, w większości również o charakterze użyć inwektywnych, np.:

(133) Очистим эту грязь, уберем вороватых чиновников и надо строить новую Россию... [LXXVIII].

Do szczególnie upodobanej przez dyskursy totalitarne kategorii tych chwytów należy metafora zoologiczna²⁸ ze szczególnym uwzględnieniem zwierząt pasożytniczych i padlinożernych (tu włączam też metaforyczne określenie кровопийца, które ma swoje źródło w wyobrażeniu wyzysku jako picia krwi przez wszelkiego rodzaju insekty, które się nią żywią), np.:

(134) В то же самое время возглавляемые этими „пиявками” госкомпаниями показателями доходности не блещут [LXXVIII];

(135) Это просто власть паразитов... [LXXVIII];

(136) Путин и его кремлевский кагал, жирующий на теле России, высосали из народа все соки и довели его до крайней нищеты и безнадёги [LIV];

(137) На каком основании в воюющей стране строятся дворцы и обживаются чиновными мухами на деньги нищих налогоплательщиков? [LXXIX];

(138) А самое главное то, что предатель и кровопийца — это не какой-то там байден или зеленский, а враг Христа и Руси Путин [VI];

(139) Но война войной, а воровство богатств страны для путинских стервятников дело святое [LIV].

Do metafory zoologicznej należy też metafora macek, np.:

(140) Щупальца Центробанка теперь везде [XXXIV].

Dehumanizacja poprzez zastosowanie metafory zoologicznej to bez wątpienia jeden z bardziej „ogranych” chwytów dyskursów totalitarnych. Warto jednak pamiętać, że takie deprecjonujące metafory wciąż opierają się na uniwersalnej skali wartości. ‘Pasożyt’ nie jest postrzegany jako zły z ideologicznego punktu widzenia, ale dlatego, że ‘żywi się’ cudzym kosztem. Z drugiej jednak strony wystąpienie tych warto-

²⁸ Д. Вайс, *Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде*, „Политическая лингвистика” 2008, № 1 (24), s. 165; W. Lehfelddt, „Язык советской эпохи” или „новояз”?, „Russian Linguistics” 2001, Vol. 25, № 2, s. 250.

ściowań w dyskursie uwarunkowane jest ideologicznie. ‘Pasożyt’ dla tego jest ‘pasożytem’, że jest ideologicznie wrogi. Przejdźmy zatem do dwóch kategorii, które mają *stricte* ideologiczny charakter.

OCENA PUTINA I JEGO OTOCZENIA W OPARCIU O WARTOŚCIOWANIE IDEOLOGICZNE

A) ANTYSEMITYZM

Antysemicki charakter badanego dyskursu w analizowanym korpusie tekstowym nie budzi żadnych wątpliwości. Jego najwyraźniejszym wskaźnikiem jest stała obecność nominacji *жид* i jej derywatów. W języku rosyjskim ta jednostka jest zdecydowanie negatywnie nacechowana, stylistycznie niska. Niesie ze sobą wiele negatywnych asocjacji i konotacji, takich jak chciwość, skąpstwo, brak zaufania²⁹. Od końca XIX wieku jest to nominacja uznawana po prostu za obraźliwą³⁰. Negatywny stereotyp Żyda bywa nawet nie tyle sygnalizowany poprzez leksykę, ale podawany wprost w postaci generalizującego sądu, np.:

(141) Они патологически лживы, как и все жида [XXV].

A oto kilka charakterystycznych użyczeń nominacji i jej derywatów:

(142) И теперь кремлевские жида рассказывают народу, что в его плохой жизни виноваты санкции [...], но не они - эти враги России и Русского народа, захватившие власть в России и проводящие безжалостный геноцид нашего многострадального народа [LXXX];

(143) Все эти чубайсы, абрамовичи, тимченки, ротенберги и прочие жида — одна путинская банда, по которым „топор плачет” [VII];

(144) Нам нужно непрестанно молить Господа, чтобы Он помог очистить Русь от этого жидовского сатанинского ига, которое проводит жесточайший и безжалостный геноцид нашего народа [LXXIV];

(145) Однозначно - это циничное жидовское враньё [XXIV];

(146) И они не будут решены при этом преступном жидовском режиме... [LXXIII].

²⁹ И. Т. Вепрева, Н. А. Купина, *Тревожная лексика текущего времени: неофициальные этнонимы в функции актуальных слов*, „Политическая лингвистика” 2014, № 3(49), s. 45–46.

³⁰ Н. В. Туранская, *Лингвоэкология этностереотипов современного медийного пространства*, https://psyjournals.ru/journals/langt/archive/2015_n3/langt_2015_n3_Turanskaya.pdf (10.04.2025); Л. П. Крысин, *Ненормативные этнонимы: проблема словарного описания*, „Экология языка и коммуникативная практика” 2015, № 1, s. 53.

Co interesujące, w tekstach lat 2016–2018, nie zaobserwowano bezpośrednich użyc tej nominacji, jeśli już, to pojawiała się ona np. w ramach cytatów z tekstów dawniejszych, w funkcji metajęzykowej, tj. w ramach takich konwencji, które pozwalają w jakiś sposób te użycia „usprawiedliwić”³¹. Odnotowano jednak liczne interfiksalne złożenia, np. жидоинокия, жидомодернистка, жидофашист, жидобандеровец, жидокоммунист, жидомасон, жидочинovníк, жидовидение, жидократия, жидоанглосаксы, a nawet жидолохотрон. W tekstach publikowanych po rosyjskiej agresji na Ukrainę nominacji жид używa się już w sposób całkowicie nieskrępowany. Hipoteza o wpływie nowej sytuacji na to zjawisko musi jednak znaleźć potwierdzenie w odrębnym studium.

Drugi fenomen, który przykuwa uwagę, polega na tym, że co najmniej dwa razy w badanym masywie tekstowym daje się zaobserwować usiłowanie rozdzielenia negatywnie aksjologizowanej kategorii жид i neutralnie lub nawet pozytywnie nacechowanej — еврей (pod warunkiem, wszakże, że mowa o православных евреях, co z kolei wskazuje na rozdzielenie perspektyw etnicznej i wyznaniowej):

- (147) Да, православные богобоязненные евреи — это наши родные и близкие люди, но все остальные, захватившие всю власть по всему миру, в т.ч. и на Руси — это алчные, хитрые и жестокие губители стран и народов [LXXXI];
- (148) Потому что нашими странами управляют не представители коренных народов, а евреи, да еще и жи́ды, которые никогда не были традиционной религией на нашей Русской земле, о чем постоянно врет Путин [LXXXI].

Jednak już derywowany od nominacji еврей przymiotnik ma ewidentnie negatywne nacechowanie, w szeregu tekstów pojawiają się regularnie kolokacje w rodzaju еврейская банда, np.:

- (149) Еврейская путинская мафия, захватившая в России всё и вся, стремится повысить за счет нищего населения свой гешефт [LVI].
- (150) Эта еврейская банда ничего для страны хорошего не сделала и не сделает, а лишь грабит её и за это право оказывает полное послушание антихристову мировому правительству по встраиванию Руси в царство дьявола на земле [XX].

³¹ P. Zemszał, *Pragmatyka nominacji жид i złożów z podstawą słowotwórczą жид-* w dyskursie rosyjskiego ruchu konserwatywno-prawosławnego, „Roczniki Humanistyczne” 2022, z. 70, s. 257–260.

Pozostałe jednostki leksykalne aktualizujące negatywny stereotyp Żyda to: гешефт, кагал, синагога, пархатняк. Pierwsza z nich jest prawdopodobnie zaczerpnięta z języka niemieckiego³², niewykluczone, że, podobnie jak w polszczyźnie, przeniknął do rosyjskiego z języka jidysz³³. Jest to leksem, który współcześnie dość często występuje w narracjach o jakichś nie do końca uczciwych, podejrzanych interesach. Dawniejsze konteksty wskazują często, że mowa o interesach prowadzonych przez Żydów. Oto kilka przykładów z NKRJ:

- (151) В это время евреев здесь было множество, чуть не на всех, даже самых маленьких, мельницах евреи сидели, кабаки содержали и всякими гешефтами занимались, совсем мешчан отбили, потому что куда же какому-нибудь мешчанину против еврея³⁴;
- (152) Натурально, Ошмянский вспомнил об Мошке и, не откладывая дела в дальний ящик, решил, при помощи Мошки, устроить кощунственный гешефт³⁵;
- (153) Знали еще, что молодая особа, особенно в последний год, пустилась в то, что называется „гешефтом”, и что с этой стороны она оказалась с чрезвычайными способностями, так что под конец многие прозвали ее сущюю жидовкой³⁶.

Słowo to odnotowane zostało również przez słownik żargonu więziennego³⁷, co skłania do przyjęcia, że nie jest to bynajmniej pozytywna charakterystyka działalności kremlowskich władz i ich otoczenia:

- (154) Еврейская путинская мафия, захватившая в России всё и вся, стремится повысить за счет нищего населения свой гешефт [LVI];
- (155) И это понятно, т.к. путинские олигархи качают нефть и газ с большим гешефтом и почти без затрат [...] [V].

³² С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь...*, s. 201.

³³ Szczegółową informację na temat możliwych źródeł i pragmatyki słowa „geszeft” w polszczyźnie daje M. Bańko (M. Bańko, *Geszeft i landara: o przyczynach pejoratywizacji zapożyczeń*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2020, z. 20, s. 35–36).

³⁴ А. Н. Энгельгардт, *Письма из деревни. Письмо восьмое* (1879), Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

³⁵ М. Е. Салтыков-Щедрин, *Современная идиллия* (1877–1883), Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

³⁶ Ф. М. Достоевский, *Братья Карамазовы* (1880), Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

³⁷ Д. С. Балдаев, В. К. Белко, И. М. Исупов, *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: речевой и графический портрет советской тюрьмы*, Края Москвы, Москва 1992, s. 55.

Pozostałe odnotowane jednostki odnoszą się do analizowanej już kategorii ‘zbiorowość, grupa’. Metaforyzowane w badanych tekstach słowa *синагога* i *кагал* to jednostki dosłownie określające odpowiednio żydowski dom modlitwy i gminę żydowską (stereotypowo postrzegane jako ośrodek wspólnoty lub wspólnotę dość wyizolowaną) i pejoratywizacja wynika w ich przypadku z pojęciowego powiązania z ich ‘żydowskością’. Jednostka *пархатняк* jest zdecydowanie mocniej nacechowana, ponieważ pochodzi od słowa *парх*³⁸, które oznacza grzybiczą chorobę skóry o dość odrażającym obrazie klinicznym, a zatem jest samo w sobie (bez powiązania z jakimkolwiek negatywnie stereotypizowanym pojęciem) waloryzowane negatywnie. Poza tym pojęcie zostało dość efektywnie powiązane z Żydami, stało się jednym z obraźliwych określeń stosowanych wobec osób tej narodowości, o czym świadczą przykłady z NKRJ:

(156) „Парх проклятый!” — „Нехай буде парх!” — „Жид пархатый!” — „Нехай буде такочки!”³⁹;

(157) Слышны были дикие их речи: Парх бунтует, против царя идет. Все забрать себе жида хотят⁴⁰.

Dodatkowo sufiks *-няк* w formie *пархатняк* zdaje się wносить pewien dodatkowy odcień lekceważenia.

W optyce badanego dyskursu Żydzi stanowią siłę dominującą i destrukcyjną. Kilkanaście z badanych tekstów kończy się dość szablonowymi wezwaniami w rodzaju:

(158) Господи Иисусе⁴¹ Христе, молитвами Пресвятой Богородицы и всех Святых помилуй и спаси Святую Русь, грядущего Православного Русского Царя, собор и воинство Его! Даруй нам Царя-победителя, освобождение от ига жидовского и победу над дьяволом и воинством его! [LXXXII].

³⁸ Według Vasmera (M. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Прогресс, Москва 1987, s. 210) prawdopodobne zapożyczenie z polskiego. W języku polskim również często używane jako obelżywe określenie osób narodowości żydowskiej. Zob. w: D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Żydki, Gudłaje, parchy i inne wyrazy haniebne. Antysemityzm odcisnięty w dawnej i współczesnej leksyce polskiej*, „Poradnik Językowy” 2021, nr 789 (10), s. 51–65.

³⁹ Ф. М. Достоевский, *Из сибирской тетради* (1851–1860), Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

⁴⁰ Ф. К. Сологуб, *Капли крови (Навыи чары)* (1905), Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (10.04.2025).

⁴¹ Zapis zgodny z oryginałem.

Przeanalizowany materiał nie pozostawia wątpliwości — w reprezentowanej przez dany dyskurs wizji świata uosobieniem tego „żydowskiego jarzma” jest Putin i jego otoczenie.

B) POWIĄZANIE PUTINA I JEGO OTOCZENIA Z SZATANEM

Drugim kryterium ideologicznym, poza antysemityzmem, jest oparcie oceny na kryterium religijnym, tj. otwarte oskarżenie Putina i jego otoczenia o antychrześcijański charakter i związki z szatanem (rzecz jasna, w relacji podporządkowania). W specyficznej opozycji chrześcijański–antychrześcijański (a nie niechrześcijański) zawiera się istota tego, co pisząc o języku nienawiści stwierdził Michał Głowiński: „To, co jest po naszej stronie, stanowi wartość absolutną, to, co znalazło się po stronie drugiej, jest wszelkich wartości pozbawione, więcej, stanowi uniwersum antywartości”⁴² i co jest cechą charakterystyczną dyskursów totalitarnych⁴³. Figurę Antychrysta, która jest stałym elementem badanych tekstów, należy przy tym w większości przypadków traktować jako byt osobowy, a nie jako metaforę. Wynika to z charakteru tego dyskursu.

Do najczęściej występujących środków językowych wiążących władze kremlowskie z Szatanem należą jednostki realizujące ogólne znaczenie podległości, zarówno dosłowne nominacje i predykaty w rodzaju *слуга, служить, стоять на службе у кого-либо, быть под кем-либо*, jak i metaforyczne — *дети*, *пр.*:

- (159) Слуги дьявола строят царство антихриста без налички [...] [LXXXIII];
- (160) Они — верные слуги антихриста, встраивающие Россию в цифровое царство дьявола на земле [LXIII];
- (161) Путин служит Швабу и Антихристу [LXVIII];
- (162) Путин и его легион грефов — это враги и Христа, и Руси. Они служат дьяволу и потому уничтожают нашу Русь [II];
- (163) Это говорит о сущности сегодняшнего правящего путинского режима, стоящего на службе у дьявола [LXX];
- (164) Кремль — под Антихристом... [XII];
- (165) Это доказывает, что грядущий голод - рукотворный. Дети дьявола сделают его искусственно [LXXXIX].

⁴² M. Głowiński, *Retoryka nienawiści*, „Nauka” 2007, z. 2, s. 24.

⁴³ P. Fidelius, *O myśleniu...*, s. 75; M. Głowiński, *Nowo-mowa (Rekonesans)...*, s. 4; J. Puzynina, *Słowo — wartość — kultura*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1997, s. 124; Э. И. Хан-Пира, *Язык власти и власть языка*, „Вестник АН СССР” 1991, № 4, s. 12–24; J. Sadowski, *Między Pałacem Rad i Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*, Libron, Kraków 2009, s. 59.

Skoro Putin i jego otoczenie są w optyce badanego dyskursu ‘dziećmi diabła’, to diabeł jest ich ojcem. Ta oczywistość również znajduje wyraz w jednym z badanych tekstów:

- (166) Внимательные же и рассудительные люди прекрасно понимают, что Путин и его кремлевская синагога - враги страны и народа, что отец их — дьявол [XXV].

Skrótowno ta zależność wyrażana jest za pomocą dzierżawczych adiektywów антихристов, сатанинский, пр.:

- (167) Антихристова власть Путина... Цифровыми рублями Кремль будет выплачивать всю социалку [XXX];
 (168) Этот антихристов преступный режим уже четверть века уничтожает потенциал России [...] [LIII];
 (169) А самое главное то, что нужно понимать простую истину - этот сатанинский кремлевский режим „не вылечить” [II].

W jednym z badanych tekstów antychrystem⁴⁴ okazuje się sam Putin:

- (170) Тот же Путин для России - это антихрист, который под красивые слова по ТВ-зомбоящику встраивает Россию в царство антихриста [XXXIX],

przy czym nie chodzi chyba o Antychrysta — Szatana, a o antychrysta — osobę, która opowiada się i działa przeciwko Chrystusowi. Taka interpretacja sprawia, że zdanie, które zawiera homonimiczne антихрист w funkcji podmiotu (антихрист, который...) i przydawki (царство антихриста) nabiera nieco więcej sensu. W innym wypadku, tj. gdyby Putin był tu przedstawiany jako Antychryst (Szatan), to zapewne włączałby Rosję do ‘swojego królestwa’ (в свое царство). Możliwe też, że jest to wyraz charakterystycznych dla dyskursów totalitarnych szablonowego myślenia i utrwalenia się kolokacji царство антихриста oraz tautologii.

W kontekście powiązania z Antychrystem władze kremlowskie są przedstawiane jako jeden z elementów jakiegoś globalnego szatańskiego planu, podstawowym narzędziem realizacji którego jest cyfryzacja systemu walutowego (nominacje i predykaty podkreślające związek rosyjskich władz i ich działań z Szatanem w większości odnotowanych wypadków — na odnotowanych 58 użyć nominacji Антихрист i adiektynu антихристов w badanym materiale tyl-

⁴⁴ Pisownia małą literą jest celowa, bowiem analizowane użycie podpowiada, że chodzi o rzeczownik pospolity.

ko 12 wystąpiło w narracjach, które nie dotyczyły cyfrowego pieniądza — pojawiają się w narracjach na temat walut cyfrowych), np.:

- (171) Накануне идею приватизации поддержала глава Центробанка — враг России и слуга мирового антихристового правительства Эльвира Набиуллина [XIV];
- (172) Эта еврейская банда ничего для страны хорошего не сделала и не сделает, а лишь грабит её и за это право оказывает полное послушание антихристову мировому правительству по встраиванию Руси в царство дьявола на земле [XX].

Takie spojrzenie na putinowską władzę z punktu widzenia przyjętej przez dyskurs skali wartości wiąże się, jak mogłoby się wydawać, z oceną skrajnie negatywną. Jednak wciąż jest to ocena pośrednia, tj. opiera się na odpowiednim pojmowaniu pojęcia Szatana, diabła, Antychrysta. Jeśli uwzględnić konfesyjną determinantę dyskursu, trudno wyobrazić sobie, że negatywne wartościowanie może pójść dalej. Jednak w badanym maszywie źródłowym znalazła się jedna wypowiedź, która wartościuje w sposób prymarny⁴⁵, tj. nie odwołuje się do znajomości pojęć innych niż dobro i zło (w danym przypadku chodzi o zło w jego wymiarze transcendentnym). Tego typu wypowiedzi nie należą w publicystyce do częstych, dlatego warto ją przytoczyć. Poza tym jest to najprostsza odpowiedź na pytanie o to, jak nadawcy badanego dyskursu oceniają Putina:

- (173) Зри в корень... Путин — зло [LXIX].

Przytłaczająca większość przeanalizowanych środków językowych służących budowaniu obrazu Putina i jego otoczenia oparta jest na wartościujących opozycjach, które nie są opozycjami ideologicznymi. Uniwersalna aksjologia widoczna jest w takich uogólnionych kategoriach pojęciowych, jak przestępczy charakter władzy, jej szkodliwość, kłamliwość, nieczystość intencji i podstępność, nielegalność itd. Do kategorii na granicy wartościowania uniwersalnego i ideologicznego należałoby zakwalifikować oceny dokonywane w odniesieniu do opozycji samodzielność–podporządkowanie władzy. Z punktu widzenia ogólnie przyjętych norm w odniesieniu do władzy jej suwerenny charakter jest warunkiem koniecznym uznawania ją za taką w ogóle. Czynniki ideologiczne w postaci silnie podkreślanego w badanym dyskursie przywiązania do idei samodzielnego sprawowania, że wartościowanie

⁴⁵ Zob.: J. Puzynina, *Język wartości*, PWN, Warszawa 1992, s. 118.

wanie to staje się zdecydowanie bardziej wyraziste. Totalitarność tego dyskursu polega na tym, że negatywna waloryzacja w oparciu o uniwersalne opozycje możliwa jest tylko i wyłącznie wtedy, gdy pokrywa się z negatywną waloryzacją dokonywaną na podstawie skali wartości ideologicznych oraz na jego manicheizmie i skrajności wyrażanych ocen, które znajdują wyraz w dość uderzających w swojej wymowie środkach językowych⁴⁶.

REFERENCES

- Bańko, Mirosław. "Geszeft i landara: o przyczynach pejoratywizacji zapożyczeń." *Białostockie Archiwum Językowe*, 2020, no. 20: 33–43.
- Bralczyk, Jerzy. *O języku polskiej propagandy lat siedemdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2001.
- Fidelius, Petr. "O myśleniu totalitarnym." *Aneks*, 1984, z. 35: 71–81.
- Głowiński, Michał. "Nowo-mowa (Rekonesans)." *Język Propagandy*. Amsterdamski, Stefan, Jawłowska, Aldona, Kowalik, Tadeusz (ed.). Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1979: 3–30.
- Głowiński, Michał. "Retoryka nienawiści." *Nauka*, 2007, z. 2: 19–27.
- Głowiński, Michał. *Nowomowa i ciągi dalsze, szkice dawne i nowe*. Kraków: Universitas, 2009.
- Grzegorzczkowa, Renata. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: PWN, 2001.
- Karwat, Mirosław. *Sztuka manipulacji politycznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000.
- Klemperer, Victor. *LTI. Pamiętnik Filologa*, Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1983.
- Laskowska, Elżbieta. "Język ideologii a język agresji w wypowiedziach politycznych." *Środkoeuropejskie studia polityczne*, 2012, no. 2: 137–146.
- Lehfeldt, Werner. "'Язык советской эпохи' или 'новояз'?" *Russian Linguistics*, 2001, vol. 25, no. 2: 243–253.
- Peisert, Maria. *Formy i funkcje agresji werbalnej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
- Puzynina, Jadwiga. *Język wartości*. Warszawa: PWN, 1992.
- Puzynina, Jadwiga. *Słowo — wartość — kultura*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997.
- Sadowski, Jakub. *Między Pałacem Rad i Pałacem Kultury. Studium kultury totalitarnej*. Kraków: Libron, 2009.
- Zdunkiewicz-Jedynak, Dorota. "Żydki, Gudłaje, parchy i inne wyrazy haniebne. Antysemityzm odcisnięty w dawnej i współczesnej leksyce polskiej." *Poradnik Językowy*, 2021, no. 789, (10): 51–65.
- Zemsał, Piotr. "Pragmatyka nominacji жид i złożzeń z podstawą słowotwórczą жид- w dyskursie rosyjskiego ruchu konserwatywno-prawosławnego." *Roczniki Humanistyczne*, 2022, no. 70: 253–268.

⁴⁶ O maksymalizmie jako cesze dyskursu totalitarnego zob.: V. Klemperer, *LTI. Pamiętnik Filologa*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1983, s. 228–238.

- Балдаев, Данцик et al. *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: речевой и графический портрет советской тюрьмы*. Москва: Края Москвы, 1992.
- Быкова, Ольга. “Речевая (языковая, вербальная) агрессия.” *Теоретические и прикладные аспекты речевого общения*, 1999, вып. 1(8): 96–98.
- Вайс, Даниэль. “Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде.” *Политическая лингвистика*, 2008, no. 1 (24): 6–22.
- Вепрева, Ирина, Купина, Наталия. “Тревожная лексика текущего времени: неофициальные этнонимы в функции актуальных слов.” *Политическая лингвистика*, 2014, no. 3(49): 45–50.
- Глебкин, Владимир. “Советская культура.” *Культурология. Энциклопедия*. т. 2. Левит, Светлана (ed.). Москва: РОССПЭН, 2007: 510–520.
- Дорохина, Ольга, Шелковников, Дмитрий. “‘Все восемь лет я пахал как раб на галерах’. Какие слова политиков становились мемами,” <<https://www.kom-mersant.ru/doc/3007337>>.
- Ермакова, Ольга et al. *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона*. Москва: Азбуковник, 1999.
- Крысин, Леонид. “Ненормативные этнонимы: проблема словарного описания.” *Экология языка и коммуникативная практика*, 2015, no. 1: 46–56.
- Кузнецов, Сергей. *Большой толковый словарь русского языка*. СПб: Норинт, 2000.
- Купина, Наталия. *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*. Екатеринбург — Пермь: Издательство Уральского университета, 1995.
- Мокиенко, Валерий, Никитина, Татьяна. *Толковый словарь языка Совдепии*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- Норман, Борис. *Лингвистическая прагматика на материале русского и других славянских языков*. Минск: Белорусский государственный университет, 2009.
- Ожегов, Сергей, Шведова, Наталия. *Толковый словарь русского языка*. Москва: А темп, 2006.
- Потапов, Сергей. *Словарь жаргона преступников (блатная музыка)*. Москва: Издательство НКВД, 1927.
- Романенко, Андрей. *Образ ритора в советской словесной культуре*. Саратов: Издательство Саратовского университета, 2000.
- Селищев, Афанасий. *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком*. Москва: Издательство УРСС, 2003.
- Скляр, Эдуард, Малаховский, Алексей. *Словарь современного жаргона преступного мира*. Архангельск: Солти, 1993.
- Туранская, Надежда. “Лингвозкология этностереотипов современного медийного пространства,” <psyjournals.ru/langpsy/2015/n3/Turanskaya.shtml>.
- Ушаков, Дмитрий. *Толковый словарь современного русского языка*. Москва: Аделант 2013.
- Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. т. III. Москва: Прогресс, 1987.
- Хан-Пира, Эрик. “Язык власти и власть языка.” *Вестник АН СССР*, 1991, no. 4: 12–24.
- Шведова, Наталия. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азбуковник, 2011.

Яшин, Владимир. “Система топосов в советской политической публицистике.” *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2009, no. 6 (2): 374–380.

ŹRÓDŁA CYTATÓW

- I. “Не пользуйтесь им... Как будут внедрять цифровой рубль.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/94377-ne-polzujtes-im-kak-budut-vnedrjat-cifrovoj-rubl-video.html>>.
- II. “Везде сует свой нос... Враг Христа и Руси Греф предложил ввести в школах предмет ‘Предпринимательство’.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/93615-vezde-suet-svoj-nos-vrag-hrista-i-rusi-gref-predlozhit-vvesti-v-shkolah-predmet-predprinimatelstvo.html>>.
- III. “Разъяснение эксперта... Банк может лишить вас всех денег в любой день.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/93658-razjasnenie-jeksperta-bank-mozhet-lishit-vas-vseh-deneg-v-ljuboj-den-video.html>>.
- IV. “Все идет по плану Путина: Россия оказалась перед угрозой торможения сельского хозяйства и голода.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/95934-vse-idet-po-planu-putina-rossija-okazalas-pered-ugrozoy-tormozhenija-selskogo-hozjajstva-i-goloda.html>>.
- V. “Вот она — реальная экономика России под властью Путина... Массовые банкротства — выброшенные на улицу люди.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/93795-vot-ona-realnaja-jekonomika-rossii-pod-vlastju-putina-massovyje-bankrotstva-vybrosnennye-na-ulicu-ljudi.html>>.
- VI. “Путинский прорыв... Его кремлевский кагал всего за пять кварталов вывел из России почти 160 млрд долларов.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/92794-putinskij-proryv-ego-kremlevskij-kagal-vsego-za-pjat-kvartalov-vyvel-iz-rossii-pochti-160-mlrd-dollarov.html>>.
- VII. “Я не я и хата не моя... Миллиардер Тимченко откrestился от связи с Путиным и попросил снять санкции.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/92297-ja-ne-ja-i-hata-ne-moja-milliarder-timchenko-otkrestilsja-ot-svjazi-s-putinym-i-poprosil-snjat-sankcii.html>>.
- VIII. “Кто управляет Россией... Вы только вникнете в то, что делает Путин и его набиуллыны.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/93968-kto-upravljaet-rossiej-vytolko-vniknete-v-to-cto-delaet-putin-i-ego-nabiulliny-professor-vkatasonov-video.html>>.
- IX. “Кому на Руси жить хорошо... Путинскому кагалу, грабящему народ России.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/94769-komu-na-rusi-zhit-horosho-putinskomu-kagalu-grabjaschemu-narod-rossii.html>>.
- X. “Это не война, а жидовский договорняк... Путин бойко торгует с клятой Европой и даже с Украиной.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/95461-jeto-ne-vojna-a-zhidovskij-dogovornjak-putin-bojko-torguet-s-kljatoj-evropoj-i-dazhe-s-ukrainoj-video.html>>.
- XI. “Впереди крах... Кремлевская путинская синагога разворовала все деньги.” *3RM*, <<https://3rm.info/main/94743-vpered-i-krah-kremlevskaja-putinska-ja-sinagoga-razvorovala-vse-dengi.html>>.
- XII. “Кремль — под Антихристом... Вице-премьер Мантуров призвал россиян попробовать «мясо» из сои и насекомых.” *3RM*, <<https://3rm.info/>>

- main/90356-kreml-pod-antihristom-vice-premer-manturov-prizval-rossijan-poprobovat-mjaso-iz-soi-i-nasekomyh.html>.
- XIII. “Отбросьте иллюзии... Лихие 90-е вернулись. Путин и его кагал внутреннее производство и дальше пускают под нож.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90704-otbroste-illjuzii-lihie-90-e-vernulis-putin-i-ego-kagal-vnutrennee-proizvodstvo-i-dalshe-puskajut-pod-nozh.html>>.
- XIV. “Россию с молотка... Путинские набиуллины и грефы предложили устроить приватизацию-ограбизацию страны.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92628-rossiju-s-molotka-putinskie-nabiulliny-i-grefy-predlozhili-us-troit-privatizaciju-strany.html>>.
- XV. “Все просто и наглядно... Кремлевский режим — это сборище вредителей и разрушителей государства.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88602-vse-prosto-i-nagljadno-kremlevskij-rezhim-jeto-sborische-vreditelej-i-razrushitelej-gosudarstva-on-ubijca-naroda.html>>.
- XVI. “Украина убивает русских солдат за деньги Путина... Немного о газовых играх Кремля и полном его поражении.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/96202-ukraina-ubivaet-russkih-soldat-za-dengi-putina-nemnogo-o-gazovyh-igrah-kremlja-i-polnom-ego-porazhenii.html>>.
- XVII. “Путин не исправим. Ввара России снова на 5 лет... Госдума переназначила Набиуллину главой ЦБ.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88867-putin-ne-ispravim-vraga-rossii-snova-na-5-let-gosduma-perenaznachila-nabiullinu-glavoj-cb.html>>.
- XVIII. “Страшнейший удар по российской экономике.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91306-strashnejshij-udar-po-rossijskoj-jekonomike-valentin-katsonov-video.html>>.
- XIX. “Кому война, а путинцам — мать родна... Дерибан России продолжится. Приватизация 2.0.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92368-komu-vojna-a-putincam-mat-rodna-deriban-rossii-prodolzhitsja-privatizacija-20.html>>.
- XX. “Путинским миллиардерам экономика не нужна... они молятся мамоне. Хороший металл в России остался только в легендах.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92448-putinskim-milliarderamjekonomika-ne-nuzhna-oni-moljatsja-mamone-horoshij-metall-v-rossii-ostalsja-tolko-v-legendah.html>>.
- XXI. “Как нас дурит Кремль... и его ‘шестерки’ при власти.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/93423-kak-nas-durit-kreml-i-ego-shesterki-pri-vlasti.html>>.
- XXII. “‘Договорняк между прокуратурой и полицией’. Как на Кавказе расследуют преступления против женщин.” *ЗРМ*, <<https://www.current-time.tv/a/kavkaz-ne-rassleduyut-prestupleniya-protiv-zhenschin/32988204.html>>.
- XXIII. Соколова, Aleksandra. “‘Договорняк’ или конкуренция? В Ростове военного осудили за кражу 800 тонн подсолнечника с оккупированных территорий.” *ЗРМ*, <<https://www.kavkazr.com/a/dogovornyak-ili-konkurenc-tsiya-voennyu-v-rostove-poluchil-srok-za-krazhu-800-tonn-podsolnechnika-v-okkupirovannoy-chasti-ukrainy/32842066.html>>.
- XXIV. “Достижения Путина... ‘Ходят в рваных сапогах’. Жиду Текслеру пожаловались на нищенские зарплаты учителей.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/93925-dostizhenija-putina-hodjat-v-rvanyh-sapogah-zhidu-teksleru-pozhalovalis-na-nischenskie-zarplaty-uchitelej.html>>.
- XXV. “Все идет по плану Пуитна... Промышленность добивают резким повышением энерготарифов.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91480-vse-idet-po-planu-puitna-promyshlennost-dobivajut-rezkim-povysheniem-energotarifov.html>>.

- planu-putina-promyshlennost-dobivajut-rezkim-povysheniem-jenergotarifov.html>.
- XXVI. “Вот результат политики Путина... ‘Конец сверхдоходов’: Россия теряет 500 млн долларов в день из-за санкций.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91751-vot-rezultaty-politiki-putina-konec-sverhdohodov-rossija-terjaet-500-mln-dollarov-v-den-iz-za-sankcij.html>>.
- XXVII. “Путин в своем стиле... Импортозамещение?! Фиг вам с маслом! Минэнерго добывает промышленность России.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92778-putin-v-svoem-stile-importozameschenie-fig-vam-s-maslom-min-jenergo-dobivaet-promyshlennost-rossii.html>>.
- XXVIII. “Это не наивность, это предательство...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88931-jeto-ne-naivnost-jeto-predatelstvo-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- XXIX. “Пресловутое импортозамещение... У России ничего своего нет! РФ попросила Индию помочь с запчастями для автомобилей, самолетов и поездов.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90952-putinskoe-importozameschenie-u-rossii-nichego-svoego-net-rf-poprosila-indiju-pomoch-s-zapchastjami-dlja-avtomobilej-samoletov-i-poezdov.html>>.
- XXX. “Антихристова власть Путина... Цифровыми рублями Кремль будет выплачивать всю социалку. Что делать... .” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/94160-antihristova-vlast-putina-cifrovymi-rubljami-kreml-budet-vyplachivat-vsju-socialku-cto-delat-video.html>>.
- XXXI. “Путинские понты дорого обходятся народу... Новые санкции США ударили по торговле России нефтью по всему миру.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/96275-putinskie-ponty-dorogo-obhodjatsja-narodu-novye-sankcii-ssha-udarili-po-torgovle-rossii-neftju-po-vsemu-miru.html>>.
- XXXII. “При Путине индустриализация просто невозможна... Деньги уводятся из экономики в паразитирующие банки. Инженерных кадров нет.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92051-pri-putine-industrializacija-prosto-nevozmozhna-dengi-uvodjatsja-iz-jekonomiki-v-parazitirujuschie-banki-inzhenernyh-kadrov-net-video.html>>.
- XXXIII. “Зри в корень... Если мы будем играть по их правилам — нам конец.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88424-zri-v-koren-esli-my-budem-igrat-po-ih-pravilam-nam-konec-valentin-katsonov-video.html>>.
- XXXIV. “Антинародная власть... Щупальца Центробанка теперь везде.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/93372-antinarodnaja-vlast-schupalca-centrobanka-terper-vezde-professor-vkatasonov-video.html>>.
- XXXV. “Как все начиналось... Секта экономистов и разрушение России.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/93904-kak-vse-nachinalos-sekta-jekonomistov-i-razrushenie-rossii-professor-v-katsonov-video.html>>.
- XXXVI. “Экономика бензоколонки. Что скрывает правительство?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89352-jekonomika-benzokolonki-cto-skryvaet-pravitelstvo-vladislav-zhukovskij-video.html>>.
- XXXVII. “Важно для понимания... ЦБ РФ защищает свою ‘независимость’ от России и ее экономики.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/96208-vazhno-dlja-ponimania-cb-rf-zaschischaet-svoju-nezavisimost-ot-rossii-i-ee-jekonomiki-professor-katsonov-vju.html>>.
- XXXVIII. “Финансовый цирк ЦИРК. Фокусы от Набиуллиной.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92193-finansovyj-cirk-fokusy-ot-nabiullinoj-professor-valentin-katsonov-video.html>>.

- XXXIX. “Цифровой рубль. Приговор государству.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92075-cifrovoj-rubl-prigovor-gosudarstvu-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- XL. “Кадры Путина — убивают Россию... Спецоперация Набиуллиной. Раскрыты скандальные факты.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88788-kadry-putina-ubivajut-rossiju-specoperacija-nabiullinoj-raskryty-skandalnye-fakty-valentin-katsonov-video.html>>.
- XLI. “Это реальность... Конец эпохи.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89082-jeto-realnost-konec-jepohi-finansovaja-bojnja-kak-putincy-dobivajut-jekonomiku-rossii-video.html>>.
- XLII. “Умерщвленная Россия... И снова глас вопиющего в пустыне.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/37631-umerschlennaya-rossiya.html>>.
- XLIII. “Просто и ясно... Смотрите и поймите, что Путин и его кагал — враги Руси.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88906-prosto-i-jasno-smotrite-i-pojmite-cto-putin-i-ego-kagal-vragi-rusi-vladislav-zhukovskij-video.html>>.
- XLIV. “Россию бьют за ее же деньги... Что нас ждет осенью?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89137-rossiju-bjut-za-ee-zhe-dengi-cto-nas-zhdet-osenju-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- XLV. “Чуют, что народ может поднять на вилы...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88926-uzhe-ponimajut-cto-narod-mozhet-podnjat-na-vily-matvienko-svobodu-biznesu-video.html>>.
- XLVI. “Экономики России нет...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92756-jekonomiki-v-rossii-net-akademik-ri-nigmatulin-postavil-prezidentu-neud-video.html>>.
- XLVII. “Экономики больше не существует, идет полномасштабное её разрушение.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/96335-aktualno-jekonomiki-bol-she-ne-suschestvuet-idet-polnomasshtabnoe-ee-razrushenie-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- XLVIII. “Саботаж власти... План по утилизации, кто доживет до конца года.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88911-sabotazh-vlasti-plan-po-utilizacii-kto-dozhivet-do-konca-goda-video.html>>.
- XLIX. “Путин с Набиуллиной пустили Россию по миру...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88383-putin-s-nabiullinoj-pustili-rossiju-po-miru-zapad-zamorazhivaet-rezervy-banka-rossii-i-fnb.html>>.
- L. “Этот кремлевский режим не вылечить. Путин и команда продолжают исполнять директивы МВФ. Набиуллина жжёт...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88855-jetot-kremlevskij-rezhim-ne-vylechit-putin-i-komanda-prodolzhajut-ispolnjat-direktivny-mvf-nabiullina-zhzhjet.html>>.
- LI. “Лживость Кремля... Продолжается ликвидация оборонных предприятий во время СВО.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90425-lzhivost-kremlja-prodolzhaetsja-likvidacija-oboronnyh-predpriyatij-vo-vremja-svo.html>>.
- LII. “Немного экономики... Финансовая лавина накроет всех.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92034-nemnogo-jekonomiki-finansovaja-lavina-nakroet-vseh.html>>.
- LIII. “Нас ведут к полной катастрофе... Перегрев экономики или диверсия Набиуллиной.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/95290-nas-vedut-k-polnoj-katastrofe-peregrev-jekonomiki-ili-diversija-nabiullinoj-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- LIV. “Новый виток космического воровства... Очень вовремя, именно тогда, когда речь идёт о судьбе и выживании России.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/>>

- main/90561-novyy-vitok-kosmicheskogo-vorovstva-ochen-vovremja-imenno-togda-kogda-rech-idet-o-sudbe-i-vyzhivanii-rossii.html>.
- LV. “Немного экономики... Год спустя. Что происходит с внешней торговлей России?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91763-nemnogo-jekonomiki-god-spustja-chto-proishodit-s-vneshnej-torgovlej-rossii-valentin-katsonov-video.html>>.
- LVI. “Антихростова власть... Убитую экономику власть хочет реанимировать тотальным контролем денег народа.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92485-banditskij-kreml-ubituju-jekonomiku-vlast-hochet-reanimirovat-totalnym-kontrolom-deneg-naroda.html>>.
- LVI. “Голод не тетка: ‘нищемаркеты’ становятся главными поставщиками продуктов для россиян.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88715-golod-ne-tetka-nischemarkety-stanovjatsja-glavnymi-postavschikami-produktov-dlja-rossijan.html>>.
- LVII. “Кремлевские жиды загнали русский народ в кабалу... Банкротами могут стать почти 10 млн. россиян.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/93867-kremlevskie-zhidy-zagnali-russkij-narod-v-kabalu-bankrotami-mogut-stat-pochti-10-mln-rossijan.html>>.
- LVIII. “Вот так они поработили весь мир... Делай, что можешь, там где ты есть.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92378-vot-tak-oni-porabotili-ves-mir-delaj-chto-mozhesh-tam-gde-ty-est-video.html>>.
- LIX. “Немного экономики... Рубль падает. Чего ждать?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91161-nemnogo-jekonomiki-rubl-padaet-chego-zhdet-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- LX. “Чуют, что народ может поднять на вилы... Матвиенко: ‘Свободу бизнесу!’” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88926-uzhe-ponimajut-chto-narod-mozhet-podnjat-na-vily-matvienko-svobodu-biznesu-video.html>>.
- LXI. “Цифровая валюта — это поводок...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91730-cifrovaja-valjuta-jeto-povodok-professor-katsonov-pri-takom-obschestvennom-stroe-polnocennymi-rabami-stanut-vse.html>>.
- LXII. “Набиуллина уничтожает страну... Путин её хвалит и бездействует. Как это назвать?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/88530-nabiullina-unichtozhaet-stranu-putin-ee-hvalit-i-bezdejstvuet-kak-jeto-nazvat-video.html>>.
- LXIII. “Путин и его кагал пропихивают цифровой рубль...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92788-putin-i-ego-kagal-propihivajut-cifrovoj-rubl-vazhnye-novosti-ot-finansovogo-analitika-video.html>>.
- LXIV. “И это в самой ‘газоносной’ стране... В ХМАО предложили обогревать дома теплом крематория.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/94672-i-jeto-v-samoj-gazonosnoj-strane-v-hmao-predlozhili-obogrevat-doma-teplom-krematorija-video.html>>.
- LXV. “Мнение специалиста... Поголовье свиней сейчас активно уничтожается — явно готовится голод! Что нам готовят кукловоды в качестве замены мяса?” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89369-mnenie-specialista-pogolove-svinej-sejchas-aktivno-unichtozhaetsja-javno-gotovitsja-golod-chto-nam-gotovjat-kuklovody-v-kachestve-zameny-mjasu.html>>.
- LXVI. “Хвалит Набиуллину — хвалит Путина... Посол США похвалил Набиуллину. Почему её сразу к американской госнаграде не представить? Как и Путина...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89449-hvalit-nabiullinu-hvalit-putina-posol-ssha-pohvalil-nabiullinu-pochemu-ee-srazu-k-amerikanskoj-gosnagrade-ne-predstavit-kak-i-putina.html>>.

- LXVII. “Доллар исчезает. Рубль — тоже. Нас ждут цифровые валюты...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90348-dollar-ischezaet-rubl-tozhe-nas-zhdut-cifrovyje-valjuty-professor-vkatasonov-video.html>>.
- LXVIII. “И плевать на конституцию... Путин служит Швабу и Антихристу. Госдума хочет ограничить расчеты наличными.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92489-i-plevat-na-konstituciju-putin-sluzhit-shvabu-i-antihristu-gosduma-hochet-ogranichit-raschety-nalichnymi.html>>.
- LXIX. “Зри в корень... Путин — зло. В каком состоянии находится экономика России.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/95846-zri-v-koren-putin-zlo-v-kakom-sostojanii-nahoditsja-jekonomika-rossii-professor-vkatasonov-video.html>>.
- LXX. “Исподнее белье... Разоблачение. Мировая игра глобальной элиты. Страшная правда.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/78090-ispodnee-bele-razoblachenie-mirovaja-igra-globalnoj-jelity-video.html>>.
- LXXI. “Важно! Что произойдет с обществом... Электронные записи вместо наличных. Цифровой рубль это полный контроль.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92283-vazhno-cto-proizojdet-s-obschestvom-jelektronnye-zapisi-vmesto-nalichnyh-cifrovoj-rubl-jeto-polnyj-kontrol-video.html>>.
- LXXII. “Цель — добить экономику России... По заветам Шваба.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/94190-cel-dobit-jekonomiku-rossii-po-zavetam-shvaba-minjekonomrazvitiya-v-rossii-razrabotajut-sistemu-platy-za-uglerodnye-vybrosy-video.html>>.
- LXXIII. “При Путине лучше не станет. Он — глава колониальной администрации...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/92499-pri-putine-luchshe-i-ne-stanet-video.html>>.
- LXXIV. “Просто о сложном... Почему Россия платит долги грабителям, чем страшен дефолт и страшен ли он.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89246-prosto-o-slozhnom-pochemu-rossija-platit-dolgi-grabiteljam-chem-strashen-defolt-i-strashen-li-on-professor-vkatasonov-video.html>>.
- LXXV. “Тихая ликвидация... Василий Мельниченко.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89954-tihaja-likvidacija-vasilij-melnichenko-video.html>>.
- LXXVI. “Новые поборы... Путинское правительство поднимет налоги. Развивать экономику никто не будет - только грабеж народа.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/89428-novye-pobory-putinskoe-pravitelstvo-podnimet-nalogi-razvivat-jekonomiku-nikto-ne-budet-tolko-grabez-naroda-video.html>>.
- LXXVII. “‘Это катастрофа для России’... Дефицит бюджета за два месяца стал почти равен годовому.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/91818-jeto-katastrofa-dlja-rossii-deficit-bjudzheta-za-dva-mesjaca-stal-pochti-raven-godovomu-vidео.html>>.
- LXXVIII. “Накануне большой войны...” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90849-nakanune-bolshoj-vojny-professor-valentin-katsonov-video.html>>.
- LXXVIII. “Путин своих не обидит... Топ-менеджерам госкомпаний не будут устанавливать потолок зарплат в 30 млн рублей в год.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/90659-putin-svoih-ne-obidit-top-menedzheram-goskompanij-ne-budut-ustanavlivat-potolok-zarplat-v-30-mln-rublej-v-god.html>>.
- LXXIX. “Кому — война, а кому — мать родна... Паразиты шикуют. Центробанк РФ займет все офисы в новом квартале на ‘Белорусской’.” *ЗРМ*, <<https://3rm.info/main/95217-komu-vojna-a-komu-mat-rodna-parazity-shikujut-centro-bank-rf-zajmet-vse-ofisy-v-novom-kvartale-na-belorusskoj.html>>.

- LXXX. “И санкции тут не причем... ‘Денег нет’: Академик РАН предупредил об обнищании 42 миллионов россиян.” *ЗРМ*, <<https://zrm.info/main/90013-i-sankcii-tut-ne-prichem-deneg-net-akademik-ran-predupredil-ob-obnischanii-42-millionov-rossijan.html>>.
- LXXXI. “Это не пессимизм. Реально денег осталось у России на 9 месяцев. Еврейская власть в ответе...” *ЗРМ*, <<https://zrm.info/main/88842-jeto-ne-pessimizm-realno-deneg-ostalos-u-rossii-na-9-mesjacev-kto-v-otvete-video.html>>.
- LXXXII. “Простые числа... В чём подвох цифрового рубля. Как вырваться из этой ловушки антихриста.” *ЗРМ*, <<https://zrm.info/main/94199-pros-tye-chisla-v-chem-podvoh-cifrovogo-rublja-kak-vyrvatsja-iz-jetoj-lovushki-antihrista-video.html>>.
- LXXXIII. “2023 год — конец финансовой системы... Слуги дьявола строят царство антихриста без налички.” *ЗРМ*, <<https://zrm.info/main/91087-2023-god-konec-finansovoj-sistemy-slugi-djavola-strojat-carstvo-antihrista-bez-nalichki-video.html>>.
- LXXXIX. “Доказательства... Грядущий эпохальный голод — рукотворный.” *ЗРМ*, <<https://zrm.info/main/89668-dokazatelstva-grjaduschij-jepohalnyj-golod-rukotvornyj-video.html>>.

MACIEJ LABOCHA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-2187>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

WYBRANE SŁOWNIKI PRZEKŁADOWE Z JĘZYKIEM ROSYJSKIM I POLSKIM — ANALIZA ILOŚCIOWA VS. JAKOŚCIOWA

SELECTED TRANSLATION DICTIONARIES WITH RUSSIAN AND POLISH — QUANTITATIVE VS. QUALITATIVE ANALYSIS

The article presents two approaches to evaluating translation dictionaries: quantitative and qualitative. The study demonstrates that evaluating dictionaries should be multidimensional and carried out complementarily. Taking into account various aspects related to macro- or microstructure, objectifies and nuances the evaluation of dictionaries, as presented by the confrontation of the two approaches.

Keywords: lexicography, dictionary, dictionary entry

WSTĘP

Słowniki drukowane, w szczególności przekładowe, wydają się odchodzić z każdym rokiem w przeszłość. Wprawdzie nadal stanowią materiał pomocniczy w dydaktyce, lecz już nie tak istotny jak jeszcze chociażby dekadę czy dwie temu¹. Ich miejsce zajmują nie tylko słowniki online (czy wersje online słowników pierwotnie mających postać drukowaną), ale również takie serwisy jak Glosbe czy ContextReverso², a nade wszystko translatory internetowe (np. DeepL.com³), wy-

¹ Zob. np.: H. Kaczmarek, *Tradycyjny słownik książkowy w kształceniu językowym na poziomie akademickim*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie” 2016, T. XXV, s. 373–384.

² <https://pl.glosbe.com/>, <https://context.reverso.net/> (16.02.2025). Źródła te są zresztą ze względu na swoją popularność wykorzystywane jako materiał dydaktyczny i obiekt badawczy jednocześnie. Zob. np.: J. Sekuła, *Źródła wiedzy tłumacza w przekładzie niemieckiego wyroku sądowego a poprawność translatu*, „Comparative Legilinguistics” 2017, vol. 31, s. 147–165.

³ <https://www.deepl.com/> (16.02.2025). Problematyka tłumaczenia maszynowego i możliwości translacyjnych DeepL w bardzo przystępny sposób zaprezentowane

posażone w wiele funkcji, którymi siłą rzeczy słowniki drukowane nie dysponują i dysponować nie mogą. Wystarczy wspomnieć o możliwości (niejednokrotnie bardzo trafnego) szybkiego doboru nie tylko alternatywnych leksemów czy syntagm ze względów stylistycznych, ale i równie szybkiej korekcie składni w szerokim sensie (zdanie, akapit, wariacja akapitów przy pierwotnej wariacji na poziomie zdania etc.), tłumaczonego tekstu, choć jak dotąd — trzeba to odnotować — ostatecznie decyzja o takim czy innym wyborze pozostaje wciąż — i oczywiście, a także: nie przypadkowo — w gestii użytkownika. Czy zatem analiza rozwiązań leksykograficznych w słownikach drukowanych ma nadal jakikolwiek sens? Stoimy na stanowisku, że tak — analiza taka ma bowiem wartość badawczą w odniesieniu do rozwiązań stosowanych w źródłach przeszłych, ale może również stanowić podstawę do doskonalenia współczesnych/nowoczesnych narzędzi leksykograficznych (już chyba głównie online) i translatorskich (również w postaci cyfrowej), przede wszystkim w aspekcie użyteczności i jakości dostarczanej użytkownikowi informacji językowej: czy to słownikowej (potencjalne rozwiązania), czy to przekładowej (gotowe rozwiązania, mniej lub bardziej trafne), czy też mieszanej (rozwiązania przekładowe uzupełnione o dane leksykograficzne, glosariuszowe, anotacyjne etc.).

W niniejszym artykule podejmujemy dwie kwestie:

Po pierwsze — jest on próbą zestawienia informacji o rejestrowaniu przez trzy wielkie słowniki z językiem rosyjskim i polskim wybranych jednostek wielowyrazowych o charakterze operatorów metatekstowych w aspekcie ilościowym oraz propozycją kilku wskaźników pozwalających na relatywną ewaluację tych słowników w tym względzie. Metodę tę z powodzeniem można zastosować również do ewaluacji słowników online — czy to w kontekście czysto badawczym, czy w celach dydaktycznych⁴.

zostały np. w: Z. Handzel, M. Gajer, *Zastosowanie uczenia głębokiego w tłumaczeniu komputerowym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Informatyki w Krakowie” 2021, z. 17, s. 71–92.

⁴ Problem wagi rejestrowania jednostek wielowyrazowych podejmował np. Wojciech Chlebda, w: W. Chlebda, *Teoria frazeologiczna a nauczanie języka obcego*, „Prace Językoznawcze” 1989, nr 15, s. 101–115, a także w szeregu innych publikacji. Natomiast problem ilości rejestrowanych jednostek podejmuje np. Mirosław Bańko w: M. Bańko, *Za mało czy dość? Dylemat leksykografa w dobie rewolucji informacyjnej (na przykładzie słowników frazeologicznych)*, w: G. Dziamska-Lenart, J. Liberek (red.), *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a praktyką frazeograficzną*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2013, s. 9–16.

Po drugie — na wybranym przykładzie postaramy się zasygnalizować problem jakości rejestrowania jednostek wielowyrazowych w mikrostrukturze słowników w zestawieniu z danymi frekwencyjnymi Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego⁵.

Badane w niniejszym artykule słowniki (a w zasadzie ich rejestry) to:

1) Hessen D., Stypuła R. (red.): *Wielki słownik polsko-rosyjski. A-Ó*. Wyd. VII. Wiedza Powszechna. Warszawa, 2004 (dalej w tekście również jako abreviatura WSPR WP);

2) Hessen D., Stypuła R. (red.): *Wielki słownik polsko-rosyjski. P-Ż*. Wyd. VII. Wiedza Powszechna. Warszawa, 2004 (dalej w tekście również jako abreviatura WSPR WP);

3) *Wielki multimedialny słownik rosyjsko-polski [i] polsko-rosyjski PWN* (wersja na CD). Wydawnictwo Naukowe PWN, Poznań, 2007 (dalej w tekście również jako abreviatura WSPR[i]RP PWN);

4) Chwatow S., Timoszuć M. (red.): *Wielki słownik polsko-rosyjski [i] rosyjsko-polski*. Wydawnictwo REA. Warszawa, 2008 (dalej w tekście również jako abreviatura WSPR[i]RP REA).

W tym miejscu należy zauważyć, że słownik z pozycji trzeciej zgodnie z deklaracją wydawcy na załączonej do płyty CD informacji drukowanej (ale również informacji „wewnątrz” aplikacji) „powstał na podstawie *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego z kluczem polsko-rosyjskim* oraz *Wielkiego słownika polsko-rosyjskiego* pod redakcją prof. Jana Wawrzyńczyka”:

1) Wawrzyńczyć J. (red.): *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*. Wyd. I. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, 2004;

2) Wawrzyńczyć J. (red.): *Wielki słownik polsko-rosyjski*. Wyd. I. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, 2005.

Podsumowując, artykuł składa się z dwóch komplementarnych części. Pierwsza obejmuje dane liczbowe dotyczące rejestrowania jednostki wejściowej (translandu) pod poszczególnymi jej składnikami i liczby rejestrowanych (w artykule hasłowym) jednostek docelowych (translatów/ekwiwalentów). Dane te posłużą do porównania

⁵ Charakterystykę korpusu wraz z podkorpusami Czytelnik znajdzie na stronie <https://ruscorpora.ru/page/corpora-structure> (16.02.2025). Opis najnowszych zmian, jakie w ostatnim czasie zaszły pod wieloma względami w korpusie odnaleźć można w publikacji: С.О. Савчук, Т.А. Архангельский, А.А. Бонч-Осмоловская, О.В. Дони́на, Ю.Н. Кузнецова, О.Н. Ляшевская, Б.В. Орехов, М.В. Подрядчикова, *Национальный корпус русского языка 2.0: новые возможности и перспективы развития*. „Вопросы языкознания” 2024, nr 2, s. 7–34.

fragmentów siatki hasel trzech wspomnianych słowników oraz ich ewaluacji. Druga dotyczy skonfrontowania hierarchii frekwencyjnej badanych jednostek w zasobach korpusowych oraz porównania jej z hierarchią uwzględnioną w badanych słownikach, czyli kolejnością rejestrowania owych jednostek w artykule hasłowym, zaczynając od najczęstszej, a skończywszy na najrzadszej (wg danych korpusowych). Część ta ma na celu szczegółowe zilustrowanie problemu hierarchii jednostek w słownikach, ale również ich doboru i dystrybucji w artykułach hasłowych. Oba podejścia wpisują się zaś w problematykę użyteczności słownika (w tym przede wszystkim adekwatności i przyjazności jako elementów ewaluacji słowników)⁶.

ANALIZA ILOŚCIOWA (OBJAŚNIENIE ZAPISÓW TABELARYCZNYCH I INDEKSACJI)

Zanim zaprezentujemy tabelę zbiorczą oraz jej analizę pod kątem proponowanych współczynników statystycznych, pozwalających na relatywną ocenę ilościową zapisów słownikowych, a co za tym idzie — i samej jakości i użyteczności słowników, wyjaśnimy zastosowaną w owej tabeli indeksację (symbolikę, w tym numeryczną):

1) **Symbol Ø** (w indeksie górnym) oznacza, że jednostka indeksowa siatki hasel (leksem, wyraz) nie została zarejestrowana w siatce hasel słownika, np. zapis *bez² wątpienia^Ø* oznacza, że rzeczownik odczasownikowy *wątpienie* nie został odnotowany w słowniku jako samodzielna jednostka indeksowa, będąca punktem wyjścia do stworzenia artykułu hasłowego — zapis ów wygląda w tabeli następująco:

L.p.	WSPR WP	WSPR[i]RP REA	WSPR[i]RP PWN
4.	bez ² wątpienia^Ø	bez ^Ø wątpienia ³	bez ^Ø wątpienia ³

Tab.1. Przykładowe zestawienie tabelaryczne badanych jednostek wraz z indeksami dla trzech badanych słowników
(wyimek z tabeli zbiorczej z dalszej części artykułu) — indeks górny „Ø”.

2) **Symbole cyfrowe 0, 1, 2 etc.** w indeksie górnym przy jednym ze składników syntagmy oznaczają liczbę ekwiwalentów dla jednostki

⁶ O wartościowaniu opisów leksykograficznych zob.: P. Żmigrodzki, *Słownik — słowo — rzeczywistość. Z problemów leksykografii i metaleksykografii*, Wydawnictwo LEXIS, Kraków, 2008, s. 37–58.

wejściowej, np. w przypadku zapisu *bez² wątpienia^o* pod jednostką indeksową *bez* zarejestrowano dwa translaty dla wielowyrazowca *bez wątpienia*. W przypadku pozostałych słowników w indeksie górnym przy jednostce *bez* widnieje zapis „o” — oznacza to, że jednostka indeksowa została w siatce haseł słownika odnotowana (zarejestrowana), lecz w artykule hasłowym brak docelowego wielowyrazowca. W przypadku jednostek indeksowych *wątpienie* w pozostałych słownikach, nie tylko zostały one zarejestrowane w siatce haseł (jako rzeczowniki odczasownikowe), ale również w artykułach hasłowych zarejestrowano odpowiednie translaty w liczbie wskazanej w indeksie górnym. Por.: tab. 1.1.:

L.p.	WSPR WP	WSPR[i]RP REA	WSPR[i]RP PWN
4.	bez² wątpienia^o	bez^o wątpienia³	bez^o wątpienia³

Tab.1.1.1. Przykładowe zestawienie tabelaryczne badanych jednostek wraz z indeksami dla trzech badanych słowników (wyimek z tabeli zbiorczej z dalszej części artykułu) — indeksy górne cyfrowe: „0”, „1”, „2” etc.

ANALIZA ILOŚCIOWA

(ZESTAWIENIE DANYCH LICZBOWYCH I PROPOZYCJA WSKAŹNIKÓW EWALUACYJNYCH)

W badaniu jako materiał wyjściowy posłużyło dwadzieścia wielowyrazowych jednostek języka polskiego⁷. Porównanie ich występowania w artykułach hasłowych (przy jednostkach hasłowych/indeksowych) wraz z liczbą podawanych translatów prezentuje tabela 2.:

⁷ Wybór jednostek oparty jest na części 4. *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego*, zob.: W. Chlebda (red.), *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski. Zeszyt 4*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, 2009, s. 173–179. W niektórych przypadkach zawartych w tabeli danych braliśmy pod uwagę jednostki z niewielkimi odchyleniami strukturalnymi w stosunku do jednostek wyjściowych, uwzględnialiśmy jednostki podane w nawiasach, a także jednostki podane w przykładach użycia w większych syntagmach, por. wybrane casusy: (1) w przypadku wielowyrazowca *można powiedzieć, że* WSPR rejestruje transland i translat bez spójnika *że*; (2) słownik wydawnictwa REA nie rejestruje jednostki *otwarcie mówiąc*, ale rejestruje formę z czasownikiem w bezokoliczniku (*mówić otwarcie*) wraz z translatem (*говорить прямо*); (3) WSPR[i]RP PWN dla jednostki w *istocie* podaje bezpośrednio 2 ekwiwalenty, jeden jest zaś podany w nawiasie (*no cytmu, в самом деле и в сущности*), ponadto podaje również jednostkę w *istocie rzeczy* wraz z odpowiednikiem *no cytmu дела*; (4) wielowyrazowiec *a przecież* pojawia się w WSPR WP pod jednostką indeksową *przecież* w przykładzie *nikt go się nie spodziewał, a — przyszedł* z tłumaczeniem *никто его не ожидал, а он всё же пришел*.

L.p.	WSPR WP	WSPR[i]RP REA	WSPR[i]RP PWN
1.	a ^o mianowicie ¹	a ¹ mianowicie ¹	a ^o mianowicie ²
2.	a ² przecież ¹	a ^o przecież ^o	a ^o przecież ²
3.	bez ¹ przesady ¹	bez ^o przesady ¹	bez ^o przesady ¹
4.	bez ² wątpienia ^o	bez ^o wątpienia ³	bez ^o wątpienia ³
5.	bez ¹ wyjątku ²	bez ^o wyjątku ¹	bez ^o wyjątku ³
6.	być ¹ może ³	być ¹ może ³	być ^o może ³
7.	jednym ^o słowem ¹	jednym ¹ słowem ¹	jednym ² słowem ²
8.	moim ^o zdaniem ²	moim ^o zdaniem ¹	moim ¹ zdaniem ²
9.	można ¹ powiedzieć ¹ , że ^o	można ¹ powiedzieć ^o , że ^o	można ¹ powiedzieć ^o , że ^o
10.	na ^o szczęście ²	na ^o szczęście ²	na ^o szczęście ³
11.	na ^o wypadek ^o , gdyby ^o	na ^o wypadek ^o , gdyby ^o	na ^o wypadek ¹ gdyby ^o
12.	na ^o znak ¹ tego ^o , że ^o	na ^o znak ^o tego ^o , że ^o	na ^o znak ¹ tego ^o , że ^o
13.	nic ^o innego ¹ , jak ¹	nic ^o innego ^o , jak ^o	nic ¹ innego ¹ , jak ^o
14.	niczego ¹ sobie ^o	niczego ¹ sobie ^o	niczego ³ sobie ^o
15.	nie ^o ma ^o za ^o co ^o	nie ^o ma ^o za ^o co ^o	nie ^o ma ^o za ^o co ^o
16.	nie ^o mów ^o	nie ^o mów ^o	nie ^o mów ²
17.	nie ^o mówiąć ¹ już ^o o ^o	nie ^o mówiąć ^o już ^o o ^o	nie ^o mówiąć ^o już ^o o ^o
18.	nie ^o na ^o <i>czyje</i> siły ^o	nie ^o na ^o <i>czyje</i> siły ^o	nie ^o na ^o <i>czyje</i> siły ³
19.	otwarcie ^o mówiąć ^o	otwarcie ¹ mówiąć ¹	otwarcie ¹ mówiąć ^o
20.	w ² istocie ⁴	w ^o istocie ³	w ^o istocie ⁴

Tab. 2. Rejestrowanie jednostek wyjściowych wraz z ekwiwalentami w artykułach hasłowych dla poszczególnych jednostek indeksowych w badanych słownikach wielkich

Aby ocenić słowniki użytecznościowo w oparciu o zebrane informacje porównanie relewantnych statystycznie danych można by oprzeć na trzech uzupełniających się wskaźnikach:

(1) Liczba jednostek wejściowych (wewnątrz artykułów hasłowych) [w skrócie: LJW] (np. a *mianowicie*, a *przecież* etc.) dla których rejestrowane są ekwiwalenty, przy czym nie ma znaczenia fakt liczby odnotowywanych ekwiwalentów, lecz samo zarejestrowanie ww. jednostek (mogących różnić się nieznaczenie od jednostek z tabeli) z co najmniej jednym ekwiwalentem pod co najmniej jedną jednostką indeksową (w co najmniej jednym artykule hasłowym), por.:

L.p.	WSRP WP	WSPR[i]RP REA	WSPR[i]RP PWN
2.	a ² przecież ¹	a ⁰ przecież ⁰	a ⁰ przecież ²

Tab. 3.1.

W przypadku wskazanym w tab. 3.1. odnotowanie przy choć jednym składniku wielowyrazowca liczby dodatniej w indeksie górnym będzie w naszym badaniu skutkowało przypisaniem wartości „1” w stosunku do ogólnej liczby badanych związków wyrazowych (w tabeli zbiorczej jest ich 20), a mianowicie: dla słownika Wiedzy Powszechnej wartość ta będzie wynosić 1, dla słownika wydawnictwa REA — 0, dla słownika PWN — 1. Dla powyższej tabeli (jedna badana jednostka — a *przecież*) wartości te w stosunku do liczby jednostek w niej wskazanych (jedna jednostka: a *przecież*) wynosiłyby więc odpowiednio: 1/1, 0/1, 1/1. Innymi słowy: np. wartość 1/1 oznacza, że na jedną badaną jednostkę zarejestrowano ją w słowniku co najmniej jeden raz z co najmniej jednym ekwiwalentem.

(2) Ogólna liczba (rejestrowanych) ekwiwalentów (w artykułach hasłowych) [w skrócie: OLE] w stosunku do LJW, czyli łączna liczba uwzględnionych dla danej próby translatów pod każdą z jednostek indeksowych (w każdym z artykułów hasłowych) sumarycznie w stosunku do liczby jednostek wejściowych, por.:

L.p.	WSRP WP	WSPR[i]RP REA	WSPRiRP PWN
7.	jednym ⁰ słowem ¹	jednym ¹ słowem ¹	jednym ² słowem ²

Tab. 3.2.

W przypadku przedstawionym na tab. 3.2. łączną liczbą ekwiwalentów dla jednostki *jednym słowem* w słowniku Wiedzy Powszechnej

jest 1 ekwiwalent, w słowniku wydawnictwa REA — ekwiwalent pojawia się 2 razy, zaś w słowniku PWN — 4 razy. Stosunek łącznej liczby translatów (ekwiwalentów) do translandów (jednostek wejściowych) w oparciu o powyższą tabelę to odpowiednio: 1/1, 2/1, 4/1. Translasy mogą się formalnie dublować w odrębnych artykułach hasłowych pod odpowiednimi jednostkami indeksowymi — pod uwagę brana jest bowiem liczba ich odnotowywania, bez względu na to, czy forma, i która/jaka, bywa powielana.

(3) Liczba jednostek indeksowych [w skrócie: LJI], to liczba jednostek przy których (w artykułach hasłowych) odnotowano badane związki wyrazowe (w dokładnej lub niedokładnej formie) wraz z translatami w stosunku do liczby składników leksykalnych wszystkich wielowyrazowców badanej próby łącznie, por.:

L.p.	WSRP WP	WSPR[i]RP REA	WSPR[i]RP PWN
4.	bez ² wątpienia ⁰	bez ⁰ wątpienia ³	bez ⁰ wątpienia ³

Tab. 3.3.

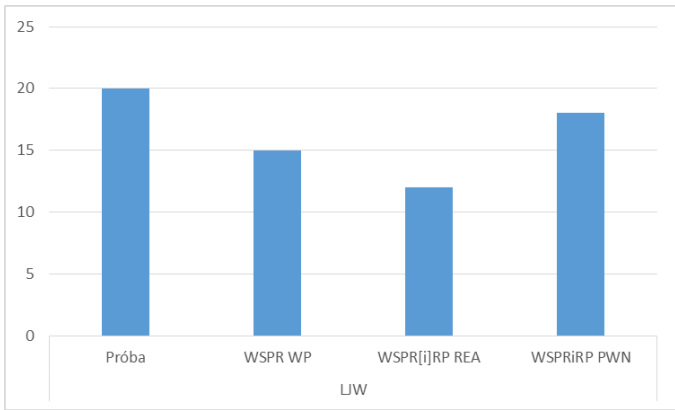
We wskazanym w tab. 3.3. przypadku jakiegokolwiek dodatni indeks liczbowy (nie oznaczony symbolem Ø lub o) oznacza, że wskazana jednostka wielowyrazowa (w niektórych przypadkach jej ekwiwalenty) została odnotowana pod odpowiednią jednostką hasłową. Dla każdego leksemu z indeksem dodatnim przyjmujemy więc wartość „1”, dla leksemów z indeksem Ø lub o — wartość „0”. Dla jednostki *bez wątpienia* w tab. 3.3. będą to następujące relacje liczbowe dla poszczególnych słowników: WSRP WP — 1/2, WSPR[i]RP REA — 1/2, WSPR[i]RP PWN — 1/2.

W tabeli 4. Prezentujemy zbiorczo dane liczbowe dla każdego z ww. wskaźników, przy czym — jak już wspomnieliśmy — wskaźnik pierwszy oznaczamy abreviaturą LJW (liczba jednostek wejściowych wewnątrz artykułów hasłowych), wskaźnik drugi — abreviaturą OLE (ogólna liczba ekwiwalentów), wskaźnik trzeci — abreviaturą LJI (liczba jednostek indeksowych). W każdym przypadku podajemy również wartość procentową wynikającą ze stopnia rejestrowania odpowiednich jednostek w poszczególnych słownikach. Na ryc. 3.1–3.3. dane liczbowe dla każdego ze wskaźników prezentujemy w formie graficznej.

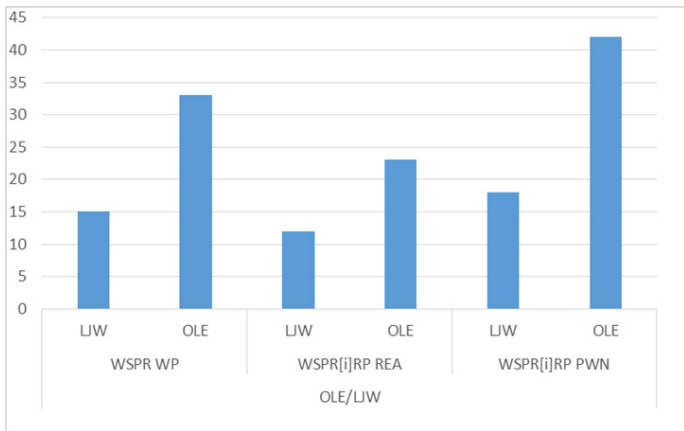
WYBRANE SŁOWNIKI PRZEKŁADOWE...

	WSRP WP	WSPR[i]RP REA	WSPRiRP PWN
Wskaźnik LJW	15 / 20 (75%)	12 / 20 (60%)	18 / 20 (90%)
Wskaźnik OLE/LJW	33 (OLE) / 15 (LJW) (220%)	23 (OLE) / 12 (LJW) (191%)	42 (OLE) / 18 (LJW) (233%)
Wskaźnik LJI	22 / 50 (44%)	16 / 50 (32%)	21 / 50 (42%)

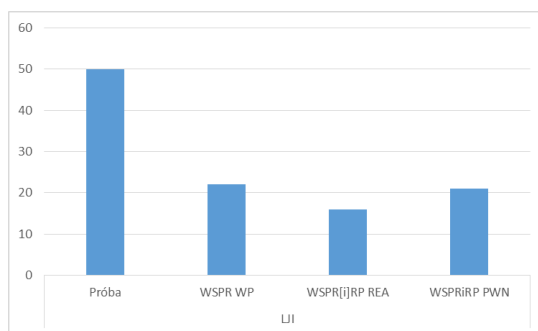
Tab. 4. Zestawienie wskaźników statystycznych reprezentujących stopień rejestrowania badanych jednostek w poszczególnych słownikach

Ryc. 3.1. Graficzna reprezentacja danych liczbowych z tab. 4. dla wskaźnika LJW

Ryc. 3.2. Graficzna reprezentacja danych liczbowych z tab. 4. dla wskaźnika OLE

Ryc. 3.3. Graficzna reprezentacja danych liczbowych z tab. 4. dla wskaźnika LJI

Jak łatwo zauważyć, najwięcej jednostek wejściowych (najwięcej odnotowań) w stosunku do liczby badanych wielowyrazowców (wskaźnik LJW) odnajdziemy w słowniku PWN (18/20; 90%), nieco mniej w słowniku Wiedzy Powszechnej (15/20; 75%), najmniej zaś w słowniku wydawnictwa REA (12/20; 60%). Podobną kolejność uzyskujemy w przypadku wskaźnika OLE/LJW (stosunek ogólnej liczby rejestrowanych ekwiwalentów do liczby jednostek wejściowych), a są to odpowiednio następujące liczby: słownik wydawnictwa PWN — 42/18 (233%), słownik wydawnictwa Wiedza Powszechna — 33/15 (220%), słownik wydawnictwa REA — 23/12 (191%). Nieco inaczej prezentują się dane wskaźnika LJI (liczba jednostek indeksowych, pod którymi rejestrowany jest co najmniej jeden ekwiwalent w stosunku do liczby składników wszystkich badanych wielowyrazowców) — w tym ujęciu słownik Wiedzy Powszechnej i wydawnictwa PWN cechują się niemalże identyczną „skutecznością” — są to odpowiednio wyniki: 22/50 (44%) oraz 21/50 (42%), choć minimalnie lepiej wypada w tym zestawieniu WSPR WP. Widocznie słabsze rezultaty prezentuje słownik wydawnictwa REA: 16/50 (32%).

Podsumowując: w oparciu o wskaźnik LJW oraz OLE/LJW słownikiem najbardziej użytecznym jest słownik PWN, w kategorii LJI przewagą jednej jednostki nad PWN największą użyteczność osiąga słownik Wiedzy Powszechnej, zaś wyniki słownika wydawnictwa REA we wszystkich trzech kategoriach są najniższe.

ANALIZA JAKOŚCIOWA (ZAŁOŻENIA I NARZĘDZIA)

Analiza jakościowa, w przeciwieństwie do ilościowej, a więc danych czysto liczbowych, ma na celu wskazanie jakie jednostki są notowa-

ne w poszczególnych słownikach w jakiej hierarchii, a także przegląd rozwiązań redakcyjnych w zakresie mikrostruktury.

W badaniu jakościowym wychodzimy z założenia, że jednostki powinny być szeregowane frekwencyjnie (od największej do najmniejszej). W celu jej weryfikacji posłużyliśmy się Korpusem podstawowym Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (Основной корпус НКРЯ). Jest to główny subkorpus tego zasobu, zawierający prozę, powstałą od XVIII w. i do chwili obecnej. Współczesne teksty wchodzące w jego skład reprezentują różne gatunki: dramaturgię, literaturę wspomnieniowo-biograficzną, publicystykę prasową, bieżące informacje prasowe, teksty naukowe, popularno-naukowe i dydaktyczne, teksty religijne i religijno-filozoficzne, teksty techniczne, oficjalne i prawne, a także dzienniki i korespondencje⁸. W celu możliwie najwierniejszego odzwierciedlenia proporcji frekwencyjnych właściwych językowi współczesnemu, w korpusowych parametrach poszukiwania poszczególnych jednostek zawężiliśmy okres powstawania tekstów do lat 2000–2025⁹.

Analizę jakościową oparliśmy na przykładzie jednostki *без wątpienia* i jej rejestrowania przez badane słowniki.

ANALIZA JAKOŚCIOWA (CASUS JEDNOSTKI *БЕЗ ВЪТЪПИЕНИЯ* I JEJ EKWIWALENTÓW)

Wielowyzrazowiec *без wątpienia* wraz z ekwiwalentami rejestrowany jest przez każdy z badanych słowników. Łącznie słowniki odnotowują pięć jednostek przekładowych (*без сомнения, несомненно, безусловно, с несомненностью, вне сомнения*), jednak jedynym wspólnym ekwiwalentem dla każdego z nich jest jednowyrazowy translat rosyjski *несомненно* (zob. tab. 5a).

	WSPR WP	WSPR[i]RP REA	WSPRiRP PWN
Badana jednostka	bez ² wątpienia ⁰	bez ⁰ wątpienia ³	bez ⁰ wątpienia ³
Jednostka indeksowa	bez	wątpienie	wątpienie

⁸ <https://ruscorpora.ru/corpus/main> (20.02.2025).

⁹ Określenie odmiennych kryteriów w NKJR mogłoby oczywiście mieć wpływ na zmiany frekwencyjne. Jest to jednak temat na odrębne studium.

Ekwiwalenty i ich hierarchia	без сомнения несомненно	без сомнения несомненно безусловно	несомненно с несомненностью вне сомнения
---	----------------------------	--	--

Tab. 5a. Porównanie notowania translatów jednostki *bez wątpienia*

WSPR WP podaje dwa translaty — *без сомнения* oraz *несомненно*, przy czym odnotowuje je w przeciwieństwie do dwóch pozostałych słowników tylko w artykule hasłowym dla jednostki indeksowej *bez*. WSPR[i]RP REA rejestruje trzy translaty: *без сомнения*, *несомненно* oraz *безусловно*; podobnie trzy jednostki przekładowe podaje WSPR[i]RP PWN — *несомненно*, *с несомненностью*, *вне сомнения* — są one jednak umieszczone jedynie w artykułach hasłowych dla jednostki indeksowej *wątpienie*. W każdym ze słowników zarejestrowano zatem jednostki wyjściowe tylko pod jednym ze składników polskiego wielowyrazowca.

Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *bez* w słowniku Wiedzy Powszechnej zredagowano w następujący sposób (ryc. 4.1 oraz 4.2.):

bez ¹ (в сочет. с мест. **ja** — **beze mnie**) *предлог с*
род. без; в некот. случаях переводится беспред-
ложной конструкцией; bez czapki без шапки; **bez**
końca без конца; **bez potrzeby** без нужды; **bez po-**
wolenia без разрешения; **bez przesady** без преуве-
личения; bez skutku без результата; **bez sprzeciwu**
без возражения; bez wątpienia без сомнения, не-
сомненно; bez wiedzy без ведома; **bez wyjątku** без
исключения; sytuacja bez wyjścia безвыходное по-
ложение; bez względu na coś невзирая на что-л.,
независимо от чего-л.; wyjść z czegoś bez szwanku
выйти невредимым из чего-л.; bez zastrzeżeń без
оговорок; bez zwłoki без промедления, без прово-
лочки; bez żartów без шуток; кроме шуток; **bez**
żenady без стеснения; **nie bez obawy** не без опасе-
ния; nie bez powodu не без причины; **nie bez po-**
wodzenia не без успеха; **nie bez tego** не без того;
wejść bez pukania войти без стука; **wziąć bez zapy-**
tania взять не спросив (без спроса); **powiedzieć coś**
bez zająknięcia сказать что-л. без запинки; **działać**
bez zastanowienia действовать не подумав; ◇ **bez**
liku уйма; **bez mała** без малого, почти; чуть ли не;
bez ogródek, **bez osłonek** без обиняков; прямо; **bez**

Ryc. 4.1. Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *bez*
w *Wielkim słowniku polsko-rosyjskim. A-Ó* Wiedzy Powszechnej (s. 60)

tchu *с.м.* **dech**; **bez ustanku** беспрерывно, без устан-
ли; **nie bez kozery** неспроста

Ryc. 4.2. Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *bez* w *Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*. A-Ó Wiedzy Powszechnej (s. 61) — uzupełnienie Ryc. 4.1

W tym miejscu warto również przytoczyć fragment siatki hasel z powyższego słownika, który napotykaamy poszukując jednostki *wątpienie* (ryc. 4.3.):

wątpiący сомневающийся; недоверчивый
wątpi||ć *несов.* *о czymś, в соу* сомневаться в чём-л.; ~ę, **czy**... сомневаюсь, что..., вряд ли..., сомнительно, чтобы...
wątpliwość||ć *ж.* 1. сомнение *n*; **ponad wszelką** ~ вне всякого сомнения; **podać w** ~ поставить под сомнение; **rozproszyc** ~ci рассеять сомнения; **nie mieć** ~ci не иметь сомнений; **nasuwa się** ~ возникает сомнение; 2. (*problematiczność*) сомнительность; ~ **sukcesu** сомнительность успеха
wątpliw||у сомнительный; ~a **korzyść** сомнительная польза; ~a **przyjemność** сомнительное удовольствие; (to) ~ **zaszczyt (honor)** сомнительная честь

Ryc. 4.3. Fragment siatki hasel w *Wielkim słowniku polsko-rosyjskim*. P-Ż Wiedzy Powszechnej (s. 522)

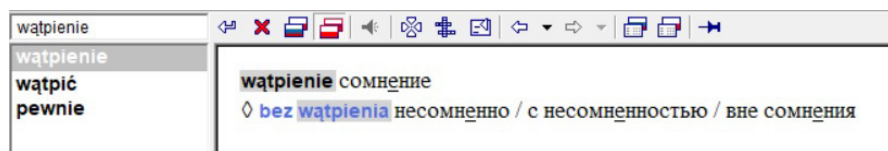
Wprawdzie nie ma w niej poszukiwanego wyrazu hasłowego, natomiast w artykule hasłowym dla jednostki *wątpliwość* odnajdziemy wielowyrzowiec *ponad wszelką wątpliwość* wraz z tłumaczeniem *вне всякого сомнения*. Tu jednak powstaje pytanie, czy użytkownik poszukiwałby badanej jednostki właśnie tam oraz czy uznałby, że zarejestrowany w powyższym artykule hasłowym tłumaczenie jest odpowiedni wobec jednostki *bez wątpienia*.

Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *wątpienie* w słowniku wydawnictwa REA zredagowano następująco (ryc. 5):

wątpienie||ę *ср.* **bez** ~a без сомнения, несом-
ненно, безусловно

Ryc. 5. Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *wątpienie* w *Wielkim słowniku polsko-rosyjskim* [i] *rosyjsko-polskim* wydawnictwa REA

Natomiast w słowniku wydawnictwa PWN dla jednostki indeksowej *wątpienie* artykuł hasłowy zredagowano tak (ryc. 6):

Ryc. 6. Artykuł hasłowy dla jednostki indeksowej *wątpienie* w *Wielkim multimedialnym słowniku rosyjsko-polskim [i] polsko-rosyjskim* wydawnictwa PWN

Wszystkie wskazane jednostki odnotowywane są w Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego, a oto kilka ich poświadczeń:

- (1) Роль в этом фильме, **безусловно**, можно внести в актив Леонардо.
- (2) Низкий поклон всем тем, кто погиб и, **несомненно**, тем, кто выжил на полях сражений — об их подвиге снято немало хороших фильмов!
- (3) Такое необычное растение, **без сомнения**, украсит альпинарий.
- (4) **Вне сомнения**, автору полезно предварительно проделать самому все то, что он рекомендует другим.
- (5) Новые товары появляются чуть ли не каждый день. Новинки эти **с несомненностью** кто-то производит. Так же **несомненно**, что их кто-то придумывает¹⁰.

Frekwencję uzyskaną w Korpusie ogólnym (2000–2025) Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego prezentuje tab. 5b:

L.p.	NKJR (Основной корпус: 2000–2025)		WSPR WP	WSPR[i] RP REA	WSPRiRP PWN
	Hierarchia	Frekwencja ¹¹	Hierarchia	Hierarchia	Hierarchia
1.	безусловно	4041	без сомнения	без сомнения	несомненно
2.	несомненно	2436	несомненно	несомненно	с несомненностью

¹⁰ <https://ruscorpora.ru/> (16.02.2025). Tu warto odnotować, że identyczną hierarchię (przy odmiennych danych liczbowych) badanych jednostek otrzymaliśmy w wynikach Korpusu prasowego mediów centralnych NKJR (Газетный корпус — Центральные СМИ), obejmującego teksty prasowe od 1983 do 2021 r. Charakterystyka podkorpusu: <https://ruscorpora.ru/corpus/paper> (20.02.2025).

¹¹ <https://ruscorpora.ru/> (16.02.2025).

3.	без сомнения	607		безусловно	вне сомнения
4.	вне сомнения	43			
5.	с несомненностью	17			

Tab. 5b. Porównanie frekwencji translatów rosyjskich jednostki *bez wątpienia* w podkorpusie NKJR z hierarchią uwzględnioną w słownikach

Zważywszy na uszeregowanie frekwencyjne wynikające z danych korpusowych, a także relatywnie wysoką frekwencję jednostek *безусловно*, *несомненно* oraz *без сомнения* i bardzo niską jednostek *вне сомнения* i *с несомненностью*, można by zakładać, że co najmniej trzy pierwsze powinny znaleźć się w słownikach wielkich. Tymczasem pozycja hierarchiczna pokrywa się tylko w przypadku leksemu *несомненно* w rejestrze słowników Wiedzy Powszechnej oraz wydawnictwa REA, a wszystkie trzy jednostki odnotowuje jedynie ten ostatni. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, choć w negatywnym sensie, że słownik PWN rejestruje tylko jeden translát o wysokiej frekwencji (*несомненно*), podczas gdy uwzględnione w nim dwa pozostałe (*с несомненностью* oraz *вне сомнения*) według danych korpusowych wydają się jednostkami stosunkowo rzadkimi, jeśli nie marginalnymi. Podsumowując: na pięć możliwych jednostek przekładowych ogółem i trzy jednostki o najwyższej frekwencji, owe trzy jednostki rejestruje tylko jeden słownik „wielki” (!). Na podstawie przedstawionych artykułów hasłowych (ryc. 4.1–6) możemy zaś wysnuć wnioski, że zarejestrowanie translátów pod jednostką indeksową, która ogranicza potencjalną ich liczbę, wpływa na czytelność artykułów hasłowych oraz że rejestrowanie — w tym przypadku — wielowyrazowca *bez wątpienia* pod drugim z jego składników jest w tym kontekście rozwiązaniem redakcyjnym istotnie wpływającym na przyjazność i użyteczność mikrostruktury słownika.

PODSUMOWANIE

W artykule staraliśmy się m.in. wskazać proponowany mechanizm ewaluacji rozwiązań słownikarskich oraz ocenić dotychczasowe metody konstruowania artykułów hasłowych w aspekcie jednostek wielowyrazowych jako jednostek z jednej strony wspomagających opis wyrazów hasłowych (pojedynczych leksemów wraz z ich właściwo-

ściami i potencjałem kolokacyjno-syntagmatycznym), ale również jednostek niejako samodzielnych.

Jest to badanie, które w skali pełnej siatki haseł można uznać jedynie za pewne studium przypadku i niereprezentatywne dla badanych słowników jako kompletnych dzieł. Pokazuje ono jednak różnice, podobieństwa lub też wariantywność rozwiązań stosowanych w każdym ze słowników. Pozwala ponadto na wskazanie, który ze słowników można uznać za najbardziej użyteczny w odniesieniu do rejestrowania tego typu jednostek, choć nie bez zastrzeżeń.

Analiza ilościowa (wskaźnikowa) zaproponowana w tym rozdziale oparta jest o wiele jednostek wejściowych, jednak zawartość słowników traktowaliśmy z pewnym marginesem, pozwalającym kwalifikować pozytywnie jednostki o charakterze synonimicznym (w tym ekwiwalenty jednowyrazowe), o zbliżonej konstrukcji lub jednostki niepełne, wymagające jedynie nieznacznych modyfikacji, których użytkownik mógłby dokonać. Dzięki tego typu analizie mamy jednak do czynienia z danymi, które bez szczegółowej analizy zapisów poszczególnych artykułów hasłowych opartej o weryfikację korpusową pozostają danymi niepełnymi i mogącymi kreślić fałszywy obraz dzieła leksykograficznego. Analiza jakościowa (w tym oparta na danych korpusowych) pozwala natomiast uwiarygodnić rozwiązania słownikowe, a także uszeregować ekwiwalenty w obrębie artykułu hasłowego. Badanie pokazuje, że ewaluacja słowników powinna być dokonywana wieloaspektowo, a analizy należy prowadzić komplementarnie. Branie pod uwagę różnych aspektów, związanych z makro- czy mikrostrukturą obiektywizuje i niuansuje ocenę słowników, co zostało dokonane poprzez zestawienie podejścia ilościowego i jakościowego nawet w tak niewielkim zakresie, jaki został zaprezentowany w niniejszym artykule

REFERENCES

- Bańko, Mirosław. "Za mało czy dość? Dylemat leksykografa w dobie rewolucji informacyjnej (na przykładzie słowników frazeologicznych)." *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a praktyką frazeograficzną*. Dziamska-Lenart, Gabriela and Liberek, Jarosław (eds.). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2013: 9–16.
- Chlebda, Wojciech (ed.). *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski. Zeszyt 4*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2009.
- Chlebda, Wojciech. "Teoria frazeologiczna a nauczanie języka obcego." *Prace Językoznawcze*, 1989, no. 15: 101–115.

WYBRANE SŁOWNIKI PRZEKŁADOWE...

- Chwatow, Sergiusz and Timoszuk, Mikołaj (eds.). *Wielki słownik polsko-rosyjski [i] rosyjsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo REA, 2008.
- Handzel, Zbigniew, Gajer, Mirosław. "Zastosowanie uczenia głębokiego w tłumaczeniu komputerowym." *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Informatyki w Krakowie*, 2021, no. 17: 71–92.
- Hessen, Dymitr and Stypuła, Ryszard (eds.). *Wielki słownik polsko-rosyjski. A-Ó*. Wyd. VII. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2004.
- Hessen, Dymitr and Stypuła, Ryszard (eds.). *Wielki słownik polsko-rosyjski. P-Ż*. Wyd. VII. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2004.
- Kaczmarek, Hanna. "Tradycyjny słownik książkowy w kształceniu językowym na poziomie akademickim." *Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie*, 2016, no. XXV: 373–384.
- Sekuła, Justyna. "Źródła wiedzy tłumacza w przekładzie niemieckiego wyroku sądowego a poprawność translatu." *Comparative Legilinguistics*, 2017, no. 31: 147–165.
- Wawrzyńczyk, Jan (ed.). *Wielki multimedialny słownik rosyjsko-polski [i] polsko-rosyjski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Żmigrodzki, Piotr. *Słownik — słowo — rzeczywistość. Z problemów leksykografii i metaleksykografii*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS. 2008.
- Савчук, Светлана Олеговна, et. at. "Национальный корпус русского языка 2.0: новые возможности и перспективы развития." *Вопросы языкознания*, 2024, no. 2: 7–34.

ONLINE (RE)SOURCES

<<https://ruscorpora.ru/>>.

JUSTYNA TYMIENIECKA-SUCHANEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8709-9116>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

GORICHEVA TOWARDS THE CONTEMPORARY WORLD OF THE 20TH CENTURY

Tatiana Goriczewa, *Prawosławie a postmodernizm*,
trans. G. Ojcewicz, Wydawnictwo GregArt, Szczytno 2023, pp. 155.

Tatiana Goricheva (b. 1943),¹ a contemporary Russian eco-theologian and philosopher, is very concerned about the image of the modern world and the technocratic direction in which humanity is heading. The expression of this anxiety is not only her book *Христианство и современный мир* (1996), but also the earlier one titled *Православие и постмодернизм* (1991, Pol. *Prawosławie a postmodernizm*,² Eng. Orthodoxy and Postmodernism), to which the chapter *Христианство и постмодернизм* (Christianity and Postmodernism), taken from the work entitled *Дочери Иова. Христианство и феминизм* (1992, Daughters of Job. Christianity and Feminism), is a kind of pendant. It is noteworthy that Polish translations of both books mentioned above appeared two years ago made by Polish specialist in Russian Studies and translator Grzegorz Ojcewicz, who had earlier translated Goriche-

¹ The figure of Tatiana Goricheva, who is not widely known even within the Polish community of Russian studies scholars, is introduced by Grzegorz Ojcewicz in one of his articles. See: *Wokół dziennika podróży ekoteologicznej Tatiany Goriczewej. „Człowiek ustawicznie szuka szczęścia”*, „Studia Rossica Gedanensia” 2022, No. 9, pp. 55–60.

² T. Goriczewa, *Prawosławie a postmodernizm*, trans. G. Ojcewicz, GregArt Publishing, Szczytno 2023. All subsequent quotations are from this edition (page numbers are given in parentheses in the text). All translations are mine unless otherwise stated — J.T.-S.

va's essays *Святые животные* (1992, Pol. *Święte zwierzęta*,³ Eng. Holy Animals).

A characteristic feature of Goricheva's eclectic thought merging the reflection on philosophy, religion and culture. Her thinking about modernity is the juxtaposition of various currents of thought with Christianity (especially Orthodox Christianity), as evidenced by the very titles of her books. The trilogy — *Православие и постмодернизм* (Orthodoxy and Postmodernism), *Дочери Иова* (Daughters of Job) and *Святые животные* (Holy Animals) — should be considered the most representative texts of Goricheva's eclectic philosophical thought.

The monograph *Православие и постмодернизм* (Eng. Orthodoxy and Postmodernism) *Orthodoxy and Modernism*, as Jarosław Moskałyk rightly states, “provides the reader with a completely dialectical vision of human reality and the world.”⁴ It is difficult to disagree with the statement of Vladimir Ryzhkov, who emphasises that Goricheva's book was

written in an expressive, dynamic language and will be of interest to anyone who observes the evolution of contemporary culture. It must only be remembered that the meeting with meaning, as the Russian philosopher and historian warns, takes place on a meta-level. Quotations occur as objects of deconstruction.⁵

He is echoed by the translator, who emphasises that the work *Orthodoxy and Modernism* will benefit the most the reader versed in literary and cultural contexts, i.e. “at least moderately familiar with world culture from ancient times to the 21st century”.⁶

Православие и постмодернизм (Eng. Orthodoxy and Postmodernism) is a collection of eight essays, arranged thematically (not chronologically), which the author wrote in the years 1985–1988 while living in France and Germany in forced emigration. The book is a modest philosophical-religious work devoted to reflections on “two

³ T. Goriczewa, *Święte zwierzęta*, transl. G. Ojcewicz, Wydawnictwo GregArt, Szczytno 2022. See: J. Tymieniecka-Suchanek, *Święte zwierzęta bez zwierząt? Recenzja książki Tatiany Goriczewej „Święte zwierzęta”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, no. 2 (186), pp. 235–248.

⁴ J. Moskałyk, *Posłowie*, in: T. Goriczewa, *Prawosławie a postmodernizm...*, p. 139.

⁵ W. Ryżkow, *Od redaktora*, in: T. Goriczewa, *Prawosławie a postmodernizm...*, p. 19.

⁶ G. Ojcewicz, „Prawo jest silne tylko dzięki dobroci, rozum—szaleństwu, piękno — jurodstwu”, czyli słowo od tłumacza, in: T. Goriczewa, *Prawosławie a postmodernizm...*, p. 11.

powerful cultural blocks.”⁷ Although the title promises more than its content Grzegorz Ojcewicz rightly points out that Goricheva did not set herself the encyclopaedic task of summarising all our knowledge about Orthodoxy and postmodernism in her study. Instead, the scholar accurately interprets the important additional meanings in Goricheva’s monograph that resonate at the intersection of the Orthodox and postmodernism. It is about skilfully noticing a strong energy field, in which “the most important issues appeared not so much for the religious movement or intellectual ferment [...], but the most important issues for the narrator herself”⁸ and these should be paid attention to during the reading. It is worth noticing that Goricheva’s attitude to postmodernism is ambivalent because she sees both its positive and negative aspects, (the former centered around creative concepts while the latter—around dangerous ideas entering the life of Christians). It can also be noted that the philosopher treats postmodernism quite selectively and subjectively because she defines this current of thought only by referring to Slavoj Žižek (see p. 122) to share his critical reflection, later expounded in *Дочери Иова* (Eng. *Daughters of Job*) that “Christianity can answer the current problems of the same last era, which many call the era of postmodernism.”⁹ This somewhat simplified understanding of postmodernism explains why, in Goricheva’s view, the very name and definition of the present times are not significant. It can also be noted that the philosopher treats postmodernism rather selectively and subjectively, as she defines this intellectual trend exclusively through the words of Slavoj Žižek (see p. 122), only to share an important reflection in her later book, *The Daughters of Job*, that “it is Christianity that can respond to the current problems of this same last era, which many call the era of postmodernism.”¹⁰

The book *Православие и постмодернизм* (Eng. *Orthodoxy and Postmodernism*) consists of eight chapters: *The Sacred Without God; Secularized Hell; An-Archaeology of Laughter; The Ridiculousness of the Overburdened Father; Cynicism, Holy Foolishness, and Sanctity; The Christian Fool in the Age of Apophaticism; “Do Not Cast Me Away From Before Your Face”* and *Returning to the letters of*

⁷ Ibid., p. 7.

⁸ Ibid.

⁹ T. Goriczewa, *Córki Hioba. Chrześcijaństwo a feminizm*, transl. G. Ojcewicz, Wydawnictwo Greg Art, Szczytno 2023, p. 58.

¹⁰ Ibid., p. 9.

spiritual elders. In the Polish edition, each of them is divided into several subsections. Since these subsections are visible in the table of contents, the reader can understand the content of individual parts of the publication at spot.

The examination of the content of Goricheva's book reveals that in the first chapter, *The Sacred Without God*, the author refers to the contemporary world as an era of disappearances. She observes that the European world is becoming increasingly provincial, despite the "acceleration" and urbanisation while the disappearance of holiness causes cities to lose their former role of spiritual centres. Goricheva notes that "homo religious" once lived in the centre. In the past, establishing a settlement was accompanied with a search for cross-roads, for a place that opened up cosmic perspectives and allowed human life to take root in a divine order. The example of this pagan custom proves that the philosopher usually recalls what serves her vision and understanding of the world. Goricheva refers to the religious tradition (like the story of the icon of St. George on Athos) and the symbolism of sacred places such as the burning bush. She points out that the modern world, overwhelmed by speed and technology, becomes homogeneous, dull, grey, and devoid of sacrum. Space ceases to exist as a spiritual experience and is measured only by the time it takes to cross it, e.g. "from the post office to the supermarket — ten minutes" (p. 21). In this way, the ability to perceive the world as a living and holy whole is lost. Goricheva sees the paradoxes of direct and averaged human contacts. In a world dominated by the media, telephone and communication technologies, it becomes impossible to "stand on the sidelines." The philosopher refers to Paul Virilio, describing the modern city as a space of simultaneity, where everything happens simultaneously, but without a real encounter. The city becomes the intersection of communication, not the space of relations. The author notes that despite this network of connections, people do not meet together and their relationships remain shallow. The look at the screen replaces the look in the eyes. People long for an encounter with the other and God without intermediaries (technological carriers), for a meaningful "here and now": they want to become a microcosm, participate in God-humanity, and strive for holiness. Although the world continues to move toward destruction, voices calling for creating a new cosmos are increasingly being heard, voices calling for "New Middle Ages," as in the thought of Nikolai Berdyaev, who observed that technology and money create phantoms of reality. Ac-

cording to Goricheva, today we went even further: from reality (stock exchange, banks), we went to hyperrealities — illusionary realities that do not meet man's spiritual needs. Materialism has ceased to be convincing, and the rational world seems ritualistic and ritualised. Because of this, holiness returns and what was recently considered secular is described in religious language. Goricheva recalls here the thoughts of Roland Barthes and Jean Baudrillard about the "liturgy of objects," the sacredness of supermarkets and the rituals of everyday life. Then, she asks why modern atheistic thought has become interested in holiness. The contemporary world is like a dream since all values have been abandoned and their restoration is possible only by finding God as the highest value. The author predicts the end of the rationalist subject, discussing the crisis of modern philosophy that idealised the rationalist subject for centuries.

Goricheva is most critical of modern technology, which she sees as having a magical and ritualistic character. She refers to Berdyaev, who wrote about it in the *New Middle Ages*, and to Virilio, who emphasises that every technical discovery carries a seed of disaster: the invention of railway is simultaneously the invention of railway disaster. The philosopher juxtaposes the atom from Chernobyl to a molecule of the Eucharist: one can destroy the world, the other can save it. It is because disasters today have a purifying function, like the wrath of the gods. Modernity, although polluting the Earth, can, through a radical threat, trigger the process of moral purification. According to Goricheva, catastrophe restores a person's relationship with existence, even if it occurs dramatically and destructively—the irrationality of the modern world forces new existential strategies. She claims that holiness is always associated with hierarchy and qualitative order. Examples of hierarchy are: Jacob's ladder, ascetic prayer, and obedience in the Orthodox Church; democratic relations make sense only within the Holy Trinity. The author emphasises that the sacred hierarchy is entirely different from human subordination – organic, meaningful and integrated. In a society deprived of the Church in its most profound sense, magic takes the place of the sacred. In pagan culture, magic was a sacred sphere and enabled contact with deities. Advertising companies and media promoting consumption use magical formulas such as "black magic," "magic water," or "absolutely original" as the slogans of everyday products. Motorcyclists, dressed in armour, resemble medieval knights. The urban space becomes an arena of magical staging. Pieces of garbage and tickets can function

as holy relics. This situation also has a positive aspect: the Church, devoid of social significance and power, is likely to be reborn in kenosis. A mysterious man who demands nothing from God, who simply enjoys His existence, can reappear in the spiritual space. The author points out that the modern world is inhabited by “artificial man” — machines and computers. Computers are becoming new “idols” to be deified or destroyed. This motif fits into the old myths about the Golem and Frankenstein i.e. the legends about the creation who escapes the control of its master. According to Goricheva, in this way, man takes the place of God or signs a pact with the devil; instead of enlightenment, the enslavement by occult forces takes place. Holiness, unlike magic, does not impose power, but enters into a delicate and personal relationship. Goriczewa analyses the contemporary fascination with initiation as an attempt to overcome spiritual deadness. In a world where “nothing happens,” every change—travel, love, creativity—begins to be treated as a ritual, a potential “ontological mutation,” capable of giving meaning to bland life. She notes that initiation is a response to the lack of real, existential experiences: contact with reality becomes so rare that each confrontation with pain, love or history takes on a ritual dimension. Goricheva connects the interest in holiness and magic with social changes. The contradiction between the coercion of work and the tyranny of private life tears the life of today’s man and ideologies—from Marxism to feminism—are no longer able to reconcile this contradiction. Therefore, rituals and myths replace party programs and slogans and a world of fantasies and myths becomes an ersatz of true meetings while magical spells—of ideology. In this context, Goricheva analyses the thought of René Girard, who believed that the foundation of any culture is violence and sacrifice. According to him, society creates hierarchies to avoid the chaos caused by competition for desired objects. When the tension becomes too great, a “scapegoat” must be found—someone whose elimination is expected to bring purification and peace. Such sacrifice is sanctified, and from it a new culture is born. Goricheva admits that the saint as the creator of new culture is Girard’s accurate intuition, but rejects the identification of holiness with violence. Girard’s thought develops Nietzsche’s concept of “memory rooted in suffering and blood.” As Goricheva shows, philosophy still is based on the belief that there is no good, without evil and the contrast between them is necessary to recognise values; however, Emmanuel Levinas aptly notes that such dialectic trivialises good and makes it

interchangeable with evil, which leads to a situation where categories of good and evil can be invalidated. At the end of the chapter Goricheva describes contemporary forms of sacredness in art, culture and literature.

In the second chapter, *Secularised Hell*, Goricheva presents, among other things, a new act of the spiritual crisis—not a time of struggle against God or open rebellion, but a moment in which even the sources of negation have been exhausted yet the life goes on. Unhappiness is not the same as suffering — it is its opposite. Suffering can be connected with God, bring meaning, and have a penitential or sacrificial dimension. On the other hand, unhappiness lacks temporal dimension and related dynamics. Not anchored to the past, present or future, it neither leads to any transformation nor provides contact with God. It leads to complete loneliness and isolation. Goricheva recalls the linguistic distinction: happiness is associated with participation, community, and meeting, while unhappiness is a lack of involvement and isolation. She describes contemporary reality as a world of semi-living people who do not survive the community, are not inscribed in history, do not look at themselves, and do not admire themselves. She quotes St. Macarius the Great who told that people are tied to each other with their backs in hell. Hell is a separation from God and other people (stariet Silvanus), impossibility to love (Dostoyevsky). Such unhappiness affects many real characters similar to the fictional Rodion Raskolnikov from *Crime and Punishment*, detached from the community, immersed in spiritual schizophrenia.

Goricheva recalls the concept of Emil Cioran, according to which hell is a separation from the natural rhythms of life. It is devoid of life and death, and full of dying trees, lakes and other elements associated with nature, which symbolises the dominance of mechanisation and artificiality. The author also recalls the vision of St. Nil Mirotochiv, who predicted the catastrophic consequences of the end times: drying up of rivers and extinction of fauna and flora. Hell has traditionally been associated with the underground, as in Dante's poem, and this image has survived, but its new forms are more frightening: horizontal, everyday-like, without fire and drama. Goricheva also refers to Hieronim Bosch, who depicted hell as cold and devoid of flames and joy — people she describes are strangers to each other; they hold themselves aloof and are grotesquely lonely. Institutions are inhuman, parasitic entities, and relationships between people — purely instrumental. Mechanism and thoughtlessness replace free-

dom and everyone becomes an automaton deprived of any choice. In this perspective, “do what you like” becomes the surest route to slavery. The author quotes the thought of Walter Benjamin according to which progress can only be understood as the progress of a disaster. Modernity should be interrupted since a new structure can be built only on its ruins. After the experiences of Auschwitz, Hiroshima and the Gulag it is no longer possible to talk about history and philosophy as before. These events brought hell to earth, made life apocalyptic.

Goricheva points out that reality today has been replaced by “transparency” without a soul. Gilles Lipovetsky and Richard Sennett describe contemporary open space office, with constant mutual supervision that kills authentic relationships. People become silent although at the same time they are constantly talking — there are too many words but no content. The narcissism of modern man does not know love or passion, does not know silence, does not know encounter. Hellish transparency is cold, soulless and parasitic, unlike a sacral transparency of stained-glass icons. Love is the only way out because it requires presence, sacrifice and growth. Spiritual reality is growth; stagnation means death. As St. Paul writes, personality develops only through love and development: the growth of the body for the building of itself in love. A world that doesn’t grow becomes hyperreal and dead. Hyperreality is a false life, a dead perfection especially pronounced in the West, but present everywhere. The author analyses symbolic figures of hell in literature: the castle in Kafka, the hunter Gracchus, and Nikolai Stavrogin from *The Devils*. Movement around the vicious circle without the ability to enter, absurdity and unfoundedness become hell. Sin exists in and outside man because man loses confidence in himself, cuts off the roots, and becomes impersonal. Goricheva concludes the chapter by reflecting on the possibility of a paradise-like awakening. Where hell gives way, paradise works. Nature, the liturgy of the forest, the Eucharistic symbols of water, fire and earth – these are the traces of paradise, which is reborn through suffering. Culture and creativity become a refuge, a space of meaning and spiritual nourishment. Even everyday objects like bread, water or silence take on a sacred meaning. Modern culture can be barbaric, but it reveals divine order where it survives. Today, interest in the icon, the saints, and the Mother of God returns. It is She — gentle but all-powerful — who protects this apocalyptic time. Her Face, full of tears and victories, shapes our era.

In the next chapter, *An-Archaeology of Laughter*, the author analyses the contemporary crisis of Western man due to the repression of their vital, spiritual and bodily energy. According to this vision, modern man is a product of consumer society, devoid of spiritual channels connecting the soul with the body and God. The Freudian “me” appears as a neurotic armour protecting against pain but also against life. It points to a fundamental change of perspective that has taken place since the Renaissance, that is a shift from humility and participation in the divine order towards individualism. Today’s apocalyptic era, dominated by technology, has lost the ability to distinguish between the real and the imagined. The world became grotesque, devoid of risk and transcendence. The logic of totality, derived from nuclear physics and psychosomatic sciences, no longer knows causality; everything becomes one whole. An-archaeology rejects the return to “arche,” i.e. to rational sources as spiritual knowledge is born via survival and not through analysis. The goal becomes participatory, full and spiritual knowledge, culminating in the Eucharist — complete union with God. In the apocalyptic world, laughter is not just a reaction, but a spiritual event, an explosion beyond humour or irony. Laughter transcending suffering is an act of liberation and repentance, revealing the divine presence. It is a force capable of breaking through the neurotic armour of modernity. Real laughter does not last long; its catastrophic nature is associated with transience and the destruction of hierarchy. As a spiritual phenomenon, laughter expresses divine freedom and anarchy — the rejection of gravity, history and rational narrative. Laughter becomes a metaphysical act here since it rejects the dialectic and logic of contradictions that only simulate spiritual tensions. Dialectic, in need of rebels and negative heroes, appears to be parasitic and dead. Laughter, unlike her, embraces the whole of existence without the need for argumentation. God’s freedom, his “uselessness,” becomes a model for the human experience of absolute joy. Laughter transcends the distinction between the inner and the outer, between the body and the spirit. Although “idiotic,” everything has its reality and power. Unlike Vladimir Solovyov’s universalist synthesis, laughter defends non-abstract simplicity and individual sovereignty. Laughter shows emptiness as an essential aspect of the whole — it does not deny, but embraces what is useless, inexplicable and accidental. In the apophatic tradition it belongs to, laughter exposes the illusory nature of fullness, meanings and plans. It is a revelation of vanity and at the same time a trace of

a different and hidden fullness. Laughter does not serve humiliation. On the contrary, it exalts the other, confirms his dignity and freedom. Death as an omnipresent and inevitable state is taken up by laughter, which allows it to be captured, experienced and annulled. We laugh because we are always outside — “everywhere, and always we are nowhere” (p. 76).

In the fourth chapter, *The Ridiculousness of Overburdened Father* Goricheva takes up the problem of modern Western civilisation, which formally recognises itself as Christian, dominated by three forces: moralism, family worship and utility. The father in this structure becomes the personification of the entire system of social norms. Such a model of authority, devoid of divine roots, becomes grotesque, ridiculous—as Jacques Lacan described it in the concept of “the ridiculousness of an overburdened father” (p. 77). Only transcendence and divine authority can “relieve” human power. Meanwhile, most modern Christians try to restore the world of bourgeois values—family, moral correctness, utility—without noticing that it is this model that distorts the Gospel. Morality without transcendence becomes violence. Although at the opposite poles of the spectrum, Kant and de Sade achieved similar results identifying morality with suffering. Such an approach results in slavery, hypocrisy, and perversion. Christianity is completely perverted by moralism since true spiritual life is not based on a “moral law” but on its overcoming by goodness, madness (in the spiritual sense) and yourodstvo. Yurodivy, who replaces faith with law and imperatives, remains in the dead end of ethical automatism. There is no concept of “morality” in the Gospel itself. God is apophatic about what is “good”—what counts is mercy, forgiveness and encounter, not norms and principles. The sinner, the publican, and the prodigal son are closer to God than the Pharisee. The greatest sin is not deed, but despair—the loss of hope and forgiveness. Authentic perfection is not moral infallibility, but encounter and co-being. The Christian personality is the creativity and presence of the Face, an unmasked routine of norms. In the USSR, socialist moralism was no less oppressive than religious. It tried to impose ethics without metaphysical foundations but did not eradicate traditional Christian morality, which was still “smuggling”—although often without an explicit religious declaration. In contrast to the Western tradition, Russian spiritual tradition opposes holiness and moralism. In the latter, the creative and the destructive are much closer to each other. Inaction, the flight from will and responsibility, can be a spiritual downfall and

the beginning of spiritual growth. Emptiness and impotence can become the place of God's descent.

In the chapter *Cynicism, Holy Foolishness, and Sanctity*, Goricheva continues her reflections on the present, described as the era of post-nihilism. In her opinion, it is more lost, cynical and hopeless than classical nihilism. Cynicism has become a central problem of philosophical thinking and social life, supplanting utopias and ideals. The philosopher refers to the thought of Peter Sloterdijk: a cynic is a man of "enlightened unhappy consciousness" who does not believe in ideologies or their criticism. A similar cynicism also occurred in the Soviet Union, where many facets of social conformism were masked by indifference and contempt towards power and ideology, but that indifference and contempt were also pointed against the resistance to the same power and ideology. Such a cynic is paralysed by fear and loss of moral certainty. Cynicism means the highest degree of inner enslavement. Holiness is the opposite of cynicism: full of fertility, surprise, wonder and the Holy Spirit. Through God and His action, holiness transforms the world. *Yurodstvo*, as an extreme form of holiness, is an example of the action of the Spirit, which is sometimes perceived as madness, as in the case of Jesus or the apostles. In the face of the death of reason and the fall of utopia, holiness can become the only new way, radical, creative, and capable of profound transformation. Its "madness" does not consist in escaping but in novelty that does not need originality. In the Soviet Union, Goricheva argues, schizophrenia had become a metaphor for freedom and otherness. People considered that "nuts" represented subtlety, depth and incompatibility with the system. According to Gilles Deleuze and Félix Guattari, the person with schizophrenia becomes a revolutionary type who decodes all social codes and rules. The world of the "microphysics" of schizophrenia is a world of freedom and resistance to the system, as in Soviet bohemianism, which idealised the "sick" as rebels against enslavement. In the USSR, many "played" madmen, using *yurodstvo* as a strategy for survival. Pretending madness becomes a form of compromise, an escape from responsibility. This ironic, seeming *yurodstvo* often serves only to defend against the world – it is not a service or a spiritual struggle. Humour becomes a weapon against social terror without inner freedom and grace. True *yurodstvo* is an act of holiness – radical, offensive, prophetic. The *yurodivy* provokes the world to aggression to expose its evil and transform it. It operates on the borderline of profanation, gro-

tesque and divine revelation. The history of the Yurodivies — from St. Andrew after the Moscow “madmen” of the twentieth century — is a constant unmasking of hypocrisy, including religious hypocrisy. Their life, often extremely physical, impure, and illogical, becomes an icon of spiritual power and eschatological presence. Unlike cynics, the yurodivy are completely obedient to the will of God and the Orthodox Church. Cynicism remains within the sphere of the earthly world, while the presence and activity of yurodivy opens up the perspective of the Kingdom of God.

In the sixth chapter, *The Christian Fool in the Age of Apophaticism*, Goricheva argues that Christianity is marked by an exceptionally dramatic split between reality and the ideal. This tragedy lies in the fact that it was ordinary people who crucified God. Over the centuries, it was they who became a typical “Christian,” distancing humanity from God. In the history of Christianity, the prophets and yurodivy undertook breaking through appearances and revealing the truth, often through laughter and humility. The figure of the “holy fool” opposes the classic hero: he is elusive, independent of artistic representation, and his holiness is accessible only through spiritual experience. Examples of such humility are the first saints of Ruthenia, Boris and Gleb—their passivity and suffering without resistance formed a paradoxical foundation of holiness. Goricheva explains that apophaticism, negative theology, consists in knowing God through denial, rejection of all concepts, until entering the darkness of Divine ignorance. Its tradition is marked by Pseudo-Dionysius the Areopagite, Gregory of Nyssa, and John of the Cross in the West. What is brightest becomes the most inaccessible to man. Apophaticism is also present in the Western philosophy and finds a new form in post-modernism today (pp. 115–117).

In the seventh chapter, *“Do not expel me from your face”* Goricheva proves that modern rationalist consciousness is shown as sterile, reactive and devoid of creative power. Cognition is no longer an act of love or an encounter with the Other, but a form of control and assimilation. Referring to Western philosophy (e.g. Nietzsche), she argues that consciousness has become only a reaction mechanism in the world of enslaved people deprived of authentic knowledge and freedom. The author contrasts the relations of fear and domination (e.g. in Hegel’s dialectic) with the evangelical understanding of service. Serving in the Christian spirit does not come from submission, but from freedom and love. It is a spiritually aristocratic, free and

creative attitude. Contemporary culture is obsessively preoccupied with ugliness, disgust, and monstrosity as the only tools able to stir an indifferent world. Repulsion becomes the only reaction capable of shattering boredom and unified reality. The yurodivy, through their repulsiveness and brutal physicality, shatter the illusory world of simulation. However, their disgust is not an end in itself: it is supposed to indicate the possibility of transformation, a more profound mystery hidden behind what is repulsive. The yurodivy provokes revulsion and becomes a mirror of society, physically and spiritually disrupting its established forms. The yurodivy appears paradoxically close to contemporary fashion, affirming ugliness, exaggeration and provocation. However, the madman of God not only arouses disgust but also reveals that God is present even when rejected. It indicates a love capable of transforming, not banishing, but accepting. His presence at the centre of social life attempts to transform hatred and disgust into a salvific recognition of Otherness and the Face of the other person.

In the last chapter, *Returning to the letters of spiritual elders*, the author shares the experience of personal meetings with stariec — Orthodox spiritual guides—as an experience of deep freedom, solace and catharsis. Although seemingly stern and simple, stariec embody holiness that is completely simultaneous with God's will. Their advice and presence are precise, penetrating and full of love—they never generalise or hurt, but lead to inner healing. In a post-Soviet world which lacked true guides in life, the presence of such elders gives the Russians a spiritual anchor. Their authority is not formal, but flows from grace. They do not write books, but letters—always specific, addressed to a particular person, in a specific situation, which makes them deeply personal and unique. Older adults do not utter empty words—each is a living word of God. Their sanctity unites two poles: compassion and severity. They are entirely open to the suffering of others, and at the same time, demanding. They see deeper sin, but also the lost image of God, which they want to restore to man. Through this, they become pedagogues and hyper-pedagogues: their word holds the power of transformation without violence. They remind us that every person is called to holiness and deification. Stariec who often experienced imprisonment, concentration camps or persecution, remain humble and grateful—they do not talk about suffering, they do not see injustice in them. Their testimony symbolises Russia's spiritual rebirth: a return to prayer and asceticism. Prayer,

however, can be dangerous if not appropriately conducted—this is why the elderly are needed as guides. Lists of stariec like icons, speak when a person prays—their meaning is revealed when the heart is ready. The holiness of the elderly transforms reality: they make it a space of God's will. Their presence is a sign that even today it is possible to live in the light—a whole, holy, deeply human life and God's incomprehensibility.

The book *Православие и постмодернизм* (Orthodoxy and Postmodernism) is not only a testament to a challenging period in Tatiana Goricheva's life, but also to the complex times faced by Russian intellectuals, who could not openly express their philosophical and religious views because, in the USSR, to paraphrase Goricheva's words, speaking about God was dangerous. It is also an essential, timeless testimony to the condition of modern man at the end of the 20th century from a Christian perspective. It is worth adding that in this book, Goricheva anticipates interest in eco-theology, especially zootheology, which she will present most fully in *Святые животные* (Holy Animals):

Nature, earth, animals, trees, the whole cosmos today—silent, suffering, disappearing – by its very kenosis speaks of the possibility of [the occurrence of] the Garden of Eden. One can talk about the liturgy of the forest, grasses, screaming birds, the eucharistic symbolism of water, fire, and air—of the transformed, yet not split (Chernobyl-like) atom. Both in the West and in the East, nature is resurrected by martyrdom, the source of which is civilisation (p. 63).

Therefore, it is fortunate that the book *Православие и постмодернизм* (Pol. *Prawosławie a postmodernizm*) has finally been translated into Polish. It is worth adding that Grzegorz Ojcewicz's translation deserves the highest recognition. As Wacław Osadnik observes,

The reader reaching for a translation trusts the translator, believing that the translation received faithfully corresponds to the original. However, translation is a complex intellectual process that requires deep knowledge of the language, its history, and its cultural, philosophical, and social context.¹¹

Ojcewicz's translation is the result of precisely such a process. Readers can confidently approach the Polish version of Goricheva's book. In this publication, we witness a fusion of translator's skill, the exper-

¹¹ W.M. Osadnik, *Analiza i interpretacja tekstu w przekładzie*, in: *Sztuka przekładu — interpretacje*, P. Fast, A. Świeściak (ed.), cooperation of A. Olszta, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2009, p. 69.

tise of a translation theorist, and the deep philological knowledge of a literary historian of broad intellectual horizon specializing in Russian studies. The result is a reading experience of very high translational quality enriched by thorough editorial work.

This review was prepared as part of the project *Orthodox Theology Animals in Tatiana Goricheva's essay* and is financed by National Science Centre, Poland as part of the PRELUDIUM Bis-2 competition based on the decision number UMO-2020/39/O/HS2/o2968

REFERENCES

- Goriczewa, Tatiana. *Córki Hioba. Chryścijaństwo a feminizm*. Transl. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2023.
- Goriczewa, Tatiana. *Prawosławie a postmodernizm*. Transl. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2023.
- Goriczewa, Tatiana. *Święte zwierzęta*. Transl. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2022.
- Moskałyk, Jarosław. “Posłowie.” *Prawosławie a postmodernizm*. Goriczewa, Tatiana. Trans. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2023.
- Ojcewicz, Grzegorz. “Prawo jest silne tylko dzięki dobroci, rozum–szaleństwu, piękno–jurodstwu,” czyli słowo od tłumacza.” *Prawosławie a postmodernizm*. Goriczewa, Tatiana. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2023.
- Ojcewicz, Grzegorz. “Wokół dziennika podróży ekoteologii Tatiany Goriczewej Człowiek ustawicznie szuka szczęścia.” *Studia Rossica Gedanensia*, 2022, no. 9: 53–78.
- Osadnik, Wacław. “Analiza i interpretacja tekstu w przekładzie.” *Sztuka przekładu – interpretacje*. Fast, Piotr, Świeściak, Alina (ed.), cooperation Olszta, Agata. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”, 2009.
- Ryżkow, Władimir. “Od redaktora.” *Prawosławie a postmodernizm*. Goriczewa, Tatiana. Trans. Ojcewicz, Grzegorz. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, 2023.
- Tymieniecka-Suchanek, Justyna. “‘Święte zwierzęta’ bez zwierząt?” *Przegląd Ruscystyczny*, 2024, no. 2(186): 235–248.

NOTY O AUTORACH

MARCIN CYBULSKI

Dr hab., adiunkt w Katedrze Translatoryki i Języków Słowiańskich KUL. Zainteresowania naukowe: historia i estetyka kina okresu Imperium Rosyjskiego i ZSRR, przekład audiowizualny, twórczość wspomnieniowa Polaków zesłanych do Rosji carskiej. Najważniejsze publikacje: *ZSRR się śmieje. Filmy Leonida Gajdaja i radziecka kinematografia komediowa* (Toruń 2013); *Proszę przyjść jutro. Satyra antybiurokratyczna w komediach filmowych okresu ZSRR i PRL* (Lublin 2017); *Czy w ZSRR kręcono thrillery?* („Acta Polono-Ruthenica” 2018, nr XXIII/1); Grigorij Marjamow, *Kremlowski cenzor. Stalin ogląda filmy* (Lublin 2019; przekład i opracowanie); *Groza w czasach carskich. (Zaginione) horrory filmowe Imperium Rosyjskiego* („Slavia Orientalis” 2022, nr 2).

Kontakt: cybulski@kul.pl

ADAM JASKÓLSKI

Dr, adiunkt w Instytucie Filologii Rosyjskiej UW, językoznawca, tłumacz języka rosyjskiego. Autor 36 publikacji naukowych, w tym dwóch monografii. Zainteresowania badawcze: językoznawstwo pragmatyczne, rosyjski dyskurs polityczny i ideologiczny, semantyka, leksykografia, polsko-rosyjskie kontakty językowe, rosyjska gwara staroobrzędowców mieszkających w Polsce, polska gwara mieszkańców Wierszyny na Syberii Wschodniej.

Kontakt: a.jaskolski@uw.edu.pl

EWA KAPELA

Dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa UŚ. Autorka monografii *Prasowa wizja dziewczyny (analiza konfrontatywna polskich i rosyjskich czasopism młodzieżowych)* (Katowice 2015), współredaktorka monografii zbiorowych poświęconych przekładowi, a także slawistycznym badaniom językoznawczym, autorka prac z zakresu współczesnego rosyjskiego i polskiego dyskursu politycznego oraz medialnego, a także tłumaczenia artystycznego i specjalistycznego. Członek komitetu redakcyjnego czasopisma „Przestrzenie Przekładu”.

Kontakt: ewa.kapela@us.edu.pl

MICHAŁ KRUSZELNICKI

Dr hab., pracuje w Wyższej Szkole Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu. Autor książki: *Oblicza strachu. Tradycja i współczesność horroru literac-*

kiego (Toruń 2003, wyd. II: Toruń 2010); *Mistrz w księżycowym stroju. Tradycja kulturowo-literacka i symbolika w „Mistrzu i Małgorzacie” Michaila Bułhakowa* (Toruń 2004); *Drogi francuskiej heterologii* (Wrocław 2008); *Dostojewski. Konflikt i niespełnienie* (Warszawa 2017), *Studia z posthumanistycznej filozofii podmiotu* (red., Warszawa 2008), *Nietzsche i romantyzm* (red., Wrocław 2013) oraz wielu artykułów z zakresu współczesnej filozofii francuskiej i rosyjskiej, filozofii edukacji i kultury, historii literatury norweskiej, rosyjskiej i francuskiej, psychologii analitycznej, teologii. Tłumacz tekstów filozoficznych i socjologicznych z języka francuskiego, angielskiego, rosyjskiego.

Kontakt: mikrusz@protonmail.com

IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA

Dr hab., prof. UW, pracuje w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej UW. Literaturoznawca i kulturoznawca, filolog, rusycystka, redaktor naczelna czasopisma „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej”. Współtwórczyni serii i współredaktorka dwóch monografii zbiorowych poświęconych postaciom kobiecym w Europie Środkowo-Wschodniej, autorka licznych publikacji naukowych z zakresu literatury i kultury rosyjskiej. Główne obszary badawcze: rosyjski dokument osobisty, pierwsza fala emigracji rosyjskiej, rosyjska emigracja literacka w Polsce, status kobiet w kulturze Rosji.

Kontakt: iekrycka@uw.edu.pl

MACIEJ LABOCHA

Dr, pracuje w Instytucie Językoznawstwa UŚ, absolwent języków wschodniosłowiańskich na Uniwersytecie Śląskim oraz studiów podyplomowych na kierunku handel zagraniczny na Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego w Katowicach. Uzyskał certyfikat tłumacza symultanicznego w Centrum Szkoleń Tłumaczeniowych w Sosnowcu. Publikuje teksty głównie z zakresu leksykologii, leksykografii oraz translatoryki.

Kontakt: maciej.labocha@us.edu.pl

PATRIK LEKEŠ

Dr, pracuje w Katedrze Filologii Słowiańskich Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze. Zainteresowania naukowe obejmują filologię słowiańską, metodykę nauczania języków obcych, metodykę nauczania literatury w słowackim systemie edukacji oraz powiązania interdyscyplinarne na styku filologii, literaturoznawstwa i psychologii/psychiatrii. Najważniejsze publikacje: *Four Selves of F. M. Dostoevsky in S. Freud's Reception* („Orbis Linguarum” 2025, t. 23, nr 1), *Знатоки души человеческой: Федор Достоевский и Людмила Петрушевская* („Studia Rossica Posnaniensia” 2024, t. 49, nr 2), *Женщина как жертва манипуляции: на примере литературного персонажа Федора Достоевского („Неточка Незванова”)* („Acta Uni-

versitatis Lodziensis: Folia Litteraria Rossica” 2023, nr 16), *Vzťah re-kodifikovanej štúrovčiny a súčasnej spisovnej slovenčiny v prekladoch vybraného liturgického textu* („Slavica Slovaca” 2023, t. 58, nr 2; współautor: P. Kozár), *Вопросы самоубийства в произведении Достоевского „Кроткая” (психологический подход)* („Slavica Litteraria” 2022, t. 25, nr 1), *Существует ли русская литература в словацкой школе? (Актуальные вопросы современной филологии: теория, практика, перспективы развития)*, red. В.Н. Абрамов i in., Краснодар 2020).

Kontakt: plekes@ukf.sk

JANA LEWIŃSKA

Mgr, absolwentka filozofii i historii, doktorantka Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zainteresowania i badania naukowe: procesy reideologizacji we współczesnej Rosji; analiza dyskursów ideologicznych i opozycyjnych oraz rola narracji filozoficznych i literackich jako fundamentu współczesnych form wypowiedzi ideologicznej. Najważniejsze publikacje: *Nowomowa i antynowomowa w przestrzeni rosyjskojęzycznej: aspekt leksykalny* („Applied Linguistics Papers” 2024, t. 28, nr 4); *Obraz wroga w pryzmacie tradycjonalizmu ideologicznego we współczesnej Rosji* („Kultura i Wartości” 2023, nr 36); *Reception of Tolstoy’s Legacy in the Ideological Discourse of Modern Russia* („Tolstoy Studies Journal” 2023, nr 35); *Uzurpacja dyskursu inności we współczesnej Rosji: wymiar ideologiczny (Własne, swojskie, obce — dyskursy inności)*, red. L. Kamińska, Kraków 2023).

Kontakt: iana.levinskaia@gmail.com

OKSANA MAŁYSA

Dr hab., prof. UŚ, pracuje w Instytucie Językoznawstwa UŚ. Członek Komisji Językoznawstwa PAN (Katowice), Komisji Przekładoznawczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, Polskiego Towarzystwa Lingwistyki Stosowanej, Polskiego Towarzystwa Rusycystycznego. Zainteresowania badawcze: genologia lingwistyczna, językoznawstwo konfrontatywne, translatoryka. Autorka ponad 70 artykułów, a także książek *Текстовые категории в публицистическом стиле (сопоставительный русско-польский анализ)* (Katowice 2002); *Комиссивные речевые жанры. Сопоставительный русско-польский аспект* (Katowice 2014). Współautorka monografii o tłumaczeniu specjalistycznym, a także dwóch skryptów — do nauki gramatyki praktycznej języka rosyjskiego oraz z zakresu realiów kulturowych. Współredaktorka wydawnictwa ciągłego „Przestrzenie Przekładu”.

Kontakt: oksana.malysa@us.edu.pl

ROMAN SZUBIN

Dr, absolwent Państwowego Uniwersytetu w Erywanii (YSU) i aspirantury przy YSU, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskich UAM. Pra-

cę doktorską poświęcił tematyce transgresji międzykulturowej w twórczości Andrieja Bitowa. Zainteresowania naukowe dotyczą hermeneutyki literatury rosyjskiej różnych okresów, od XIX do XXI wieku, a także badań nad literaturą na styku gatunków i dyscyplin (literatura dokumentu, pamiętniki, listy, proza wspomnieniowa, publicystyka, filozofia). Zajmuje się opracowaniem i pogłębianiem metody hermeneutycznej, opartej na pracach filologów Michaiła Bachtina i Wardana Hayrapetyana.
Kontakt: szubin@amu.edu.pl

MARCIN TRENDOWICZ

Dr, adiunkt w Instytucie Rusycystyki i Studiów Wschodnich UG. Autor monografii *Моделирование концептов „шпион” и „разведчик” в русской лингвокультуре* (Gdańsk 2014) oraz *Феномен Штирлица: образ советского разведчика в русском языке и культуре современной России* (Gdańsk 2019), a także ponad 30 artykułów naukowych. Sfera zainteresowań naukowych związana jest z lingwistyką kulturową i kognitywną, komunikacją międzykulturową, porównawczą analizą konceptów oraz gatunków mowy w języku polskim i rosyjskim, kulturowymi uwarunkowaniami przekładu oraz psycholingwistyką.
E-mail: marcin.trendowicz@ug.edu.pl

URSZULA TROJANOWSKA

Dr, adiunkt w Katedrze Literaturoznawstwa Rosyjskiego UJ. Badaczka dwudziestowiecznej i współczesnej literatury rosyjskiej. Autorka monografii i kilkudziesięciu artykułów naukowych, dotyczących wybranych zagadnień literatury rosyjskiej XX i XXI wieku. Jej najnowsze badania koncentrują się wokół problematyki queer w literaturze rosyjskiej. Wybrane publikacje: *Zjawy wokół nas. Opowieść Władimira Kantora jako przykład realizmu magicznego* („Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 1); *Nie-żywi bohaterowie twórczości Jeleny Dołgopiat* („Slavia Orientalis” 2022, tom LXXI, nr 1); *W męskim uniwersum. Obrazy mężczyzn w powieściach Mikity Franko* („Przegląd Rusycystyczny” 2023, nr 4); *Świat emocji w powieści Sergieja Dawydowa „Springfield”* („Slavia Orientalis” 2024, nr 3).
Kontakt: urszula.trojanowska@uj.edu.pl

JUSTYNA TYMIENIECKA-SUCHANEK

Dr hab., prof. UŚ, pracuje w Instytucie Literaturoznawstwa UŚ. Redaktorka naczelna interdyscyplinarnego czasopisma naukowego „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”. Kierowniczka grantu „Prawosławna teologia zwierząt w eseistyce Tatiany Goriczewej” w ramach konkursu Narodowego Centrum Nauki „PRELUDIUM BIS–2” nr 2020/39/O/HS2/02968 (2021–2025). Autorka monografii *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych* (Katowice 2004), *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozo-*

ficznych (Katowice 2013, II wydanie 2020), współautorka książki *Filozofia wobec świata zwierząt* (Warszawa 2015), a także ponad 100 artykułów, recenzji i felietonów opublikowanych w czasopismach: „Ruch Literacki”, „Slavica Orientalis”, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”, „Przegląd Rusycystyczny”, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, „Slavica Wratislaviensia”, „Anthropos?”, „Wakat”, „Akcent”, „Dzikie Życie”, „Studia Europaea Gnesnensia”, „Teksty z Ulicy”, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo”, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica”, „Teksty Drugie” oraz w tomach zbiorowych wydanych w Polsce, Rosji i Czechach. Zajmuje się literaturą rosyjską z perspektywy animal studies i posthumanizmu.

Kontakt: justyna.tymieniecka-suchanek@us.edu.pl

PIOTR ZEMSZAL

Dr hab., prof. UMK, pracownik Katedry Języków Słowiańskich UMK, absolwent historii i filologii rosyjskiej, badacz pragmatyki tzw. nowomowy radzieckiej i dyskursu współczesnego radykalnego prawosławia, tłumacz. Zainteresowania naukowe: manifestacje ideologii w dyskursie, relacje między dyskursem ideologicznym a kulturą, sposoby językowego oddziaływania na odbiorcę.

Kontakt: pietruszka@wp.pl